

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
ВІТЧИЗНЯНОЇ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ**

Науковий збірник

Випуск 5



Видавничий дім
«Гельветика»
2025

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор:

Соколенко Ольга Леонідівна – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри адміністративного і кримінального права, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Члени редакційної колегії:

Алексєєнко І.Г., доктор політичних наук, кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри цивільного, трудового і господарського права, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Булат Є.А., доктор юридичних наук, професор кафедри цивільного, трудового і господарського права, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Гошовський В.С., доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри адміністративного і кримінального права, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Дрозд В.Г., доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, начальник 3-го відділу науково-дослідної лабораторії проблем правового та організаційного забезпечення діяльності Міністерства, Державний науково-дослідний інститут Міністерства внутрішніх справ України

Корнякова Т.В., доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, професор кафедри адміністративного і кримінального права, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Ліпинський В.В., кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри адміністративного та митного права, Університет митної справи та фінансів

Макушев П.В., доктор юридичних наук, професор, декан юридичного факультету, Дніпровський гуманітарний університет

Марченко О.В., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного, трудового та господарського права, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Майей Борский, доктор філософії, декан факультету адміністрування та менеджменту, Університет Humanitas, Сосновець (Республіка Польща)

Мінченко С.І., доктор юридичних наук, професор, габілітований доктор правничих наук (Республіка Польща), начальник управління правового забезпечення економіки оборони, безпеки та санкційної політики, Департамент юридичного забезпечення Міністерства економіки України

Патерило І.В., доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри цивільного, трудового і господарського права, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Пиріг І.В., доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

Сачко О.В., доктор юридичних наук, професор, декан юридичного факультету, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Столітній А.В., доктор юридичних наук, професор, професор СК № 1 Інституту підготовки юридичних кадрів для Служби безпеки України, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Тертишник В.М., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри правоохоронної діяльності та кримінально-правових дисциплін, Університет митної справи та фінансів

Хрідочкін А.В., доктор юридичних наук, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри загально-правових дисциплін, Дніпровський гуманітарний університет

Чабаненко М.М., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного, господарського та екологічного права, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Чаплицька Ю.А., доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри кримінально-правових дисциплін, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

Шуба Б.В., доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри адміністративного і кримінального права, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Юзікова Н.С., доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри адміністративного і кримінального права, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Юрчишин В.М., доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри міжнародної та кримінальної юстиції, Чернівецький навчально-науковий юридичний інститут Національного університету «Одеська юридична академія»

Науковий збірник містить статті, що висвітлюють питання з різних галузей права.

Видання розраховане на викладачів юридичних факультетів вищих навчальних закладів, а також осіб, які цікавляться питаннями розвитку юридичної науки в Україні.

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Зміст наукових праць не завжди збігається з точкою зору редакційної колегії.

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet рішенням вченої ради
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара
(Протокол № 6 від 23.10.2025)

Офіційний сайт: apnl.dnu.in.ua

Засновник: Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Науковий збірник «Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції» є фаховим виданням категорії «Б» зі спеціальності D8 «Право» на підставі Наказу МОН України від 9 лютого 2021 року № 157 (додаток 4)

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази *Index Copernicus International* (Республіка Польща)

Ресстрація суб'єкта у сфері друкованих медіа: Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення № 2053 від 13.06.2024 року

Ідентифікатор медіа: R30-04884.

Суб'єкт у сфері друкованих медіа – Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
(просп. Науки, буд. 72, м. Дніпро, 49045, cdser@dnpu.dp.ua, тел. (056) 374-98-01.

Мови видання: українська, англійська.

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 342.723

DOI <https://doi.org/10.32782/2408-9257-2025-5-1>

Дякур М. Д.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права*

*Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
<https://orcid.org/0000-0001-5081-7842>*

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА МЕДИЧНІ КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ В АНТИЧНИХ ДЕРЖАВАХ

HISTORICAL AND LEGAL ANALYSIS OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF LIABILITY FOR MEDICAL CRIMINAL OFFENSES IN ANCIENT STATES

У статті розглядаються особливості становлення та розвитку відповідальності за кримінальні правопорушення у сфері медичної діяльності у найдавніший період. Вказується, що у найдавніший період активно почала розвиватися медицина як окрема самостійна наука. Особливо це було помітно у Єгипті, Греції, Індії та Вавилоні. Відповідно у Греції активний розвиток медицини був наслідком наукової роботи Гіппократа. Аргументовано доводиться, що перелік медичних кримінальних правопорушень був визначений саме у цей період, а потім лише інтерпретувався та адаптувався під законодавство різних країн. Греки забороняли такі суспільно небезпечні діяння у медичній сфері як: 1) спричинення умисної шкоди; 2) аборт; 3) перевищення повноважень; 4) корупційні діяння; 5) спокуса жінки/чоловіка; 6) розголошення медичної таємниці. Відповідно із розвитком суспільства вказані кримінальні правопорушення зазнали відповідних змін, які було враховано на кожному етапі їх криміналізації. Одночасно із цим саме клятва Гіппократа не тільки заклала підґрунтя для формування кримінально-правової політики у сфері протидії медичним кримінальним правопорушенням, а й визначила потребу у встановленні заходів репресії за такі діяння. Зазначається, що відповідальність лікарів диференціювалась від різних обставин та країни, де вони виконували свої професійні обов'язки. У римському праві існувало правило щодо провини лікаря, відповідно до якого каралась недбалість, лікарська помилка, а також шкода здоров'ю, спричинена внаслідок неправильного лікування. Вказується, що особа, яка не мала спеціальної медичної освіти підлягала майже аналогічній юридичній відповідальності за спричинення шкоди пацієнту. Однак лікарі підлягали також відповідальності, коли спричинили смерть рабу, що якісно відрізняє Дигести від Законів Хаммурапі, де за вбивство лікарем раба передбачався матеріальний вид відповідальності. Підсумовано, що римське право вже більш-менш зрівнювало право на життя представників усіх верств населення.

Ключові слова: кримінальне правопорушення, медицина, лікар, римське право, медична діяльність, розвиток права, найдавніший період, порівняльний метод.

The article examines the features of the formation and development of liability for criminal offenses in the field of medical activity in the most ancient period. It is indicated that in the most ancient period, medicine began to actively develop as a separate independent science. This was especially noticeable in Egypt, Greece, India and Babylon. Accordingly, in Greece, the active development of medicine was a consequence of the scientific work of Hippocrates. It is argued that the list of medical criminal offenses was determined precisely during this period, and then only interpreted and adapted to the legislation of different countries. The Greeks prohibited such socially dangerous acts in the medical field as: 1) causing intentional harm; 2) abortion; 3) abuse of authority; 4) corrupt acts; 5) seduction of a woman/man; 6) disclosure of medical secrets. In accordance with the development of society, the specified criminal offenses underwent corresponding changes, which were taken into account at each stage of their criminalization. At the same time, it was the Hippocratic Oath that not only laid the foundation for the formation of a criminal law policy in the field of combating medical criminal offenses, but also determined the need to establish measures of repression for such acts. It is noted that the liability of doctors was differentiated from various circumstances and the country where they performed their professional duties. In Roman law, there was a rule regarding the fault of a doctor, according to which negligence, medical

error, as well as harm to health caused by improper treatment were punished. It is indicated that a person who did not have a special medical education was subject to almost similar legal liability for causing harm to a patient. However, doctors were also liable when they caused the death of a slave, which qualitatively distinguishes the Digests from the Laws of Hammurabi, where a material type of liability was provided for the murder of a slave by a doctor. It is summarized that Roman law already more or less equalized the right to life of representatives of all segments of the population.

Key words: criminal offense, medicine, doctor, Roman law, medical activity, development of law, most ancient period, comparative method.

Постановка проблеми. Кримінальні правопорушення у сфері медичного обслуговування є специфічним видом суспільно небезпечних діянь, оскільки були повноцінно криміналізовані лише у XX столітті. Вказане можна пояснити низкою об'єктивно існуючих факторів, основними серед яких є несвідоме ігнорування законодавцем підвищеного ступеню небезпечності спричинення шкоди здоров'ю саме медичним працівником або внаслідок медичного втручання, а також те, що тривалий час значення мав лише безпосередньо наслідок порушення законодавства у сфері медичного обслуговування без акцентування уваги на самих діяннях, які до нього призвели. Однак, не дивлячись на вказане, не можна безапеляційно стверджувати, що законодавець не робив спроб посилити межі кримінальної відповідальності за досліджуваній вид кримінальних правопорушень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми розвитку кримінального законодавства щодо кримінальної відповідальності та покарання медичних працівників розглядалися у працях таких учених як С.В. Гринчак, В.О. Єгорова, В.М. Куц, В.Я. Тацій, Я.О. Триньова, М.І. Хавронюк тощо. Однак окремі аспекти залишились не до кінця розглянутими, що і зумовило актуальність теми дослідження.

Метою статті є визначення особливостей становлення та розвитку відповідальності за кримінальні правопорушення у сфері медичної діяльності у найдавніший період.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж перейти безпосередньо до аналізу античного законодавства, необхідно відзначити виключну роль історико-порівняльного методу у кримінально-правових дослідженнях, який і буде використано під час розгляду запропонованої теми. Вчені відзначають, що порівняльний метод у кримінально-правовому дослідженні полягає у зіставленні двох чи більше таких, що можуть бути порівняні, об'єктів та виділення в них загального, спільного, схожого, відмін-

ного та унікального. При проведенні порівняльно-правових досліджень і тим більше, при осмисленні їх результатів слід виходити з того, що такі дослідження мають проводитися виходячи з ряду важливих принципів та базуватись на певних правилах, недодержання яких призводить до некоректності порівняльно-правових конструкцій і висновків. На сьогодні вже розроблено достатній інструментарій і сформовані певні вимоги застосування методу порівняння, що сприяють якісному дослідженні кримінально-правових явищ [1].

Це стосується і проведення історико-порівняльних досліджень, які дозволяють визначити особливості становлення та розвитку законодавства із найдавніших часів і до сьогодні. Розглядаючи медичні кримінальні правопорушення необхідно приділити особливу увагу найдавнішому або так званому «античному» періоду. Саме у найдавніший період активно почала розвиватися медицина як окрема самостійна наука. Особливо це було помітно у Єгипті, Греції, Індії та Вавилоні. Відповідно у Греції активний розвиток медицини був результатом активної дослідницької та медичної діяльності Гіппократа.

У клятві Гіппократа було визначено: «...Я використовуватиму ті дієтичні режими, які принесуть користь моїм пацієнтам, згідно з моїми найбільшими здібностями та судженням, і я не завдам їм шкоди чи несправедливості. Я не дам нікому смертельних ліків, якщо мене попросять, і не пораджу такий план; і так само я не дам жінці песарій, щоб зробити аборт. У чистоті та згідно з божественним законом я буду здійснювати своє життя та своє мистецтво. Я не використовуватиму ніж, навіть до тих, хто страждає від каменів, але залишу це тим, хто навчений цьому ремеслу. У які б будинки я не входив, я входитиму туди на благо хворих, уникаючи будь-яких навмисних дій непристойності чи корупції, включаючи спокушання жінок чи чоловіків, незалежно від того,

чи є вони вільними людьми, чи рабами. Все, що я бачу чи чую в житті моїх пацієнтів, чи то у зв'язку з моєю професійною практикою, чи ні, про що не слід говорити назовні, я буду тримати в таємниці, вважаючи все це приватним. Доки я буду вірно та без корупції дотримуватися цієї Клятви, нехай буде мені дано повноцінно брати участь у житті та займатися своїм мистецтвом, здобуваючи повагу всіх людей назавжди. Однак, якщо я порушу цю Клятву та порушу її, нехай моя доля стане протилежною (переклад авторський) [2].

Виходячи із наведеного тексту клятви Гіппократа, можна підсумувати, що перелік медичних кримінальних правопорушень був визначений ще у найдавніший період, а потім лише інтерпретувався та адаптувався під законодавство різних країн. Як видається греки забороняли такі суспільно небезпечні діяння у медичній сфері як: 1) спричинення умисної шкоди; 2) аборт; 3) перевищення повноважень; 4) корупційні діяння; 5) спокуса жінки/чоловіка; 6) розголошення медичної таємниці. Відповідно, із розвитком суспільства вказані кримінальні правопорушення зазнали відповідних змін, які було враховано на кожному етапі їх криміналізації. Одночасно із цим, саме клятва Гіппократа не тільки заклала підґрунтя для формування кримінально-правової політики у сфері протидії медичним кримінальним правопорушенням, а й визначила потребу у встановленні заходів репресії за такі діяння. Однак, цікавим фактом є те, що відповідальність лікарів диференціювалась від різних обставин та країн, де вони виконували свої професійні обов'язки. Наприклад, у римському праві існувало правило щодо провини лікаря, відповідно до якого каралась недбалість, лікарська помилка, а також шкода здоров'ю, спричинена внаслідок неправильного лікування.

Так, наприклад, у Законах Хаммурапі було вказано, що якщо лікар зробить великий розріз операційним ножом і вилікує пацієнта, або якщо він відкриє пухлину (над оком) операційним ножом і врятує око, він отримає десять шекелів грошей; якщо пацієнт є вільновідпущеником, він отримає п'ять шекелів; якщо він є рабом когось, його власник повинен дати лікарю два шекелі; якщо лікар зробить великий розріз операційним ножом і вб'є його, або від-

криє пухлину операційним ножом і виріже око, йому слід відрубати руки; якщо лікар зробить великий розріз на рабі вільновідпущеника і вб'є його, він повинен замінити раба іншим рабом; якщо він відкрив пухлину операційним ножом і виколов йому око, він повинен сплатити половину її вартості; якщо лікар вилікує зламану кістку або уражену м'яку частину тіла людини, пацієнт повинен заплатити лікарю п'ять шекелів грошей; якщо він був вільним, він повинен заплатити три шекелі; якщо він був рабом, його власник повинен заплатити лікарю два шекелі (переклад авторський) [3].

Отже, як можна побачити, у Законах Хаммурапі було забезпечено комплексний диференційований підхід до відповідальності лікарів та їх заохочення. Законодавцем було передбачено не тільки найсуворіші види покарання, а і можливість відшкодувати шкоду у матеріальний спосіб. Одночасно із цим, це також залежало від статусу пацієнта, якому було спричинено шкоду. Таким чином, межі кримінальної відповідальності за протиправні діяння, пов'язані із наданням медичних послуг диференціювалась в залежності від багатьох факторів, основними серед яких були статус пацієнта, а також тяжкість спричиненої шкоди.

Цікавими для аналізу є також Дигести Юстиніана – офіційний систематизований нормативний акт класичного римського права. Необхідно відзначити, що фактично Дигести не передбачали прямої кримінальної або іншої відповідальності лікарів, але виокремлювали певні критерії, яка надавали можливість захистити медичну діяльність: недбалість, професійне мистецтво та медичні зобов'язання. Можна говорити про те, що Дигести стали платформою для розвитку поняття медичної недбалості як злочину у сфері професійної діяльності.

У документі було вказано, що батько матиме менше від праці свого сина через хворе око та витрати, які він поніс на його лікування. Якщо хтось легко вдарить хворого раба і той помре, Лабєон справедливо каже, що він підпадає під закон Аквілії, бо одне зазвичай фатальне для іншого. «Цельс, однак, каже, що має велику різницю, чи вбив він, чи спричинив смерть, так що той, хто спричинив смерть, підлягає покаранню за вчинок, а не за Аквілією. Звідси він посиляється на того, хто дав отруту як ліки, і каже,

що він спричинив смерть, так само як і той, хто простягнув меч божевільному: бо навіть це підлягає покаранню не за законом Аквілії, а за вчинком. «Але якщо хтось скинув когось з мосту, каже Цельс, незалежно від того, чи помер він від самого удару, чи одразу потонув, чи був знесилений силою річки, він підпадає під закон Аквілії, так само, як якби хтось кинув дитину каменем... (переклад авторський) [4].

Таким чином вказується на те, що обман та недбалість мала каратися відповідно до встановленого у державі порядку, якщо особа, яка спричинила смерть могла усвідомлювати потенційні суспільно небезпечні наслідки своїх дій. Теоретично встановлювалась відповідальність за кримінально протиправну недбалість та кримінально протиправну самовпевненість. Однак вказані поняття на тогочасному етапі державотворення мали інше змістовне наповнення, що дозволяло виокремлювати третій вид необережності, який, як видається із тексту Дигестів, не карався.

У Дигестах також було зазначено, що такий самий закон діє, якщо ліки були використані неправильно. Але навіть той, хто добре дотримувався і відмовився від лікування, не буде в безпеці, а вважатиметься винним у своїй провині. Також мул, якщо через недосвідченість він не зміг стримати атаку мулів, якщо вони розчавлять іншу людину, зазвичай вважається винним у своїй провині. Те саме кажуть і тоді, коли через слабкість він не зміг витримати атаку мулів: також не здається несправедливим, якби слабкість вважалася недоліком, оскільки ніхто не повинен впливати на це, причому або він розуміє, або повинен розуміти, що його слабкість буде небезпечною для інших. Той самий закон діє і щодо особи, яка через недосвідченість або слабкість не може стримати атаку коня, на якому вона їхала (переклад авторський) [4].

Виходячи із наведеного фрагмента, можна підсумувати, що у римському праві встановлювалась відповідальність не тільки лікаря, який призначив неправильне лікування або спричинив шкоду в інший спосіб, а і пацієнта, який зазнав такої шкоди через відмову від лікування або недотримання рекомендацій лікаря. Отже, Дигести передбачали наявність так званого принципу спільної вини.

Наприклад, було також вказано, що так само, якщо повитуха дає ліки, і жінка в результаті цього помирає, Лабеон розрізняє ці два випадки, так що якщо вона справді дала їх власними руками, можна вважати, що вона вбила; але якщо вона дала їх для того, щоб жінка могла запропонувати їх собі, то за вчинок слід подавати позов, що є правильною думкою: бо вона радше спричинила смерть, ніж вбила. Якщо хтось силою чи переконанням введе комусь ліки, чи то через рот, чи то за допомогою ін'єкції, або якщо він помастить його поганою отрутою, то за законом Аквілії він має нести відповідальність, так само як повитуха відповідає за вчинок... (переклад авторський) [4].

Виходячи із наведеного, також варто відзначити, що у римському праві було забезпечено чітку диференціацію лікарів як осіб, які мають спеціальну медичну освіту та тих осіб, які займаються незаконною лікувальною діяльністю – повитух. Цікавим аспектом у вказаному контексті є те, що і особа, яка не мала спеціальної медичної освіти підлягала майже аналогічній юридичній відповідальності за спричинення шкоди пацієнту. Однак, лікарі підлягали також відповідальності, коли спричинили смерть рабу, що якісно відрізняє Дигести від, наприклад, Законів Хаммурапі, де за вбивство лікарем раба передбачався матеріальний вид відповідальності. Таким чином, римське право вже більш-менш зрівнювало право на життя представників усіх верств населення.

Аналогічну думку висловлюють і зарубіжні вчені. Так, наприклад, Маріно Гуарано з Неаполітанського університету у своїй праці «*Preelectiones ad Institutiones fustini-ani in usum regni Neapolitan!*», опублікованій у 1779 році, в контексті закону Аквілії, який стосувався протиправного заподіяння шкоди зазначив: «Особливості цього статуту, який стверджує позов про протиправне вбивство, незалежно від того, чи було воно скоєно зі злого умислу чи через недбалість, є те, що навіть найменша недбалість (*culpa levissima*) може бути задіяна в позові. Особа буде звільнена від покарання законом лише в тому випадку, якщо вбивство сталося випадково. Оскільки, таким чином, згідно з законом Аквілії, вбивця, який протиправно вбив, несе відповідальність навіть за найменшу недбалість, слід обговорити низку ситуацій під

цим заголовком. Тому, згідно з законом Аквілії, лікаря можна притягнути до суду, який, невміло порізавши, вбив чужого раба під час лікування. Бо хоча брак майстерності в ремеслі сам по собі вільний від недбалості, людина, яка публічно заявляє про свою майстерність у ньому, діє недбало (переклад авторський) [5].

Висновки. Таким чином, можна підсумувати, що на цьому етапі, по-перше, було чітко диференційовано поняття «вбивства» та «спричинення смерті», якщо такі діяння було вчинено лікарем або у зв'язку із провадженням медичної діяльності. Так, перше поняття застосовувалось тоді, коли лікар умисно сво-

їми діями позбавив життя пацієнта; друге – коли такі наслідки знаходились у причинному зв'язку із професійною недбалістю. Отже, спричинення смерті частіше розумілось як наслідок необережного медичного кримінального правопорушення. Відповідно було передбачено і різні межі юридичної відповідальності за такі діяння: вбивство каралось як злочин; спричинення смерті – як цивільний делікт, що відповідно передбачав матеріальне відшкодування. Саме у цей період було сформовано перелік примітивних видів медичних кримінальних правопорушень, а також первинні уявлення про медичну недбалість.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Колодін Д. О, Степаненко О. В. Порівняльний метод в кримінально-правовому дослідженні. URL: http://apnl.dnu.in.ua/1_2022/30.pdf
2. National Library of medicine. URL: <https://www.nlm.nih.gov/>
3. The Code of Hammurabi. Translated by L. W. King. URL: <https://avalon.law.yale.edu/ancient/hamframe.asp>
4. Lex Aquilia. URL: <http://legalhistorysources.com/Law508/Roman%20Law/LexAquila.html>
5. Watson A. Three: Medical Malpractice Law in Ancient Rome. URL: <https://www.degruyterbrill.com/document/doi/10.9783/9781512821574-006/>

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.10.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 24.11.2025

Дата публікації: 19.12.2025

Мельник Ю. П.,
*кандидат політичних наук,
доцент кафедри мистецтвознавства та загальногуманітарних дисциплін
Міжнародного гуманітарного університету
<https://orcid.org/0000-0002-0392-4941>*

ПРИНЦИП ПРОПОРЦІЙНОСТІ ЯК ЗАСІБ ЛОГІКО-ЮРИДИЧНОГО ОБГРУНТУВАННЯ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ

THE PRINCIPLE OF PROPORTIONALITY AS A JUSTIFICATION LOGICAL AND LEGAL TOOL FOR THE RESTRICTION OF HUMAN AND CIVIL RIGHTS DURING MARTIAL LAW

У статті здійснено комплексне дослідження принципу пропорційності як засобу логіко-юридичного обґрунтування обмеження прав людини та громадянина в умовах правового режиму воєнного стану, осмислення принципу пропорційності не лише як формальної вимоги впровадження законодавчих обмежень прав людини і громадянина відповідно до норм конституційного чи міжнародного права, але й як концептуальної логічної моделі, що дозволяє забезпечити внутрішню несуперечливість, юридичну легітимність та необхідну межу втручання держави у сферу прав людини.

Актуальність дослідження зумовлена безпрецедентними викликами, які постають перед демократичними правовими системами в умовах воєнного стану, коли держава змушена одночасно забезпечувати національну безпеку та виконувати приписи Конституції і вимоги міжнародних стандартів у сфері прав людини.

Метою проведення дослідження є теоретичне обґрунтування принципу пропорційності як логічної моделі правового мислення, яка уможливорює виявлення співмірності між цілями держави та наслідками для особистих прав і свобод людини та громадянина.

В статті розкрито значення пропорційності у системі принципів верховенства права як гарантії демократичного порядку. Встановлено, що структура принципу пропорційності складається з трьох взаємопов'язаних елементів: наявності легітимної мети, необхідності обмеження та його співмірності щодо досягнення публічно значущого результату. Обґрунтовано, що саме ці компоненти є логіко-юридичними критеріями, які дозволяють уникнути свавільного або надмірного обмеження прав у період збройного конфлікту. Аргументовано, що при введенні обмежень прав людини і громадянина в період воєнного стану застосування принципу пропорційності до зазначених обмежень означає не заперечення самих обмежень, а їх раціоналізацію та легітимацію через алгоритм логічної аргументації: легітимна мета – придатність – необхідність – балансування – правова визначеність – тимчасовість. У цьому контексті принцип пропорційності постає як концептуально необхідний механізм для оцінки легітимності, доцільності та необхідності тимчасових обмежень прав людини та громадянина.

Ключові слова: пропорційність, воєнний стан, обмеження прав, логіко-юридичне обґрунтування, права людини, верховенство права.

The article presents a comprehensive study of the principle of proportionality as a tool of logical and legal justification for the restriction of human and civil rights under the legal regime of martial law. It conceptualizes proportionality not only as a formal requirement for the implementation of legislative restrictions on human and civil rights in accordance with constitutional or international law but also as a logical model that ensures internal coherence, legal legitimacy, and the necessary limits of state interference in the sphere of human rights.

The relevance of the research is determined by the unprecedented challenges faced by democratic legal systems under martial law, when the state must simultaneously guarantee national security and comply with constitutional norms and international human rights standards. The purpose of the study is to provide a theoretical justification of the principle of proportionality as a logical model of legal reasoning that enables the identification of proportionality between state objectives and their consequences for individual rights and freedoms.

The article reveals the significance of proportionality within the system of rule of law principles as a guarantee of democratic order. It is established that the structure of the principle of proportionality consists of three interrelated elements: the presence of a legitimate aim, the necessity of the restriction, and its proportionality in achieving a publicly

significant result. It is substantiated that these components function as logical and legal criteria that prevent arbitrary or excessive restrictions of rights during armed conflict. It is further argued that the application of the principle of proportionality to human rights restrictions during martial law does not negate such restrictions but rather rationalizes and legitimizes them through a structured logical argumentation algorithm: legitimate aim – suitability – necessity – balancing – legal certainty – temporariness.

In this context, the principle of proportionality emerges as a conceptually necessary mechanism for assessing the legitimacy, expediency, and necessity of temporary restrictions on human and civil rights.

Key words: *proportionality, martial law, restriction of rights, logical and legal justification, human rights, rule of law.*

Постановка проблеми. У сучасних умовах повномасштабної збройної агресії проти України проблема дотримання прав людини в умовах воєнного стану набуває особливої гостроти та потребує постійної уваги з боку держави й суспільства. З однієї сторони, впровадження надзвичайних заходів із метою забезпечення національної безпеки, підтримання обороноздатності та громадського порядку об'єктивно вимагає тимчасового обмеження окремих конституційних прав і свобод. З іншої, подібні обмеження не повинні суперечити основоположним принципам верховенства права, серед яких принцип пропорційності є одним із ключових критеріїв легітимності будь-якого державного втручання у сферу прав людини.

Принцип пропорційності в цьому контексті виконує правову й етико-політичну функцію – як запобіжник надмірному або необґрунтованому втручання держави в регулювання основоположних прав й свобод людини та громадянина. Саме через його призму можливо забезпечити юридичну обґрунтованість, необхідність і співмірність обмежень у межах досягнення легітимної мети, не допускаючи порушень демократичних стандартів і міжнародних зобов'язань України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання обмеження прав людини в умовах надзвичайних ситуацій, зокрема воєнного стану, а також роль принципу пропорційності в сучасному правозастосуванні є предметом активного наукового обговорення в українській та зарубіжній юридичній доктрині. Окрему увагу сучасні автори приділяють обмеженню прав людини та громадянина під час воєнного стану.

Так, питання обмеження прав людини та громадянина під час воєнного стану в контексті національного законодавства висвітлюються у публікаціях, які розглядають специфіку функціонування правового режиму воєнного

стану в Україні, його конституційні та міжнародно-правові межі [1; 2; 3; 6; 7; 9; 13].

Теоретичні засади принципу пропорційності, його структура, а також місце у системі принципів верховенства права детально досліджуються у працях С. Шевченко, Ю. Євтошук, Б. Тоцький, які наголошують на його значенні як універсального критерію легітимності державного втручання у сферу прав і свобод особи [5; 14; 15].

Метою даної наукової статті є комплексне обґрунтування принципу пропорційності як ключового логіко-юридичного інструменту оцінки допустимості обмеження прав людини та громадянина під час воєнного стану. У межах дослідження ставиться завдання проаналізувати природу принципу пропорційності, його структурні елементи, місце в системі принципів верховенства права, а також практичні механізми його застосування в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. У період воєнного стану правовий режим функціонування держави зазнає суттєвих трансформацій, що обумовлено потребою оперативного реагування на загрози національній безпеці, забезпечення територіальної цілісності та збереження публічного порядку в умовах збройної агресії. У таких обставинах звичайний баланс між публічною владою та правами людини змінюється на користь посилення владних повноважень, що, однак, не повинно супроводжуватися порушенням основоположних принципів соціальної, правової держави.

Воєнний стан в Україні був введений 24 лютого 2022 р. у відповідь на повномасштабне збройне вторгнення Російської Федерації на основі Указу Президента України № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні» [10], який був оперативно підтриманий і затверджений ВРУ вже того ж дня. Указ визначав як юридичне підґрунтя, так і часові та територіальні

параметри дії воєнного стану, зокрема встановлював його застосування на всій території України строком на 30 діб. У подальшому дія воєнного стану неодноразово продовжувалася у зв'язку з тривалістю загрози.

Це рішення ґрунтувалося на положеннях ст. 106 Конституції України, яка надає Президенту право в умовах збройної агресії запроваджувати воєнний стан на всій території держави або в окремих її місцевостях, з подальшим затвердженням відповідного указу ВРУ. Також правовою підставою став Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 р. [12], який визначає засади, механізми та обмеження, що можуть застосовуватися в межах цього особливого правового режиму.

Сьогодні введення воєнного стану передбачає активізацію механізмів централізованого управління, розширення компетенції органів виконавчої влади, а також можливість тимчасового обмеження окремих прав і свобод людини та громадянина, які не є абсолютними. При цьому держава зобов'язана дотримуватися вимог законності, пропорційності та недискримінаційності, гарантуючи, що будь-яке втручання у сферу прав людини є обґрунтованим, тимчасовим і підлягає демократичному контролю.

Водночас, навіть за умов воєнного стану, Україна залишається зобов'язаною дотримуватися як національних, так і міжнародних стандартів, в тому числі у сфері прав людини та громадянина.

Так, відповідно до ст. 64 Конституції України, у період дії воєнного або надзвичайного стану допускається встановлення окремих обмежень конституційних прав і свобод, за умови обов'язкового зазначення строку їх дії. Основний Закон чітко забороняє обмеження ряду невід'ємних прав, зокрема права на життя, заборони катувань, права на повагу до гідності, свободи думки, совісті та релігії.

Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 р. № 389-VIII деталізує правові підстави, умови, порядок запровадження, реалізації та припинення режиму воєнного стану. У ньому закріплено перелік заходів, які можуть бути тимчасово введені в умовах збройної агресії, зокрема обмеження свободи пересування, заборона мирних зібрань, зміни в трудових відносинах,

встановлення комендантської години, евакуація населення, тимчасове вилучення майна тощо. Застосування таких обмежень можливе виключно на підставі відповідного указу Президента України про введення воєнного стану, затвердженого ВРУ, що забезпечує дотримання принципу законності та запобігає свавільному втручання у сферу прав людини.

У системі міжнародно-правових стандартів, що регламентують можливість обмеження прав і свобод людини в умовах війни або надзвичайного стану, ключове значення мають положення Європейської конвенції з прав людини [4], Міжнародного пакту про громадянські і політичні права [8], а також прецедентна практика Європейського суду з прав людини. Ці документи формують нормативно-ціннісний фундамент, на основі якого держави можуть, за визначених умов, тимчасово відступати від певних міжнародних зобов'язань із дотриманням принципів законності, пропорційності та недискримінаційності.

Відповідно до ст. 15 Європейської конвенції з прав людини, у разі війни або іншого надзвичайного стану, що загрожує життю нації, держава може вживати заходів, що відступають від зобов'язань за Конвенцією, але лише в обсязі, що об'єктивно диктується обставинами, і за умови, що такі заходи не суперечать іншим міжнародно-правовим зобов'язанням. Зазначена норма встановлює чіткий перелік прав, які не підлягають обмеженню навіть за таких обставин, зокрема: право на життя (крім випадків законної війни), заборона тортур і нелюдського поводження, заборона рабства та покарання без закону.

Аналогічні положення містить ст. 4 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, яка передбачає можливість тимчасового відступу від окремих зобов'язань під час надзвичайного стану, що загрожує життю нації, за умови офіційного оголошення про такий стан та негайного інформування відповідних міжнародних органів. Як і Конвенція, Пакт забороняє обмеження так званого «ядра» прав людини, до яких належать: право на життя, свобода від тортур, свобода совісті та релігії, рівність перед законом.

Отже, застосування обмежувальних заходів у воєнний період не повинно набувати характеру свавілля чи зловживання владою. Навіть за

умов війни, держава зобов'язана гарантувати функціонування ефективного механізму юридичного захисту, здійснення парламентського та судового контролю, а також забезпечення публічної підзвітності рішень, що обмежують права людини. Це вимагає постійної оцінки їхньої легітимності, доцільності, необхідності та, як слідство, пропорційності – співмірності втручання держави з легітимною метою.

Історично принцип пропорційності бере свій початок із німецької адміністративної юриспруденції XIX ст., де він вперше був сформульований як інструмент контролю за діями державної адміністрації, які обмежували права особи. Згодом цей принцип став ключовим елементом правових систем континентального типу, особливо в Німеччині, а також був імплементований у судову практику Європейського суду з прав людини, Європейського суду справедливості та конституційних судів багатьох країн.

У межах сучасної правової науки принцип пропорційності дедалі частіше розглядається не лише як нормативний критерій конституційного контролю, а й як логічна модель правового міркування, що забезпечує внутрішню узгодженість правових рішень і зовнішню легітимність втручань у сферу прав людини. Його застосування передбачає обґрунтувану, раціонально послідовну та логічну аргументацію правового втручання, що відповідає вимогам правового порядку та демократичної легітимності.

Пропорційність у логічній структурі юридичного міркування виконує роль координуючого елементу, що зв'язує юридичні норми з фактичними обставинами справи, публічною метою та цінностями, захищеними правом. Вона передбачає побудову правового аргументу за допомогою оцінки причинно-наслідкових зв'язків між обмежувальним заходом і метою, на досягнення якої він спрямований. Така побудова вимагає логічної послідовності у визначенні обґрунтування втручання: від ідентифікації легітимної мети – до вибору адекватного засобу та перевірки, чи не є він надмірно обтяжливим для прав особи.

Дослідження значення принципу пропорційності в системі принципів верховенства права дає змогу побачити його як один із ключових інструментів забезпечення демократичного правопорядку. У межах верховенства

права пропорційність виконує роль логіко-правового критерію, який запобігає свавільному втручання держави в сферу прав людини та водночас дозволяє реалізовувати публічні інтереси у спосіб, що зберігає баланс між необхідністю і свободою. Пропорційність не лише встановлює межі обмеження прав, а й вимагає, щоб будь-яке втручання було законним, обґрунтованим легітимною метою, необхідним і адекватним поставленій цілі.

У демократичних правових системах цей принцип гарантує, що навіть в умовах надзвичайних ситуацій, воєнного стану чи загроз безпеці державні дії не втрачають правової визначеності та не перетворюються на інструмент свавілля. Таким чином, пропорційність виконує не лише юридично-технічну, а й концептуальну функцію – вона забезпечує функціонування механізмів правового захисту, легітимізує втручання держави та зміцнює довіру суспільства до правопорядку. У цьому аспекті принцип пропорційності виступає однією з ключових гарантій демократичності державного управління та верховенства права.

Структура принципу пропорційності складається з трьох взаємопов'язаних елементів, кожен з яких відіграє самостійну роль у процесі оцінювання допустимості втручання держави в реалізацію прав і свобод людини.

Першою складовою є наявність легітимної мети, що означає: будь-яке обмеження повинно бути спрямоване на досягнення мети, яка визнається суспільно значущою в демократичному правопорядку. Такими цілями можуть бути, зокрема, національна безпека, громадський порядок, охорона здоров'я чи моральності населення, захист прав та свобод інших осіб. Легітимність мети є первинним критерієм, без якого подальше правове обґрунтування втручання втрачає сенс.

Другою складовою є необхідність, що передбачає: обране державою обмеження повинно бути не лише спрямованим на легітимну мету, але й бути єдиною можливим або найменш обтяжливим способом її досягнення. У межах цього елементу оцінюється, чи не існує альтернативних, менш інтенсивних засобів втручання, які могли б забезпечити аналогічний результат. Необхідність, у цьому сенсі, виконує функцію фільтра, який не дозволяє

державі застосовувати надмірні або непропорційні за масштабом обмеження, навіть коли сама мета є законною.

Третій елемент – відповідність у вузькому сенсі – полягає в зважуванні шкоди, заподіяної правам особи, та вигоди, яку отримає суспільство від досягнення мети обмеження. Це означає, що навіть за наявності легітимної мети і відсутності менш обтяжливих засобів, втручання може бути визнане непропорційним, якщо шкода правам особи є неприйнятно великою щодо суспільної користі. Цей елемент має найбільш оціночний характер і передбачає балансування конституційних цінностей у конкретному контексті.

Таким чином, трискладова структура принципу пропорційності забезпечує цілісну модель логіко-юридичного аналізу, яка дозволяє виявити, чи є конкретне обмеження прав не лише юридично допустимим, але й обґрунтованим з точки зору демократичної легітимності, розумності та справедливості.

За час воєнного стану в Україні була введена низка обмежень прав і свобод людини та громадянина, що викликало дискусію серед сучасних науковців, політичних діячів, представників ЗМІ та громадськості в контексті «пропорційності» їх застосування – чи обмеження державою є необхідним для досягнення легітимної мети, чи не існує менш обтяжливих засобів, і чи не перевищує шкода для особи користь для суспільства.

Після повномасштабного вторгнення РФ в Україну, правозахисні організації, такі як Центр громадянських свобод, Харківська правозахисна група та УГСПЛ, активно аналізують обмеження, що впроваджуються державою, з точки зору дотримання принципу пропорційності. Серед прикладів – оцінка законодавчих ініціатив щодо мобілізації, обмеження свободи слова та доступу до інформації, впровадження комендантської години, а також обмеження мирних зібрань.

Застосування принципу пропорційності до зазначених обмежень означає не заперечення самих обмежень, а їх раціоналізацію та легітимацію через алгоритм логічної аргументації: легітимна мета – придатність – необхідність – балансування – правова визначеність – тимчасовість.

Так, запровадження комендантської години в Києві, Харкові, Одесі чи Запоріжжі було визнане необхідним з огляду на загрозу диверсій, обстрілів або дестабілізації. Водночас її обмежений часовий характер і попередження населення підтверджують пропорційність заходу.

Обмеження на виїзд чоловіків призовного віку підлягає широким дискусіям, однак держава обґрунтовує його необхідністю забезпечити обороноздатність країни, а судова практика наразі підтримує цю позицію з огляду на масштабну загрозу.

З метою протидії ворожій пропаганді, поширенню фейків та підриву інформаційної безпеки, Національна рада з питань телебачення і радіомовлення тимчасово припинила мовлення низки телеканалів, зокрема тих, що мали антиукраїнську риторику або фінансування з РФ. Було запроваджено єдиний інформаційний марафон, який координував подачу офіційної інформації у перші місяці повномасштабного вторгнення. Обмеження свободи слова тут аргументовано захистом національної безпеки, однак викликає потребу в постійній перевірці співмірності між свободою медіа та потребами оборони.

Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації спільно з СБУ регулярно блокує доступ до сайтів, які розповсюджують дезінформацію або координують дії ворога. Це втручання у свободу інформації, однак воно обмежене за часом, адресне та має конкретну мету – недопущення дестабілізації в умовах воєнного конфлікту.

У березні 2022 р. РНБО України ухвалила рішення про призупинення діяльності низки політичних партій (наприклад, «ОПЗЖ», «Партія Шарія», «Держава»), які публічно виправдовували дії агресора. Такі дії були спрямованими на запобігання внутрішній дестабілізації. З позиції принципу пропорційності це приклад втручання у політичні права, яке обґрунтовано крайньою загрозою для державного суверенітету.

Нормативне регулювання тимчасового вилучення майна для потреб оборони в Україні ґрунтується на конституційних гарантіях права власності та спеціальних правових механізмах, що діють у період воєнного стану. Відповідно до статті 41 Конституції України та Закону «Про правовий режим воєнного стану», вилучення

можливе лише з мотивів суспільної необхідності, за умови належного правового оформлення та обов'язкового відшкодування вартості майна. Процедура передбачає прийняття уповноваженим органом відповідного рішення, складання акту встановленої форми та видачу документа, що гарантує право на компенсацію.

Компенсація регулюється постановою Кабінету Міністрів України № 998 від 31 жовтня 2012 р. «Про затвердження Порядку розгляду заяв та здійснення виплат для наступної повної компенсації за майно, примусово відчужене в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» [11], яка визначає порядок оцінки майна та механізми відшкодування за рахунок державного бюджету. У цьому контексті принцип пропорційності виконує функцію логіко-правового критерію, що забезпечує баланс між інтересами оборони та правом власності, унеможливаючи свавільне втручання держави.

У період воєнного стану також були введені обмеження щодо діяльності релігійних організацій, які мають зв'язки з державою-агресором. Зокрема, йдеться про ініціативи щодо заборони діяльності Української православної церкви (московського патріархату) у деяких громадах. Це обмеження базується на міркуваннях нацбезпеки, але постійно перебуває під пильним аналізом з точки зору пропорційності та права на свободу совісті.

Разом з тим, у практичному вимірі дотримання принципу пропорційності викликає низку викликів. Зокрема, проблемним є питання достатності судового та парламентського

контролю за впровадженими обмеженнями, а також забезпечення ефективних механізмів юридичного захисту для осіб, чії права зазнали втручання. Крім того, окремі рішення органів виконавчої влади або військових адміністрацій іноді супроводжуються обмеженням обґрунтуванням або недостатньою відкритістю, що створює ризики для правової визначеності та юридичної легітимності застосовуваних заходів. В окремих випадках обмеження свободи пересування, мирних зібрань, свободи вираження поглядів або доступу до інформації потребують додаткового аналізу з точки зору співмірності між суспільною метою і тягарем, який покладається на особу.

Висновки. Принцип пропорційності як засіб логіко-юридичного обґрунтування обмеження прав людини та громадянина під час воєнного стану відіграє ключову роль у забезпеченні балансу між необхідністю реагування держави на загрозу національній безпеці та збереженням основоположних прав і свобод особи. У цьому контексті застосування принципу пропорційності є не лише формальним юридичним критерієм, а й концептуальною логічною моделлю, яка дозволяє оцінювати доцільність, необхідність і співмірність кожного конкретного обмеження. Її застосування забезпечує правову легітимність обмежень прав людини та громадянина, запроваджених у період воєнного стану, та запобігає їх перетворенню на інструмент свавілля або зловживання владою, що, своєю чергою, сприяє утвердженню принципу верховенства права навіть в умовах збройного конфлікту.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Безкровний Ю. А. Адміністративно-правовий режим воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Т. 2. Вип. 83. С. 139–142.
2. Білоскурська О. В., Федорчук М. Д. Нормативно-правове регулювання обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану в Україні. *Правова держава*. 2022. № 46. С. 7–18.
3. Васильєв С., Маляр С. Правові засади запровадження режиму воєнного стану в Україні. *Наука і техніка сьогодні*. 2022. № 3. С. 22–30.
4. Європейська конвенція з прав людини від 04 листопада 1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення 18.10.2025).
5. Євтошук Ю. О. Принцип пропорційності як необхідна складова верховенства права : автореф дис. ... канд. юр. наук: 12.00.01. Київ, 2015. 18 с. URL: <https://core.ac.uk/reader/149246080> (дата звернення 18.10.2025).
6. Комзюк А. Т., Комзюк М. А., Липій Є. А. Адміністративно-правовий режим воєнного стану, введеного в Україні у зв'язку з московською військовою агресією. *Науковий вісник публічного та приватного права*. Випуск 3. 2022. С. 100–106.
7. Махмурова-Дишлюк О. П. Адміністративно-правовий режим воєнного стану як комплексний інструмент публічного адміністрування забезпечення прав, свобод і законних інтересів громадян та прав і законних інтересів фізичних осіб в умовах російсько-української війни. *Київський часопис права*. 2024. № 1. С. 185–190.

8. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. Міжнародний пакт ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 2148-VIII від 19.10.73. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення 18.10.2025).
9. Павлов І. Р., Колесніков С. Д. Права людини в умовах воєнного стану. *Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених, курсантів та студентів*: тези доп. Всеукр. наук.-практ. конф. м. Вінниця, 16 трав. 2025 р. Вінниця: ХНУВС, 2025. С. 139–141.
10. Про введення воєнного стану в Україні. Указу Президента України № 64/2022 від 24 лютого 2022 р. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397> (дата звернення 18.10.2025).
11. Про затвердження Порядку розгляду заяв та здійснення виплат для наступної повної компенсації за майно, примусово відчужене в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану. Постанова Кабінету Міністрів України № 998 від 31 жовтня 2012 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998-2012-%D0%BF#Text> (дата звернення 18.10.2025).
12. Про правовий режим воєнного стану. Закон України 12 травня 2015 р. № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 28. ст.250. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення 18.10.2025).
13. Синявська О. Ю., Повалена М. В., Носевич Н. Р. Правовий режим воєнного стану: аналіз законодавства України. *Академічні візії*. 2023. № 17. URL: <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/237>
14. Тоцький Б. А. Принцип пропорційності: історичний аспект і теоретичні складові. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 3. С. 70–74.
15. Шевченко С. В. Принцип пропорційності у вітчизняній доктрині права: дискусійні та малодосліджені аспекти. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2019. № 1. С. 103–110.

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.10.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 25.11.2025

Дата публікації: 19.12.2025

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 342.7:341.231.14:614.2-055.2

DOI <https://doi.org/10.32782/2408-9257-2025-5-3>

Мінка Т. П.,

*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри публічного та приватного права
Університету митної справи та фінансів
<https://orcid.org/0000-0001-6012-6973>*

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ ЩОДО ЇЇ РЕПРОДУКТИВНИХ ПРАВ: ШЛЯХИ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ ДЛЯ УКРАЇНИ

INTERNATIONAL LEGAL REGULATION OF THE PROTECTION OF HUMAN RIGHTS IN THE SPHERE OF REPRODUCTIVE RIGHTS: PATHWAYS FOR IMPLEMENTATION IN UKRAINE

Стаття присвячена дослідженню формування та змісту репродуктивних прав людини в міжнародному праві. Розкрито, як ці права поступово набули сучасного значення, починаючи від норм Загальної декларації прав людини 1948 року та Міжнародних пактів 1966 року, які визнавали свободу створення сім'ї, але ще не визначали репродуктивні права у сучасному вигляді. Показано, що подальший розвиток був забезпечений тлумаченням статті 12 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права, відповідно до якого право на здоров'я включає сексуальне і репродуктивне здоров'я. Значну увагу приділено Конвенції CEDAW, норми якої стали основою для формування зобов'язань держав щодо забезпечення доступу до медичних послуг, пов'язаних із плануванням сім'ї, вагітністю та народженням дітей. Проаналізовано, як Комітет CEDAW у своїх Загальних рекомендаціях та індивідуальних рішеннях визнає відмову в доступі до безпечного абортів, контрацепції чи медичної допомоги формою дискримінації, що порушує право жінок на рівність і здоров'я. Розглянуто значення Каїрської та Пекінської конференцій, які визначили репродуктивні права як складову вже існуючих прав людини та наголосили на необхідності їхнього забезпечення без примусу, насильства чи покарання. Окремо висвітлено підходи, викладені у доповіді A/HRC/50/27, де наголошено, що криміналізація абортів та інші бар'єри у доступі до медичних послуг порушують принцип недискримінації. Проаналізовано положення Мапутського протоколу 2003 року – єдиного договору, який прямо вимагає від держав дозволяти аборт у визначених законом випадках. У статті доведено, що сучасне міжнародне право розглядає репродуктивні права як частину прав людини, що підлягають реальному забезпеченню та захисту, а держави мають створювати умови для доступу до медичних послуг і вільного прийняття рішень щодо народження дітей.

Ключові слова: права людини, конституційно-правове регулювання прав людини, репродуктивні права людини, міжнародно-правове регулювання репродуктивних прав людини, право на здоров'я; міжнародні стандарти; права жінок, організаційно-правові гарантії прав людини.

The article examines the development and substantive content of reproductive human rights in contemporary international law. It demonstrates how these rights gradually acquired their modern meaning, beginning with the provisions of the 1948 Universal Declaration of Human Rights and the 1966 International Covenants, which recognised the freedom to form a family but did not yet define reproductive rights in their current form. The study shows that further development was achieved through the interpretation of Article 12 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, according to which the right to health includes sexual and reproductive health. Particular attention is devoted to the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEDAW), whose provisions laid the groundwork for establishing state obligations to ensure access to medical services related to family planning, pregnancy, and childbirth. The article analyses how the CEDAW Committee, in its General Recommendations and individual decisions, recognised the denial of access to safe abortion, contraception, or medical care as a form of discrimination that violates women's rights to equality and health. The study highlights the significance of the Cairo and Beijing conferences, which affirmed reproductive rights as part of already recognised human rights and stressed the need to guarantee them without coercion, violence, or punishment. Special attention is given to the approaches outlined in Report A/HRC/50/27, which emphasises that criminalisation of abortion and other barriers to medical services violate

the principle of non-discrimination. The article also examines the provisions of the 2003 Maputo Protocol – the only treaty that directly requires states to permit abortion in specified circumstances. It is concluded that contemporary international law treats reproductive rights as an integral component of human rights, which must be effectively protected and implemented, and that states are obliged to create conditions for access to medical services and the free exercise of decisions regarding childbirth.

Key words: *human rights, constitutional regulation of human rights, reproductive human rights, international legal regulation of reproductive rights, right to health, international standards, women's rights, institutional and legal guarantees of human rights.*

Постановка проблеми. Репродуктивні права людини, як невід'ємна складова ширшого комплексу прав людини, посідають особливе місце в сучасному міжнародному праві. Вони охоплюють право на прийняття вільних і відповідальних рішень щодо кількості дітей та інтервалів між їхнім народженням, право на доступ до інформації та засобів планування сім'ї, право на найвищий досяжний рівень репродуктивного здоров'я, а також заборону дискримінації за ознакою статі, сексуальної орієнтації чи гендерної ідентичності в контексті репродуктивного вибору.

Хоча щодо фундаментальних засад закріплення репродуктивних прав у нормах права існує певна спільна позиція держав в світі, їхнє міжнародно-правове регулювання досі має фрагментарний і недосконалий характер. Відсутність спеціалізованої універсальної конвенції, колізії між свободою совісті та обов'язком надавати медичні послуги, різне трактування початку життя та правового статусу ембріона, а також політизація питань штучного переривання вагітності, контрацепції та допоміжних репродуктивних технологій створюють значні прогалини як в реалізації цих прав, так і у їхньому захисті.

Особливо гостро потреба у належному міжнародно-правовому регулюванні постає у контексті сучасних викликів: комерційного сурогатного материнства, генетичного скринінгу ембріонів, репродуктивного туризму тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Огляд наукової літератури дає підстави стверджувати, що репродуктивні права людини належать до недостатньо досліджених сфер вітчизняної правової науки, водночас саме вони нині стають одним із найбільш актуальних і затребуваних напрямів наукових пошуків з огляду на стрімкий розвиток медичних технологій, біоетики, генетики та загального прогресу людства в сфері охорони здоров'я.

Основну увагу дослідники приділяють міжнародно-правовим стандартам репродуктивних прав, закріпленим у документах Організації Об'єднаних Націй, Всесвітньої організації охорони здоров'я та Ради Європи. Питання змісту, структури, особливостей реалізації та механізмів захисту репродуктивних прав особи розглядалися у працях вітчизняних авторів, зокрема О. Антонюк, М. Бєлової, О. Бєлова, О. Барабаш, О. Григоренко, Ф. Дахна, О. Дутко, Л. Красавчикової, Д. Котко, В. Мироненка, К. Рибак, Г. Романовського, А. Скіченка, Р. Стефанчука, Н. Тютій С. Цебенко, С. Шевцова та інших учених.

Метою статті є системне дослідження розвитку, нинішнього стану та можливих напрямів удосконалення міжнародно-правового регулювання репродуктивних прав людини.

Виклад основного матеріалу. Репродуктивні права людини у сучасному міжнародному праві сформувалися як самостійна категорія відносно недавно, хоча їхні окремі елементи простежуються вже в окремих міжнародних актах другої половини ХХ століття. Загальна декларація прав людини 1948 року (стаття 16) та Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 року (стаття 23) заклали підґрунтя для визнання права на створення сім'ї, проте репродуктивний вимір залишався опосередкованим.

Наприклад, стаття 12 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права 1966 року закріплює право кожної людини на найвищий досяжний рівень фізичного і психічного здоров'я, що, за усталеним тлумаченням Комітету з економічних, соціальних і культурних прав, охоплює також сексуальне та репродуктивне здоров'я як його невід'ємну складову [1].

Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 року (CEDAW) залишається основним універсальним договором, що формує зміст і обсяг репродуктивних

прав жінок у міжнародному праві. Хоча сам термін «репродуктивні права» у тексті Конвенції відсутній, її положення створюють комплексну систему захисту репродуктивних прав та репродуктивного здоров'я жінок саме через заборону дискримінації за ознакою статі. [2].

Не можна не звернути увагу на такі норми цієї Конвенції, а саме: стаття 12, зобов'язує держави-учасниці усунути дискримінацію жінок у сфері охорони здоров'я та забезпечити, на основі рівності чоловіків і жінок, доступ до медичних послуг, зокрема тих, що стосуються планування сім'ї; стаття 16(1)(е), визнає право жінок вільно й відповідально вирішувати питання про кількість дітей та інтервали між їхнім народженням, а також мати доступ до інформації, освіти та засобів, необхідних для здійснення цих прав; стаття 10(h) (освіта) та стаття 14(2)(b) (сільські жінки) – опосередковано охоплюють право на сексуальну та репродуктивну освіту [2].

Комітет CEDAW у процесі тлумачення Конвенції суттєво розвинув ці положення. У Загальній рекомендації № 21 (1994) Комітет указав, що рішення про народження дітей належать виключно подружжю (а не державі чи третім особам), а примусове регулювання дітонародження становить порушення Конвенції (п. 21–22). Загальна рекомендація № 24 (1999) «Жінки і здоров'я» стала першим документом договірної організації ООН, який прямо пов'язав обмеження доступу до безпечного абортів з дискримінацією жінок: коли державні послуги з абортів є незаконними чи недоступними, це порушує статтю 12 Конвенції, особливо якщо аборт дозволено за певних обставин, але на практиці залишається недосяжним через фінансові, адміністративні чи територіальні бар'єри (п. 11, 14) [2].

У подальшій практиці Комітет пішов ще далі. У справах *L.C. v. Peru* (CEDAW/C/50/D/22/2009) [3], *M.W. v. Denmark v. Denmark* (CEDAW/C/63/D/46/2012) [4], *Alyne da Silva Pimentel Teixeira v. Brazil* (CEDAW/C/49/D/17/2008) [5] та ряді інших він установив, що відмова у наданні послуг з переривання вагітності за медичними чи іншими передбаченими законом підставами, а також ненадання належної акушерської допомоги становлять множинну дискримінацію (за ознакою статі у поєднанні

з соціально-економічним статусом, етнічною належністю чи інвалідністю) і порушують право на життя та здоров'я.

Особливо важливим є підхід Комітету, сформульований у Загальній рекомендації № 35 (2017), де гендерно зумовлене насильство визнано дискримінацією у розумінні статті 1 Конвенції. У цьому контексті примусова стерилізація, примусові аборти, відмова у доступі до контрацепції та криміналізація абортів кваліфікуються як форми такого насильства (п. 18, 29). Таким чином, Комітет фактично вивів репродуктивні права за межі суто медичної сфери, інтегрувавши їх у фундаментальний принцип недискримінації та гендерної рівності [6].

Отже, завдяки прийняттю CEDAW репродуктивні права жінок перестали бути лише одним із аспектів права на здоров'я і трансформувалися в самостійний обов'язок держав усувати будь-які форми дискримінаційного втручання у репродуктивні права, забезпечувати фактичну доступність відповідних медичних послуг і гарантувати свободу репродуктивного вибору без примусу чи покарання. Положення цієї Конвенції стали основою для подальшого розвитку універсальних стандартів у сфері захисту та регулювання репродуктивних прав та вплинули на тлумачення аналогічних норм іншими договірними країнами, членами ООН.

Питання репродуктивних прав отримало перше чітке відображення в документах ООН під час Міжнародної конференції з прав людини, що відбулася в Тегерані 1968 року. У резолюції, прийнятій за підсумками конференції, зазначається, що батьки володіють невід'ємним правом вільно й відповідально вирішувати питання про кількість своїх дітей та інтервали між їхнім народженням, а планування сім'ї визнається одним із основних прав людини [7].

Ці положення, однак, не набуло тоді форми окремого обов'язкового міжнародного акта. Найближчим за часом документом, який частково закріпив відповідну ідею, стала Декларація про соціальний прогрес та розвиток, ухвалена Генеральною Асамблеєю ООН 1969 року (резолюція 2542 (XXIV)). У статті 4 цього документа підкреслюється, що сім'я як основна одиниця суспільства та природне середовище для зростання і благополуччя всіх її членів, зокрема дітей і молоді, має отримувати необхідний

захист і допомогу. При цьому прямо зазначається, що батьки мають виключне право вільно й відповідально визначати кількість своїх дітей та проміжки часу між їхнім народженням [8]. Отже, на цьому етапі концепція відповідального батьківства вже була сформульована, проте ще не набула характеру комплексного права особи на репродуктивну автономію та доступ до відповідних медичних послуг.

Значний крок у формуванні сучасного розуміння репродуктивних прав був зроблений на Міжнародній конференції з народонаселення та розвитку (Каїр, 1994) та Четвертій всевітній конференції зі статусу жінок (Пекін, 1995). Програма дій Каїрської конференції (розділ VII) [9] та Пекінська платформа дій (пункти 17, 94–96, 106–107) остаточно відійшли від суто демографічного підходу до питань народонаселення і вперше визначили репродуктивні права як сукупність уже визнаних прав людини, що включають право на сексуальне і репродуктивне здоров'я, право приймати рішення про народження дітей без дискримінації, примусу чи насильства, а також право на доступ до повного спектра безпечних і якісних послуг з планування сім'ї [9].

У 2000–2016 роках договірні органи ООН суттєво конкретизували державні зобов'язання щодо репродуктивних прав людини. Комітет з економічних, соціальних і культурних прав у Загальному коментарі № 14 (2000) та особливо у Загальному коментарі № 22 (2016) щодо права на сексуальне та репродуктивне здоров'я (E/C.12/GC/22) встановив, що держави зобов'язані забезпечувати доступність контрацепції, безпечних послуг штучного переривання вагітності (принаймні за медичними показаннями, у випадках зґвалтування чи інцесту), допоміжних репродуктивних технологій, а також забороняти примусову стерилізацію та будь-які втручання без інформованої згоди [10]. Аналогічні вимоги сформульовано Комітетом CEDAW у Загальній рекомендації № 24 (1999) та Загальній рекомендації № 35 (2017) [11].

У 2018 році Комітет з прав осіб з інвалідністю у Загальному коментарі № 6 (CRPD/C/GC/6) визначив, що стаття 23 Конвенції про права осіб з інвалідністю 2006 року гарантує особам з інвалідністю право на створення сім'ї та збереження фертильності, а держави зобов'язані усунути

дискримінаційні обмеження доступу до допоміжних репродуктивних технологій та припинити практику примусової стерилізації [12].

Доповідь A/HRC/50/27, представлена на 50-й сесії Ради ООН з прав людини, має безпосереднє значення для формування сучасного розуміння репродуктивних прав людини, оскільки в її змісті право на найвищий досяжний рівень здоров'я тлумачиться як таке, що невід'ємно включає сексуальні та репродуктивні свободи. У документі підкреслюється, що контроль людини над власним тілом, фертильністю та репродуктивною поведінкою становить ядро права на здоров'я та є передумовою реалізації інших прав і свобод. Доповідь акцентує на обов'язку держав забезпечувати недискримінаційний доступ до послуг сексуального й репродуктивного здоров'я, забороняти примусові медичні втручання та гарантувати право на інформацію, що узгоджується з положеннями Цілей сталого розвитку, зокрема щодо універсального доступу до репродуктивних послуг (SDG 3 і SDG 5). Особливу увагу приділено тому, що уразливі групи населення – зокрема особи, які зазнають дискримінації на основі сексуальної орієнтації чи гендерної ідентичності – стикаються з системними бар'єрами у реалізації репродуктивних прав, що перетворює проблему на питання рівності та гуманної охорони здоров'я. Отже, доповідь A/HRC/50/27 концептуально розширює традиційне бачення репродуктивних прав, трактуючи їх як універсальні права людини, а не виключно як складову гендерної політики [13].

Документ містить кілька ключових тез, що мають безпосереднє значення для розвитку міжнародно-правових стандартів у цій сфері:

- криміналізація абортів (як повна, так і часткова) кваліфікується не просто як обмеження права на здоров'я, а як форма гендерно зумовленого насильства та дискримінації, що порушує статті 1, 2, 5 і 12 Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, а також статті 7 і 12 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права (п. 24–28);
- держави зобов'язані не лише декриміналізувати штучне переривання вагітності, а й усунути всі процесуальні та практичні бар'єри (обов'язкове консультування, приму-

сові періоди очікування, вимогу згоди третьої особи, територіальні обмеження), оскільки такі бар'єри непропорційно впливають на жінок із вразливих груп (п. 31–33);

- репродуктивна автономія визнається невід'ємною складовою права на приватне життя, тілесну недоторканність і гендерну рівність; будь-яке регулювання, що ґрунтується виключно на «захисті ненародженого життя» без врахування прав і гідності жінки, вважається дискримінаційним за своєю суттю (п. 18, 42);

- Робоча група прямо вказує, що відмова у доступі до безпечного абортів, контрацепції та сучасних допоміжних репродуктивних технологій (включаючи ЕКЗ для одиноких жінок і лесбійських пар) становить множинну та інтерсекційну дискримінацію, особливо щодо жінок з інвалідністю, мігранток, жінок із низьким соціально-економічним статусом та жінок, що належать до расових меншин (п. 45–50) [13].

Таким чином, доповідь А/HRC/50/27 фактично сформулювала нову доктринальну позицію ООН: репродуктивні права більше не розглядаються як окремий «морально-чутливий» сектор, що допускає широку свободу розсуду держав, а визнаються невід'ємним елементом принципу недискримінації та гендерної рівності, що накладає на держави позитивні зобов'язання негайного характеру щодо повного усунення будь-яких репресивних і дискримінаційних норм у цій сфері [13; 14; 15].

Протокол до Африканської хартії прав людини і народів щодо прав жінок в Африці 2003 року (так званий Мапутський протокол) є найбільш розвиненим регіональним актом у сфері забезпечення сексуальних і репродуктивних прав, оскільки містить єдину в міжнародному договірному праві норму, яка прямо зобов'язує держави легалізувати доступ до медичного абортів у чітко визначених випадках. Відповідно до статті 14(2)(с), договірні держави повинні гарантувати можливість переривання вагітності у разі зґвалтування, сексуального насильства, інцесту, а також коли вагітність створює серйозну загрозу для життя чи здоров'я жінки або плода. Такий підхід відображає прогресивне тлумачення міжнародних стандартів щодо тілесної автономії та права на здоров'я, оскільки встановлює позитивний обов'язок держав не лише уникати необґрунтованих обмежень,

а й забезпечувати реальну можливість доступу до безпечних медичних процедур. Крім того, Протокол формує комплексне бачення репродуктивного здоров'я, закріплюючи обов'язок держав забезпечувати якісні послуги планування сім'ї, пренатальну та постнатальну допомогу, а також заходи щодо профілактики та лікування ВІЛ/СНІДу. Така системність нормативного регулювання свідчить про визнання репродуктивних прав як невід'ємної складової прав людини та підкреслює необхідність їх реалізації через державні політики у сфері охорони здоров'я та гендерної рівності [16].

Висновки. Сучасне міжнародно-правове регулювання репродуктивних прав жінок характеризується переходом від опосередкованого захисту (через право на сім'ю та здоров'я) до визнання їх самостійною складовою принципу недискримінації та гендерної рівності. Конвенція CEDAW разом із тлумаченнями Комітетом її положень, Загальними коментарями № 14 та № 22 Комітету з економічних, соціальних і культурних прав, Мапутським протоколом та доктринальними позиціями ООН (зокрема доповіддю А/HRC/50/27) сформували чіткі правові вимоги до держав-членів: держави мають позитивні зобов'язання негайного характеру щодо (а) декриміналізації абортів принаймні за медичними показаннями та у випадках сексуального насильства; (б) усунення всіх процесуальних і практичних бар'єрів доступу до безпечного абортів, контрацепції та допоміжних репродуктивних технологій; (в) заборони примусової стерилізації та будь-яких медичних втручань без інформованої згоди; (г) забезпечення недискримінаційного доступу вразливих груп (жінки з інвалідністю, мігрантки). Таким чином, репродуктивні права остаточно інтегровано систему міжнародних прав людини як невід'ємного елементу питань гендерної рівності.

Для України імплементація міжнародних стандартів репродуктивних прав передбачає необхідність: (1) приведення національного законодавства у відповідність до вимог ст. 12 та ст. 16(1)(е) CEDAW; (2) законодавчого закріплення заборони примусової стерилізації та обов'язковості інформованої згоди на будь-які репродуктивні втручання; ((3) ліквідації дискримінаційних адміністративних перешкод

(обов'язкове консультування, періоди очікування, вимога згоди подружжя); (4) створення державної програми універсального доступу до сучасних методів контрацепції та допоміжних репродуктивних технологій без дискримінації за соціальним статусом, інвалідністю

чи сексуальною орієнтацією. Виконання цих зобов'язань не лише забезпечить відповідність України ратифікованим міжнародним договорам, а й сприятиме зближенню українського законодавства зі світовими стандартами та підвищить рівень гарантування прав людини.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Міжнародний пакт про соціально-економічні і культурні права. Міжнародний документ від 16.12.1966 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_042.
2. United Nations. Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEDAW). 1979. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-elimination-all-forms-discrimination-against-women>.
3. Committee on the Elimination of Discrimination against Women. URL: <https://docs.un.org/en/CEDAW/C/50/D/22/2009>
4. M.W. v. Denmark v. Denmark. URL: Alyne da Silva Pimentel Teixeira v. Brazil. <https://www.globalhealthrights.org/alyne-da-silva-pimentel-teixeira-v-brazil/>.
5. General recommendation No. 35 (2017) on gender-based violence against women, updating general recommendation № 19 (1992). URL: <https://www.ohchr.org/en/documents/general-comments-and-recommendations/general-recommendation-no-35-2017-gender-based>
6. Report of the International Conference on Population and Development, A/CONF.171/13/Rev.1. URL: https://www.un.org/development/desa/pd/sites/www.un.org.development.desa.pd/files/a_conf.171_13_rev.1.pdf.
7. Proclaimed by the International Conference on Human Rights at Teheran on 13 May 1968. In: Human rights : a compilation of international instruments. Volume 1, part 1, Universal instruments. ST/HR/1/Rev.5(Vol.I/ Part1). 1994. p. 51–54. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3932800?ln=ru>.
8. United Nations. Declaration on Social Progress and Development : adopted by General Assembly resolution 2542 (XXIV) of 11 December 1969. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/declaration-social-progress-and-development>.
9. Beijing Declaration and Platform for Action, A/CONF.177/20. URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_CONF.177_20.pdf.
10. General comment No. 22 (2016) on the right to sexual and reproductive health (article 12 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights). URL: https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=E/C.12/GC/22.
11. Загальні рекомендації, ухвалені Комітетом ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок № 1-37. URL: <https://land.gov.ua/wp-content/uploads/2019/01/%D0%97%D0%B0%D0%B3%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96-%D1%80%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%97-%D0%9A%D0%BE%D0%BC%D1%96%D1%82%D0%B5%D1%82%D1%83-%D0%9E%D0%9E%D0%9D.pdf>.
12. General comment № 6 (2018) on equality and non-discrimination. URL: https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CRPD/C/GC/6.
13. A/HRC/50/27: Доповідь про право на користування найвищим досяжним рівнем фізичного та психічного здоров'я осіб, громад та населення, які постраждали від дискримінації та насильства за ознакою сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності, у зв'язку з Цілями сталого розвитку. URL: https://www.ohchr.org/en/documents/thematic-reports/ahrc5027-report-right-enjoyment-highest-attainable-standard-physical-and?utm_source=chatgpt.com.
14. Frequently asked questions on sexual and gender diversity, health and human rights – an introduction to key concepts. URL: https://cdn.who.int/media/docs/default-source/documents/gender/sogie---faq-final-08.10.2024.pdf?sfvrsn=ef076e29_3&utm_source=chatgpt.com.
15. Human Rights and Infertility. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/issues/women/Research-Paper-HRs-Infertility.pdf?utm_source=chatgpt.com.
16. African Union. Protocol to the African Charter on Human and Peoples' Rights on the Rights of Women in Africa (Maputo Protocol). 2003. URL: https://au.int/sites/default/files/treaties/37077-treaty-charter_on_rights_of_women_in_africa.pdf.

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.10.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 27.11.2025

Дата публікації: 19.12.2025

Якимович Я. В.,
кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

СИСТЕМА ПОВНОВАЖЕННЯ СУБ'ЄКТІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ В СУЧАСНИХ КРАЇНАХ ЄВРОПИ: ТЕОРЕТИЧНИЙ ТА ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

THE SYSTEM OF POWERS OF EXECUTIVE AUTHORITIES IN MODERN EUROPEAN COUNTRIES: THEORETICAL AND LEGAL ASPECTS

Формування та розвиток сучасності здійснюється в умовах високих темпів суспільних процесів. Повсякденність наповнюється щоразу новими сферами суспільного життя. Їхнє управління та контроль потребують значного професіоналізму та зусиль з боку органів державної влади, зокрема виконавчої. Наведене породжує багато питань щодо ефективності функціонування міністерств, департаментів чи відділів. Чимале значення має проблематика необхідності регулювання тих чи інших сфер життя; можливість автономії суспільних процесів; питання швидкого прийняття рішень; належного розгляду нагальних справ та інші аспекти функціонування виконавчої влади. Значний пласт рішень підпорядкований суб'єктному наповненню та організованості виконавчої влади. Ефективність рішення має глибоку залежність від того, хто їх приймає, а отже і від того, як призначається та чи інша особа, які цілі та завдання вона повинна досягти, які функції виконує та якими повноваженнями володіє.

Запропоноване дослідження, будучи частиною комплексної наукової розвідки, спрямоване на аналіз і визначення повноважень суб'єктів виконавчої влади в різних країнах сучасної Європи. За основу взято законодавство Австрії, Болгарії, Ісландії, Люксембургу, Молдови та інших країн. Теоретичною основою для розмежування слугує система розподілу на цілі, завдання (функції) та повноваження. За кількісним складом повноваження розмежовуються на колективні та одноособові, при цьому здійснено їхній перелік. Окремо звернено увагу на повноваження прем'єр-міністрів, міністрів, державних секретарів, суб'єктів урядового апарату. Здійснюється порівняння державних канцелярій Молдови та Польщі. Основою методологічної бази є: аналіз, порівняльно-правовий метод, формально-юридичний, а також методи загальнонаукового спрямування (синтез, індукція, дедукція, аналогія). Оскільки стаття описова, висновки носять узагальнюючий характер. Ключовим міркуванням виступає думка про необхідність кращої оптимізації та спрощення урядових процесів з метою ефективного функціонування урядів.

Загалом тенденції та підходи щодо організації повноважень урядів мають доволі спільний характер і вирізняються тільки деталями. Наповнення, часта перенасиченість, специфіка бюрократії ускладнюють процеси прийняття рішень. Лише в тих країнах, де повноваження мають чітке та точне розмежування між відділами та структурними суб'єктами, рішення приймаються з кращим результатом, оскільки кожний знає, що повинен робити. Проте цей аспект є ще предметом для подальших досліджень.

Ключові слова: органи урядового функціонування, прем'єр-міністр, міністри, державні секретарі, виконавчі урядові структури, урядові функції, урядові завдання, урядові цілі, адміністративне законодавство.

The formation and development of modernity occur under conditions of rapid societal processes. Everyday life is increasingly filled with new spheres of public activity. Their management and control demand significant professionalism and effort from state authorities, particularly the executive branch. This situation raises numerous questions regarding the operational effectiveness of ministries, departments, and divisions. Considerable importance is attached to several issues: the necessity of regulating various spheres of life; the potential for autonomy in social processes; the challenge of rapid decision-making; the proper handling of urgent matters; and other aspects of executive power functioning. A significant portion of decision-making depends on the subjective composition and organization of the executive branch in the contemporary context. The effectiveness of a decision is profoundly dependent on who makes it, and consequently, on how that individual is appointed, what goals and objectives they are expected to achieve, what functions they perform, and what powers they possess.

This study, as part of a comprehensive scientific inquiry, is aimed at analyzing and defining the powers of executive authorities in various countries of modern Europe. The legislation of Austria, Bulgaria, Iceland, Luxembourg, Moldova, and other nations serves as the basis for this research. The theoretical framework for delineation is the system of division

into goals, tasks (functions), and powers. By their quantitative composition, powers are differentiated into collective and individual, and a list of these has been compiled. Special attention is given to the powers of prime ministers, ministers, state secretaries, and subjects of the government apparatus. A comparison is made between the state chancelleries of Moldova and Poland. The methodological basis consists of analysis, the comparative legal method, the formal-legal method, as well as general scientific methods (synthesis, induction, deduction, analogy). As the article is descriptive, the conclusions are of a generalizing nature. The key consideration is the idea of the need for better optimization and simplification of governmental processes to enhance the efficiency of governments.

In general, the trends and approaches to the organization of government powers are quite similar and differ only in details. The content, frequent oversaturation, and specifics of bureaucracy complicate decision-making processes. Only in those countries where powers are clearly and precisely delineated between departments and structural units are decisions made with better outcomes, as everyone knows their responsibilities. However, this aspect remains a subject for further research.

Key words: *governmental functioning bodies, prime minister, ministers, state secretaries, executive government structures, government functions, government tasks, government goals, administrative legislation.*

Постановка проблема. Участь уряду в організації суспільного життя була визначальною впродовж багатьох століть. Уряд створював, керував, спрямовував, змінював та припиняв відносити чи не в усіх сферах повсякденної роботи відповідного населення. Проте сучасний стан справ детермінував нові обставини існування та функціонування уряду. І в цих обставинах органи виконавчої влади часто не встигають за розвитком технологій, відкриттів, появи нових звичаїв та необхідностей. Водночас суспільне життя залежить від раціональних та ефективних рішень виконавчої влади.

Враховуючи зазначене, проблематика пов'язана із організаційними аспектами виконавчої влади. Пошуки конструктивних моделей організації урядового адміністрування дозволяють проникнути світлу на складні питання належного державного регулювання, на проблему адміністративних рішень, ефективного управління соціальними справами. Ці та інші аспекти цілком залежать від принципів організації, суб'єктного складу та повноважень, котрі передбачені відповідними національними законодавствами. Та на які власне спрямовано фокус нашого дослідження.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В основу для дослідження ліг аналіз нормативної база виконавчої влади в окремих країнах Європи. Окрім цього, наближеною проблематикою займалися В. Литвин, І. Ролліс, З. Озолін, А. Романюк.

Метою статті є висвітлення питання повноважень виконавчої влади в законодавстві сучасних країн Європи, зокрема: Австрії, Болгарії, Ісландії, Люксембургу, Молдови, Польщі та інші. Висвітлення здійснювати-

меться з точки зору теоретичного та нормативно-правового аспекту.

Виклад основного матеріалу. Із точки зору теорії адміністративного права юрисдикція складається із декількох компонентів. Фундаментальним є *цільовий* компонент, він стає основою для створення суб'єкта виконавчої влади, тобто департаменту, відділу чи посади, який має певну мету діяльності. Мета діяльності конкретизується *завданнями*. Завдання зі свого боку поділяються на *функції*, тобто напрямки діяльності. Функції ж стають основою для *повноважень* суб'єктів [7, с. 157]. Проте не можна не помітити, що в законах деякі повноваження переплітаються із функціями та завданнями. Лише в окремих законах існує чітке розмежування згідно із зазначеною концепцією.

Для характеристики повноважень суб'єктів виконавчої влади використаємо саме цю схему, починаючи із завдань. Польське законодавство у статті 7 «Акту про Раду Міністрів» визначає завдання, пов'язані з державною політикою, зокрема: визначення політики, ініціювання та розвиток політики, а також реалізація політики. При цьому для кожного з пунктів застосовуються спеціальні механізми впровадження. Останній пункт, наприклад, – «реалізація політики» передбачає комунікацію з іншими учасниками політичного процесу; контроль за діяльністю органів місцевого самоврядування; консультації з громадськістю, громадськими організаціями, професійними та трудовими колами; створення міжміністерських груп для виконання відповідних завдань; створення також окремих груп для допоміжної діяльності[1].

Завдання є формою впровадження створеної політики в різні сфери суспільного життя,

котрі реалізуються через функції. Наприклад, згідно з пунктом 5 статті 1 закону Румунії «Про організацію та функціонування уряду та міністерств» передбачено, що уряд виконує такі функції: стратегічну; регулятивну; управління державною власністю; представницьку; функцію контролю за дотриманням норм [5]. У статті 5 Закону Молдови «Про Уряд», окрім наведених, згадується також нормативна функція та функція щодо надання державних послуг [4].

Стратегічна функція спрямована на розробку програм суспільного розвитку. Вона визначає цілі урядової роботи. *Регулятивна* створює інституційну та нормативну бази для впровадження та вдосконалення суспільних відносин. *Управління державною власністю* передбачає ухвалення рішень щодо володіння, користування та розпорядження майном, яке перебуває у володінні держави. *Представницька* функція означає взаємодію уряду з іншими суб'єктами у відносинах зовнішнього чи внутрішнього рівня, але від імені народу, на демократичних засадах. Функція *контролю за дотриманням норм* означає можливість отримання підтверджених фактів про належне виконання законодавства та можливість реагування на незаконні дії. *Нормативна функція* спрямована на забезпечення правового регулювання різних сфер суспільного життя. Урядове законодавство дозволяє вирішити неточності та залагодити прогалини, які можуть виникати у парламентському законодавстві. *Функція державних послуг* забезпечує виконання повноважень уряду, більше спираючись на стиль «служіння», ніж «володарювання». Уряд шляхом надання відповідних послуг забезпечує добробут громадян, задовольняючи їхні інтереси. Законодавче закріплення такої функції наближає державну організацію до суспільства та акцентує на її професіоналізмі. Всі зазначені функції дозволяють реалізовуватися політичним візіям провладних сил.

Для втілення мети, завдань та функцій у життя створюється система повноважень. Повноваження можна класифікувати на два види – колективні та одноособові (індивідуальні). *Колективні* – це повноваження, передбачені для органу в цілому, тобто низка питань, з яких орган ухвалює рішення шляхом спільного голосування його членів. *Одноособові* – це повно-

важення, які перебувають в юрисдикції однієї посадової особи, наприклад, прем'єр-міністра.

Колективні повноваження можуть бути призначені урядовому засіданню, колегії, комісії міністерства чи іншому колегіальному органу. Вони вирішуються на його форумах. Звернемо увагу на урядові повноваження. Рада Міністрів Республіки Болгарія згідно з п.2-4 ст. 6 Положення «Про регламент Ради Міністрів Болгарії» колегіально вирішує питання щодо виконання державного бюджету; управління державним майном; забезпечення громадського порядку; організація національної безпеки; вирішує питання щодо оборони та збройних сил, здійснює керівництво державною адміністрацією, впроваджує політику щодо Європейського Союзу та НАТО [10].

На засіданні уряду в Ісландії згідно зі ст. 1-2 Правил про державну практику Ісландії та ст. 6 Закону Ісландії «Про Урядову Раду Ісландії» вирішують питання щодо новацій у законах; розгляд проєктів законів від міністрів; питання щодо політичної організації; ухвалюють акти щодо витрат казначейства; питання економіки; зустрічі міністрів з нагальних питань та зустрічі інших представників уряду щодо надання інформації, а також інші питання, ініційовані міністрами [11], [3].

Статтею 6 Закону Республіки Молдови «Про Уряд» передбачено повноваження, які стосуються керівництва державною адміністрацією; реалізації внутрішньої та зовнішньої політики; виконання нормативно-правових актів та міжнародних договорів; створення програми власної діяльності; здійснення законодавчої ініціативи; затвердження рішень та подання проєктів указів глави держави; схвалення законодавчих проєктів; затвердження програмних документів та нормативних актів; розробка та подання державного бюджету; надання доступу до державних послуг, а також оцінка якості та їх модернізація; управління державною власністю; контроль за виконанням нормативних актів; контроль за діяльністю місцевого державного управління та виконання інших обов'язків [4]. Згідно зі статтею 7 цього ж закону Молдови уряд також виконує повноваження, які носять загальноорганізаційний (функціональний) характер, зокрема: затверджує постанови; організовує діяльність міністерств та інших

органів виконавчої влади; утворює, реорганізовує та ліквідовує міністерства; утворює органи державної влади, які не підпорядковані безпосередньо міністерству; схвалює рішення про функціонування інших органів влади; здійснює фінансування підпорядкованих органів; припиняє дію актів підпорядкованих органів; схвалює рішення щодо перемовин та підписання міжнародних, міждержавних договорів; призначає державних службовців виконавчої влади (секретарів, наприклад); призначає та звільняє керівників у сфері віддання міністерств; створює групи, комітети та затверджує положення про їх діяльність; затверджує план діяльності уряду та контролює його виконання; призначає суддів Конституційного Суду; надає пропозиції Президенту Молдови щодо членів Верховного комітету Збройних Сил Молдови; надає Президенту пропозицію щодо голів дипломатичних служб; призначає представників до ради доброчесності; встановлює державні нагороди; вносить пропозиції Президенту щодо нагородження; здійснює інші повноваження.

Базовою є стаття 15 Закону Молдови «Про уряд», яка фіксує повноваження уряду, котрі обмежуються у випадку припинення урядом його компетенцій. До моменту набуття повноважень новим старий уряд не може: ухвалювати чи подавати проекти; ухвалювати розпорядження чи директиви; ухвалювати законодавчі ініціативи; укладати міжнародні договори із фінансовими зобов'язаннями; призначати або пропонувати осіб для державних посад; укладати контракти зі строком дії більше одного року чи на невизначений період; впливати на організацію міністерств та інших структур [4]. Це варто прокоментувати тим, що при зміні правління попередня влада міркуватиме про нове переобрання, а не про інтереси майбутнього покоління чи власних наступників. Керуючись цими мотивами, в останній момент «стара влада» схильна ухвалювати рішення, які значно ускладнюють функціонування нового правління, мовляв: «Ці проблеми будуть для нашої нової каденції в майбутньому, а для наступників – ними створимо перепопи». Наведена стаття 15 здатна запобігти таким потенційно катастрофічним рішенням. Не кожне законодавство далекоглядно озброєне подібним переліком обмежень. Їхня ж відсутність

створює плацдарм для політичних конфліктів та криз.

Хоча зазначений перелік повноважень тільки описовий, проте дозволяє чіткіше сформулювати уявлення щодо повноважень уряду в ключових сферах суспільного життя, та рішень, які мають стратегічний характер для розвитку суспільства, держави та приймаються колегіально.

Одноособові повноваження реалізуються виключно посадовими особами. На вищому рівні це прем'єр-міністри, міністри та секретарі..

До найзагальніших повноважень *прем'єр-міністрів* належать управління політикою та організація роботи уряду. Згідно зі статтею 22 закону Молдови «Про уряд» прем'єр володіє такими повноваженнями: представляє уряд; скликає та веде засідання; підписує акти уряду та президента; підписує положення щодо внутрішньої діяльності уряду; контролює діяльність членів; ухвалює рішення щодо організації діяльності міністерств; вирішує питання щодо заохочення чи стягнення для членів уряду; розглядає пропозиції про призначення та звільнення членів уряду чи працівників апарату; вимагає звіти про діяльність членів уряду; інформує президента та парламент щодо питань державного значення; виконує інші повноваження [4]. Наведений перелік досить типовий, утім, він відображає поєднання *організаційних повноважень* (рішення про призначення та звільнення, отримання звітів про діяльність, встановлення заохочень та стягнень) із *представницькими* (підписання актів, взаємодія із іншими органами державної влади). Згідно з урядовим законодавством Румунії (Закону «Про організацію та функціонування Уряду Румунії та міністерств») у статтях 13–29 передбачено, що прем'єр-міністр, очолюючи та координуючи уряд, представляє його у взаємовідносинах з іншими органами. До організаційних повноважень відносять: призначення та звільнення з посад керівників спеціалізованих органів, підпорядкованих уряду; генерального секретаря та його заступника; співробітників офісу прем'єра; державних секретарів та інших осіб; створення рішення ради, комісії та міжміністерські комітети для вирішення оперативних завдань. Натомість до представницьких повноважень відносять: доповіді та заяви щодо

політики уряду в Палаті депутатів та Сенаті; контрасигнаційні підписання указів, виданих Президентом, якщо це передбачено конституцією [5].

У статті 5 Закону Польщі «Акт про Раду Міністрів» передбачено, що прем'єр визначає юрисдикцію міністерств; запитує та отримує необхідну інформацію від підлеглих осіб; розпоряджається про погодження посад членів Ради Міністрів; скликає, бере участь і головує на засіданнях допоміжних органів та підпорядкованих суб'єктів; повідомляє про розгляд питання всі причетні органи; вирішує спір між міністрами про сферу діяльності [1].

Прем'єр-міністр Португалії, окрім наведених повноважень, згідно зі статтею 7 Акту «Про систему організації та функціонування 23-го Конституційного уряду Португалії» також може тимчасово виконувати повноваження міністра, який припинив свої повноваження; проводить європейську політику, керуючи діями представників в інституціях ЄС, визначає національні позиції, а також керує органами-представниками в ЄС; проводить політику модернізації державного управління та цифрового переходу, зокрема, очолює міжміністерську раду з питань цифровізації, керує виконанням Плану дій щодо цифрового переходу, керує структурою цифрової місії Португалії та інше; виконує організаційні повноваження щодо інституцій, які входять до президії (кабінету) та не належать іншим міністерствам; компетенція, надана законом уряду, вважається делегованою прем'єр-міністру, який зі свого боку може делегувати її будь-якому членові уряду [2].

Міністри – це керівники міністерств, котрі не є державними службовцями та не підлягають під юрисдикцію законів про державну службу в тій самій мірі, що і звичайні працівники апарату. Посада міністра є політичною, а отже, стабільність повноважень цієї позиції залежить від кон'юнктури суспільних процесів. Варто рейтингові міністра опуститися нижче 30%, його одразу можуть відправити у відставку, оскільки це впливає на легітимність влади в цілому. [14, с. 207]. Незважаючи на своє відносно хитке становище, міністри виконують важливі завдання у функціонуванні виконавчої влади. Пунктами 1-3 статті 12 Регламенту Ради міністрів Болгарії передбачено два напрямки

роботи: 1) організація сфери життя, яку очолюють; 2) керівництво та координація органів виконавчої влади (установ, комісій, адміністративних структур) [10]. Стаття 6 Меморіалу від 1857 року (і дотепер) у Люксембурзі передбачає, що державний міністр контролює загальний хід справ та стежить за збереженням принципів, які застосовуються в різних напрямках державної служби [8]. Пунктом 1,2 ст. 34 Акту про Раду Міністрів Польщі передбачено, що завданнями міністра є створення та ліквідація підрозділів міністерства; призначення та звільнення з посад цих підрозділів, а також здійснення нагляду та контролю за підрозділами [1]. Базуючись на подібних завданнях, міністри виконують такі повноваження.

Закон Ісландії про Урядову Раду в статтях 12-15 передбачає, що міністр надає інструкції уряду щодо функціонування його проєктів; має право на отримання висновків, вагомих для здійснення управління; здійснює нагляд за фінансами, активами міністерства та інших органів влади, які йому підпорядковані; отримує відомості на вимогу підлеглих адміністративного органу; отримує інформацію чи пояснення на вимогу від незалежних від апарату міністерства органів, які все ж знаходяться у підпорядкуванні міністра; контролює державне майно та активи приватних юридичних осіб, що передані в його юрисдикцію [3]. Стаття 25 урядового закону Молдови акцентує увагу на більш представницьких, ніж організаційних повноваженнях, зокрема, міністр очолює суспільну сферу функціонування; визначає цілі та стратегічні напрямки міністерства відповідно до програми уряду; представляє міністерство у відносинах з іншими органами та виконує інші функції [4].

Наведені повноваження – загальні для всіх міністрів, проте кожний міністр також має свої компетенції, які відрізняються від інших міністрів та урізноманітнює його обов'язки. Ця компетенція пов'язана із специфікою функціонування відповідної сфери суспільного життя. Однак юрисдикція одного міністра інколи може межувати та навіть порушувати юрисдикцію іншого міністра, а результатом є виникнення конфліктів. Для їх подолання законодавствами різних країн запроваджено спеціальні норми-інструкції.

До повноважень Прем'єр-міністра Польщі в цьому контексті (ст.5 «Акту про Раду Міністрів») належить можливість вирішувати спори між міністрами про їх сферу діяльності [1]. А згідно із законодавством Люксембургу – п. 5, ст. 8 Меморіалу від 1857 року цю компетенцію віддано під юрисдикцію відповідного органу, який може вирішувати питання, що стосуються одночасно кількох відділів [8]. Згідно зі статтею 4 закону «Про Урядову Раду Ісландії» компетенція міністрів впливає з указу Президента. При цьому за загальним правилом розподілу адміністративні справи одного характеру (сфери) належать одному міністру. Проте одному міністру може також доручатися компетенція кількох міністерств одночасно. Якщо ж при цьому відбуваються розбіжності, то, подібно до Польщі, вони вирішуються прем'єром [3]. Все ж найдеталізованішою у контексті «конфліктної компетенції» є стаття 5 федерального закону Австрії «Про кількість, сферу діяльності та застосування федеральних міністерств». Вона передбачає співвідношення компетенцій у такий спосіб:

1) компетенція може належати різним міністерствам одночасно. Тоді вони спільно визначають, до якого міністерства переважно належить справа – цей орган і буде відповідати за провідне її ведення. Із цього приводу також зазначено, що у випадку конфлікту та неможливості досягти згоди – Федеральний уряд вирішує це питання «на основі першого речення». Тобто того речення, з якого починається документ, що містить конфліктну ситуацію, стає наріжним каменем для урядового розсуду;

2) міністерства можуть діяти у співпраці, якщо питання належить одному міністерству, але зачіпає юрисдикцію іншого. Тоді компетентне міністерство надає зацікавленому щодо цього зробити заяву протягом розумного строку, тобто висловити свою позицію. Для вирішення нагальних питань вони діють за погодженням. За відсутності згоди учасники можуть звернутися до Уряду для консультації [16].

Секретарі міністерств – державні посадовці, які очолюють виконавчі апарати структурних підрозділів уряду, тобто міністерств. Головний секретар, маючи керівні повноваження, здійснює: *підготовку засідання; розподіл завдань між дирекціями щодо підго-*

товки актів; уповноваження директоратів на виконання завдань у межах свої компетенції; координацію взаємодії апарату з іншими органами виконавчої влади з метою отримання матеріалів, інформації та інших відомостей; виконує інші доручення, що передбачено статтями 56–57 Положенням «Про регламент Ради Міністрів Болгарії» [10]. Меморіалом від 1857 року в Люксембурзі в п.1-3 ст. 12 зазначено, що секретар, окрім того, що бере участь у засіданнях та здійснює нагляд за офісом, також зберігає архіви та печатки міністерства [8]. Секретарі міністерств у Польщі під час засідання уряду приймають проекти документів; готують документи для розгляду; координують законодавчу діяльність [1]. При цьому секретарів у міністерстві може бути декілька. Згідно зі статтями 47–48 закону Румунії «Про організацію і функціонування уряду та міністерств» уряд приймає рішення про те, що в рамках організації діяльності міністру можуть допомагати декілька секретарів, здійснюючи делеговані ним повноваження. Однак статтею 49 цього ж закону також виокремлюється генеральний секретар міністерства. Це кар'єрний державний службовець, який призначається на основі конкурсу чи іспиту за критерієм професіоналізму. Він забезпечує стабільність, безперервність управління та налагоджує функціонування між структурами міністерства [5]. Згідно з Актом «Про систему органів та функціонування 23-го Конституційного уряду» секретарі проводять засідання, які бувають пов'язані із зустрічами державних секретарів або зустрічами профільних секретарів. Згідно зі статтею 39 державні секретарі збираються щотижнево або на вимогу міністра від президента у виняткових випадках (куди запрошуються також і профільні секретарі). Такі зустрічі проводяться щодо аналізу політичних ситуацій, обговорення галузевих питань політики та аналіз введених в обіг проєктів (стаття 41). Згідно зі ст. 42 порядок денний таких зустрічей складається з обміну інформацією із галузевих питань, оцінки проєктів, які подаються вперше, також тих, які подані з попередніх зустрічей. У виняткових випадках окремі проєкти можуть бути заплановані безпосередньо для зустрічі [2].

У цілому функціонування секретаря спрямовано на збалансоване поєднання політичних посад, котрі змінюються від каденції до каденції, чи в залежності від тенденцій у суспільних процесах з посадами державної служби, котрим зі свого боку притаманна стабільність та довготривалість у виконанні обов'язків. Важливим аспектом роботи секретаря також є забезпечення наступності, яка означає врегулювання розбіжностей та підтримку логічного продовження вже виконаних напрацювань «старого політичного бачення» у співвідношенні з «новим політичним баченням». Це, як наслідок, сприяє систематичному вдосконаленню визначеної сфери суспільного життя.

Описуючи повноваження виконавчої гілки влади, не можна оминати *інших суб'єктів урядового апарату*, котрі приймають як колективні, так і одноособові рішення.

У політичному кабінеті при Прем'єр-міністрові Болгарії діють *радники та експерти* політичного кабінету, котрі збирають, узагальнюють та аналізують інформацію, необхідну для стратегічного планування та розробки політики управління країною; готують доповіді, аналізи, експертні висновки та інші матеріали з питань, які розглядаються політичним апаратом Прем'єр-міністра (п.2 ст.16). Особливою посадою у цій структурі є *начальник відділу зв'язку з громадськістю*, котрий організовує оприлюднення державної політики; координує діяльність керівників підрозділів зв'язків з громадськістю в інших міністерствах та управліннях виконавчої влади з метою проведення єдиної інформаційної політики; організовує публічні виступи Прем'єр-міністра, що передбачено п.1 ст.18 положення «Про регламент Ради Міністрів Болгарії» [10].

Окрім цього, у складі болгарського уряду під керівництвом секретаря згідно зі статтею 59 згідно з цим ж регламентом також перебуває: 1) *відділ адміністративно-регіональної координації*, який займається підготовкою виборів різного рівня; координує територіальні адміністрації та забезпечує їхню взаємодію із центральними органами виконавчої влади; бере участь у розробці ініціатив розвитку державної служби на районному рівні; здійснює розробку та контролює зміст Єдиної інформаційної системи державного управління, системи управ-

ління персоналом та Інтегрованої системи легалізації документів. 2) *відділ кадрів*, який здійснює набір персоналу; готує та зберігає всі акти щодо службових та трудових відносин; готує документи щодо призначення чи звільнення, а також щодо розміру оплати праці державних службовців; веде електронну систему управління персоналом; готує річні плани щодо навчання працівників, посадові інструкції та оцінки роботи працівників; 3) *відділ контролю за виконанням актів та договорів* здійснює перевірку та слідкує за належністю виконання покладених на секретаря завдань, а також контролює виконання договорів; 4) *відділ державного протоколу* займається протокольно-церемоніальною діяльністю членів уряду та апарату; здійснює переклад актів та офіційних документів необхідних для урядової діяльності; 5) *департамент інформаційної безпеки* відповідає за роботу із секретною інформацією та захисту таємної інформації; реєструє облік руху секретної інформації; забезпечує функціонування реєстрів секретної інформації; виконує завдання на рівні міжнародної співпраці (з ЄС та НАТО); забезпечує транзитний режим в апараті уряду та координує роботу РНБО Болгарії.

У статтях 61 та 62 передбачено функціонування відділів *внутрішнього аудиту та генеральної інспекції*. Відділ *внутрішнього аудиту* здійснює та звітує про виконання внутрішнього аудиту; розробляє плани своєї діяльності; надає Прем'єр-міністру оцінку стану перевірених систем; здійснює управління ризиками; здійснює консультації та обговорення щодо перевірених аудитів; виконує інші функції. Відділ *генеральної інспекції* розглядає отримані повідомлення про корупцію посадових осіб; проводить викривальні перевірки чиновників різних рівнів; координує та забезпечує організацію діяльності антикорупційної політики; звертається до органів прокуратури щодо виявленої інформації про вчинені злочини та виконує інші функції [10].

З метою ілюстративного порівняння розглянемо повноваження *державних канцелярій* в урядах Молдови та Польщі. Згідно зі статтею 31 Закону Молдови «Про Уряд» до повноважень державної канцелярії належать: організація діяльності уряду; здійснення методичного організаційного та координаційного

забезпечення системи планування; розробка та реалізація державної політики; контроль за виконанням програм діяльності уряду; надання аналітики та інформаційних матеріалів; підготовка проєктів рішень та розпоряджень уряду, а також контроль за їх виконанням; розробка та реалізація державної політики у сфері людських ресурсів у державному управлінні; виконує інші повноваження [4].

Згідно зі статтею 29 «Акту про Раду Міністрів Республіки Польща» до завдань канцелярії під керівництвом Голови Ради Міністрів відносяться: оцінка можливих наслідків проєктів нормативно-правових актів; оцінка міжнародних умов становища країни та розробка концепцій зовнішньої політики; оцінка функціональності державних структур та їх ефективності; підготовка аналізів, концепцій, прогнозів за дорученням Прем'єр-міністра; координація та реалізація кадрової політики; ведення кадрових питань державних посадовців; координація співпраці між різними органами державної влади на вищому рівні; управління інформаційними та прес-службами вищих органів виконавчої влади; окремі питання у сфері оборони та безпеки держави, а також інші повноваження [1].

Виходячи з наведеного порівняння, можемо зробити висновок про складність повноважень канцелярії в обох країнах. Спільними ознаками характеризуються повноваження, пов'язані з нормативною діяльністю, зокрема підготовка проєктів рішень та оцінка умов їх впровадження чи участь у розробці концепцій внутрішньо-державної та міжнародної політики. Також до спільних повноважень можна віднести кадрову політику та політику в сфері людських ресурсів. Притаманним виключно Молдові є повноваження контролю за виконанням програм діяльності уряду та реалізацією рішень та розпоряджень уряду. У Польщі ж ці сфери пов'язані здебільшого з оцінками, аналізами та прогнозами, але не контролем. Натомість особливим типом повноважень для канцелярії Польщі є сфера медійного забезпечення уряду. Подібне повноваження в Молдові відсутнє. Також Польщі притаманні повноваження у сфері оборони та безпеки, що насправді вважаємо винятковим у порівнянні з урядовими апаратами багатьох країн світу, не тільки Молдови.

Висновки. Повноваження суб'єктів виконавчої влади, котре може виражатися у питанні «що робить?», є частиною загальнотеоретичної конструкції, яка більшою чи меншою мірою знаходить своє відображення в урядовому законодавстві різних країн та яка складається із *цільового* компоненту (впровадження політики), компоненту *завдань* (сукупність способів впровадження політики у різні сфери життя, зокрема: визначення, ініціювання, розвиток політики), компоненту *функцій* (задоволення стратегічних, регулятивних, управлінських, представницьких, нормативних та інших потреб) та *повноважень*. Вони впливають одне з одного у цій же послідовності. При цьому повноваження можна поділити на *колективні* та *одноособові*. До *колективних* повноважень відноситься: вирішення питань щодо бюджету та економіки, внутрішньої безпеки, зовнішньої оборони та зовнішніх відносин, питань міжвідомчого та міжміністерського значення. *Одноособові* повноваження розподіляються між суб'єктами різного рівня. Повноваження прем'єр-міністра: *представницькі* (взаємодії із іншими органами влади, підписує акти) та *організаційні* (ухвалює рішення про призначення та звільнення, встановлює заохочення та стягнення). Міністри свою діяльність спрямовують на *організацію* конкретної сфери життя, а також *керівництво* та координацію органів виконавчої влади. Секретарі міністерств здійснюють розподіл завдань між департаментами, готують засідання, координують міжвідомчі зв'язки та здійснюють інші повноваження для збалансованого поєднання механізмів та політики. Інші суб'єкти виконавчої влади (відділи, департаменти, канцелярія) мають різноманітні повноваження, зокрема пов'язані з адміністративно-регіональною координацією, кадрами, контролем за актами, протоколами та програмами, інформаційною безпекою, медійним забезпеченням, аналітичною діяльністю та іншими напрямками. Окрім цього, законодавствами запроваджено механізми для вирішення конфліктних повноважень, які виникають між міністерствами та відомствами. Ці механізми дозволяють збалансованіше та ефективніше виконувати функції. Вважаємо, що урядова діяльність повинна бути простою для того, щоб її продуктивність зросла. Досягнення «просто-

ти» можливе тільки за рахунок *оптимізації* урядових процесів. Виключно найважливіші напрямки суспільного життя повинні отримувати частку урядового втручання. У такий спосіб баланс між інтересами (суспільними та приватними) буде дотриманий якнайкраще.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Акт про Раду Міністрів Республіки Польща. 1996. URL: <https://lexlege.pl/ustawa-o-radzie-ministrow/>. (від 16.02.2024)
2. Акт про систему організації та функціонування 23 Конституційного уряду Португалії 2023. URL: <https://www.portugal.gov.pt/pt/gc23/governo/lei-organica-do-governo>. (16.02.2024)
3. Закон Ісландії «Про Урядову раду Ісландії» 2011. URL: <https://www.althingi.is/lagas/nuna/2011115.html>. (16.02.2024)
4. Закон Республіки Молдова «Про Уряд» / Парламент Республіки Молдова. 2017. URL: https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=133423&lang=ro. Від 01.02.2024].
5. Закон Румунії «Про організацію та функціонування уряду та міністерств». 2021. URL: <https://legislatie.just.ro/Public/DetaliuDocument/27685?isFormaDeBaza=True&rep=True> (від 16.02.2023)
6. Коментар до урядових процесів Франції 2023. URL: <https://www.vie-publique.fr/fiches/la-composition-du-gouvernement> (16.02.2024)
7. Мельник Р. С. Загальне адміністративне право / Р. С. Мельник, В. М. Бевзеко. Київ : Ваіте, 2014. 376 с.
8. Меморіал до статті 76 Конституції (Люксембург) від 1857 року) 1857. URL: https://www.stradalex.lu/en/slu_src_publ_leg_mema/toc/leg_lu_mema_185707_25/doc/mema_1857A0285A. (16.02.2024)
9. Офіційний сайт уряду Швеції. 2023. URL: <https://www.regeringen.se/sa-styrs-sverige/sa-arbetar-regeringen-och-regeringskansliet/>. (16.02.2024 р.)
10. Положення про регламент Ради Міністрів Болгарії / Рада Міністрів Болгарії. 2009. URL: <https://www.government.bg/bg/administratsia/funktsii-i-struktura/ustroystven-pravilnik>. Від 01.02.2024 р].
11. Правила про державну практику Ісландії. *Урядовий вісник Ісландії*. 2018. URL: <https://www.stjornartidindi.is/Advert.aspx?RecordID=f69b405f-c47b-4bb9-9ffd-87d6e80536c4>
12. Прем'єр-міністр Люксембургу. 2025. URL: <https://gouvernement.lu/fr/gouvernement/luc-frieden/biographie.html>
13. Романюк А. Типологія урядових кабінетів в країнах Західної Європи: порівняльний аналіз. *Вісник львівського університету*. 2007. № 10. С. 234–244. URL: http://fs-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/10_2007/23.pdf (дата звернення: 18.08.2025).
14. Требін М. П. Суспільно-політичні студії: навчальний посібник / М. П. Требін. Харків : Право, 2021. 544 с.
15. Уряд Норвегії на робот. 2014. URL: <https://www.regjeringen.no/no/om-regjeringa/slik-blir-norge-styrt/regjeringen-i-arbeid-2/id2001100/>. (від 16.02.2024)
16. Федеральний закон Австрії про кількість, сферу діяльності та створення федеративних міністерств. 2023. URL: <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10000873>.
17. Rollis I., Ozolina Z. EUROPEANIZATION OF UKRAINE'S EXECUTIVE POWER (lessons of the central and eastern europe's EU member states). *Actual problems of international relations*. 2019. No. 140. P. 15–26. URL: <https://doi.org/10.17721/apmv.2019.140.1.15-26> (від : 18.08.2025).
18. Lytvyn V. Peculiarities of inter-institutional relations in the semi-presidential countries of Europe. *Political studies*. 2022. No. 2. P. 42–62. URL: <https://doi.org/10.53317/2786-4774-2022-2-3> (від: 18.08.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.10.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 24.11.2025

Дата публікації: 19.12.2025

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

УДК 347.779

DOI <https://doi.org/10.32782/2408-9257-2025-5-5>

Булат Є. А.,

*доктор юридичних наук, старший дослідник, провідний науковий співробітник
Центру досліджень інтелектуальної власності та трансферу технологій
Національної академії наук України
<https://orcid.org/0000-0002-1143-909X>*

ДО ПИТАННЯ УКЛАДЕННЯ ЛІЦЕНЗІЙНИХ ДОГОВОРІВ У СФЕРІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

TO THE ISSUE OF CONCLUDING LICENSE AGREEMENTS IN THE FIELD OF INTELLECTUAL PROPERTY

Стаття присвячена аналізу особливостей укладення ліцензійних договорів, що є одним із елементів системи трансферу технологій. В умовах інноваційного розвитку економіки, в тому числі, через ліцензійні договори забезпечується механізм комерціалізації результатів наукових досліджень. Розглянуто основні елементи ліцензійних договорів, підкреслено, що до істотних умов договору належать усі умови, щодо яких за заявою хоча б однієї зі сторін має бути досягнуто згоди.

Особливу увагу приділено специфіці укладення ліцензійних договорів у наукових установах, зокрема щодо об'єктів, створених за рахунок коштів державного бюджету. Обґрунтовано доцільність переважного використання невиключних або одиничних ліцензій, що дозволяє зберегти можливість подальшого використання об'єкта інтелектуальної власності іншими організаціями; у той час, як використання виключної ліцензії, навпаки, може обмежувати дослідницьку діяльність, викладання, тощо.

На основі аналізу норм чинного законодавства і практики укладення ліцензійних договорів визначено строки дії ліцензій, умов ефективного використання результатів досліджень та забезпечення ліцензійних платежів, зокрема, надходжень у вигляді роялті, паушальних платежів. Визначено, що оптимальним підходом в наукових установах вважається встановлення дворічного терміну дії наданої за договором ліцензії із можливістю продовження, за умови виконання ліцензіатом запланованих заходів з виготовлення та реалізації продукції.

Наведено типологізацію груп ліцензійних договорів за різними критеріями, що дозволяє систематизувати різновиди договірної практики і урахувати специфіку договорів у зазначеній сфері, визначити їх правову природу, сутність і зміст. Визначено, що урахування визначених підходів до укладення ліцензійних договорів сприятиме підвищенню ефективності використання наукових результатів, стимулюватиме інноваційну активність та забезпечуватиме більш збалансовану і визначену взаємодію між сторонами договору.

Ключові слова: ліцензійний договір, інтелектуальна власність, трансфер технологій, види ліцензій, роялті, комерціалізація.

The article is devoted to the analysis of the peculiarities of concluding license agreements, which constitute one of the elements of the technology transfer system. In the context of the innovative development of the economy, including through license agreements, a mechanism for the commercialization of research results is ensured.

The main elements of license agreements are considered and it is emphasized that the essential terms of the agreement include all terms on which, upon the application of at least one of the parties, agreement must be reached.

Special attention is paid to the specifics of concluding license agreements in research institutions, especially concerning objects created with public budget funds. The expediency of predominantly using non-exclusive or sole licenses is substantiated, as it allows for the continued use of the intellectual property object by other organizations, whereas the use of an exclusive license, on the contrary, may limit research activities, teaching, and related uses.

Based on the analysis of current legislation and the practice of concluding license agreements, the terms of licenses, the conditions for the effective use of research results, and the provision of license payments—particularly revenues in the form of royalties and lump-sum payments—have been determined. It is established that the optimal approach in research institutions is to set a two-year term for the license granted under the agreement, with the possibility of extension, provided that the licensee fulfills the planned measures for manufacturing and commercialization.

A typology of groups of license agreements according to various criteria is presented, which makes it possible to systematize the types of contractual practices, take into account the specifics of agreements in the given field, and determine their legal nature, essence, and content. It is defined that taking into account the identified approaches to concluding license agreements will contribute to increasing the efficiency of the use of scientific results, stimulate innovative activity, and ensure more balanced and defined interaction between the parties of the agreement.

Key words: *license agreement, intellectual property, technology transfer, types of licenses, royalties, commercialization.*

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку інтелектуальної власності інновації стають одним з ключових чинників у формуванні і подальшому розвитку економіки, а трансфер технологій відіграє одну з ключових ролей у подальшій комерціалізації відповідних прав на об'єкти інтелектуальної власності. Через ліцензійні договори відбувається упорядкована передача прав на об'єкти інтелектуальної власності. Разом з тим, такі договори мають свою специфіку залежно від виду ліцензій, які ними надаються, наукові установи, державні і недержавні структури і підприємства, що їх укладають. Зазначене зумовлює необхідність типізації таких договорів з урахуванням специфіки сфери, в якій вони укладаються і підтверджується міжнародною практикою з врегулювання договірних відносин.

Аналіз останніх досліджень. Дослідженню ліцензійних договорів присвячені праці відомих правників і дослідників, зокрема, Ю. М. Капіци, О. В. Жилінкової, В. М. Коссака, В. М. Крижної, В. В. Луця, О. І. Харитоновой, І. Є Якубівського, К. С. Шахбазян, Д. С. Махновського, тощо. Разом з тим, з огляду на різноманіття ліцензійних договорів та їх широке застосування виникає потреба у визначенні особливостей їх укладення саме в наукових установах, з огляду на їх специфіку.

Відповідно, **метою** статті є дослідження особливостей укладення ліцензійних договорів у сфері трансферу технологій в наукових установах, з їх типізацією на групи і урахуванням міжнародної практики у зазначеній сфері.

Виклад основного матеріалу. В Україні до ліцензійних договорів застосовуються загальні положення Цивільного кодексу України щодо порядку укладення договорів. Відповідно до ст. 638 Цивільного кодексу України договір вважається укладеним у разі, якщо сторони в належній формі досягли згоди щодо всіх істотних умов. Істотними визнаються умови, які визначають предмет договору, а також ті,

що прямо встановлені законом як істотні або є необхідними для договорів певного виду. Крім того, до істотних належать усі умови, щодо яких за заявою хоча б однієї зі сторін має бути досягнуто згоди [1].

Тобто, у процесі укладення ліцензійного договору особливого значення набуває визначення його істотних умов, оскільки саме їх узгодження і забезпечує його юридичну чинність і визначеність. Крім того, ч. 3 ст. 1109 Цивільного кодексу України визначаються наступні умови, які сторони можуть вважати за доцільне включити в ліцензійний договір:

- вид ліцензії;
- сфера використання об'єкта права інтелектуальної власності (конкретні права, що надаються за договором, способи використання зазначеного об'єкта, територія та строк, на які надаються права, тощо);
- розмір, порядок і строки виплати плати за використання об'єкта права інтелектуальної власності;
- а також інші умови [1].

Ст. 19 Закону України «Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій» визначено, що якщо предметом ліцензійного договору є технологія або її складові, необхідно врахувати це при укладенні ліцензійного договору і, у цьому випадку, мають бути враховані істотні умови та особливості договору про трансфер технологій; водночас, ст. 21 закону зазначено про обмеження, які також обов'язково мають бути враховані при укладенні договорів у зазначеній сфері [2]. Сторонами договору може бути визначено, що до укладання ліцензійних договорів на використання ноу-хау будуть застосовуватися положення глави 75 ЦК України «Розпорядження майновими правами інтелектуальної власності» [1].

Існує також і певна специфіка стосовно укладення ліцензійних договорів у наукових установах. Так, враховуючи той факт, що в наукових установах деякі об'єкти інте-

лектуальної власності створюються за рахунок загального фонду державного бюджету, у практиці їх діяльності рекомендується застосовувати не всі види ліцензій. Згідно з ч. 3 ст. 1108 Цивільного кодексу України виключна ліцензія видається лише одному ліцензіату і виключає можливість використання ліцензіаром об'єкта права інтелектуальної власності у сфері, що обмежена цією ліцензією, та видачі ним іншим особам ліцензій на використання цього об'єкта у зазначеній сфері [1].

Застосування виключної ліцензії, таким чином, забороняє науковій установі у сфері ліцензії використовувати об'єкти інтелектуальної власності, у тому числі документацію, ноу-хау при проведенні подальших наукових досліджень, викладанні тощо. Стосовно винаходів та корисних моделей відповідно до ч. 2 ст. 31 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» їх використання можливо без комерційної мети, з науковою метою або в порядку експерименту, за надзвичайних обставин, тощо [3]. У зв'язку з зазначеним рекомендується в ліцензійному договорі передбачати замість виключної надання невиключної або одиначної ліцензії. Згідно з ч. 3 ст. 1108 Цивільного кодексу України одиначна ліцензія видається лише одному ліцензіату і виключає можливість видачі ліцензіаром іншим особам ліцензій на використання об'єкта права інтелектуальної власності у сфері, що обмежена цією ліцензією, але не виключає можливості використання ліцензіаром цього об'єкта у зазначеній сфері [1].

У разі створення у наукових установах об'єктів у сфері безпеки і оборони, при вирішенні питань щодо визначення виду ліцензій стосовно цих об'єктів, необхідно враховувати низку умов, які можуть на це впливати. Так, згідно п. 2.2.1 «Рекомендацій з застосування примірного ліцензійного договору» для результатів наукових здобутків і розробок наукових установ у сфері обороноздатності і безпеки держави рекомендується надавати невиключну ліцензію [4, с. 94]. Це зумовлено необхідністю задоволення можливих потреб державних замовників та уникнення випадків, коли ліцензіат не здійснив зобов'язань, передбачених в договорі щодо виготовлення продукції та використання об'єктів права інтелектуальної власності,

і наукова установа не може до моменту розірвання ліцензійного договору надати ліцензію на використання об'єктів інтелектуальної власності іншій організації або структурі.

П. 2.2.2 «Рекомендацій з застосування примірного ліцензійного договору» вказується на особливості строків залежно від видів ліцензій, які надаються. Так, у випадку надання одиначної ліцензії рекомендується її надання на термін до двох років з можливістю подальшого продовження строку дії договору [4, с. 94].

У випадках, коли ліцензіат має реальну спроможність у визначений строк здійснити комплекс заходів, пов'язаних із виготовленням і реалізацією продукції, а також забезпечити належне перерахування ліцензіару ліцензійних платежів у формі роялті, загальна сума яких за певний період перевищуватиме витрати на проведення наукових досліджень, розробок і створення об'єктів інтелектуальної власності, доцільним є надання одиначної ліцензії. В подібних випадках надання такої ліцензії буде відповідати як економічним інтересам сторін, так і загальним завданням державної політики щодо стимулювання інноваційної діяльності та трансферу технологій.

Зміст ліцензійних договорів щодо трансферу технологій має структуру, що включає, як правило, вид та обсяг ліцензії, положення щодо освоєння, відповідальності за комерційну реалізацію; якість продукції; зміни та покращення предмету ліцензії; технічну допомогу, ліцензійні платежі [5, с. 36]. Узагальнення практики укладення ліцензійних договорів з урахуванням міжнародного досвіду дозволяє вказати на такі умови договору, які мають особливе значення для сторін:

- визначення предмету ліцензійного договору (які права на об'єкти інтелектуальної власності передаються);
- права та обов'язки ліцензіата за договором (включаючи вид ліцензії, що надається, визначення території, особливостей предмета ліцензії, строк її дії);
- визначення ліцензійних платежів;
- визначення обов'язків та відповідальності сторін;
- строк дії і припинення договору;
- гарантії забезпечення зобов'язань за договором [6].

Ліцензійні платежі, що здійснюються ліцензіатом на користь ліцензіара, є однією з істотних умов договору і, одночасно, ключовим елементом забезпечення фінансових взаємовідносин сторін у його межах. До структури таких виплат зазвичай входять паушальні (разові) платежі, а також періодичні та мінімальні платежі.

Розмір ліцензійних платежів визначається комплексом чинників як правового, так і економічного характеру. До них належать вид об'єкта права інтелектуальної власності, щодо якого надається дозвіл на використання, обсяг переданих за договором прав (виключна чи невиключна ліцензія), рівень правової охорони об'єкта, ступінь його технічного опрацювання та промислового впровадження. Додаткове значення мають умови щодо можливості надання субліцензій, можливість подальшої комерціалізації технології, а також перспектива отримання ноу-хау. Загалом, на думку науковців, розмір періодичних платежів може складати 3-7 та більше відсотків вартості реалізованої продукції. Або визначається фіксована сума платежів за одиницю виробленої продукції [7, с. 57].

Аналіз практики укладення ліцензійних договорів дозволяє типізувати їх за певними групами. Відносно:

– **місцезнаходження юридичної особи – ліцензіата:** договори з резидентами або нерезидентами;

– **суб'єктів, які укладають ліцензійні договори:** залежно від організаційно-правової форми – державні і недержавні; національні і іноземні; фізичні і юридичні особи. У цьому випадку, укладання ліцензійних договорів залежить від волі їх суб'єктів і залежить від мети, що вони її прагнуть досягти. У кожному конкретному випадку укладення ліцензійного договору буде залежати від намірів, мети, і завдань, які сторони визначають у ньому.

– **об'єктів, на які надаються ліцензії:** може мати місце надання ліцензії на використан-

ня певного об'єкта інтелектуальної власності або групи однакових за правовим режимом об'єктів інтелектуальної власності, наприклад, творів або винаходів, або передбачення у комплексних ліцензійних договорах надання ліцензій на декілька різних видів об'єктів (винаходи, ноу-хау, документація, торговельні марки тощо);

– **прав інтелектуальної власності, на які надається ліцензія;**

– **виду ліцензії:** (невиключна, одинична, виключна);

– **сфери використання ліцензійних договорів:** наприклад, виробництво побутових товарів, харчових продуктів, біомедичній галузі, ІТ-технології, наукомісткого виробництва, промисловості, цифрового та електронного сектору, медицини, агропромислового комплексу та інших галузей.

Висновки. Таким чином, розглянуті особливості укладення ліцензійного договору в наукових установах, його основні елементи. Визначено, що з огляду на специфіку трансферу технологій в наукових установах, необхідно надавати невиключну (одиничну) ліцензію за ліцензійним договором у разі, якщо об'єкти інтелектуальної власності були створені за рахунок спеціального фонду державного бюджету, а також у сфері безпеки і оборони. Визначено, що оптимальним підходом є встановлення дворічного терміну дії наданих ліцензій із можливістю продовження, за умови виконання ліцензіатом запланованих за договором заходів з виготовлення та реалізації продукції. Відзначено, що до структури ліцензійних платежів входять паушальні (разові) платежі, а також періодичні (роялті) та мінімальні платежі. З огляду на різноманіття ліцензійних договорів і аналізу міжнародної договірної практики наведено їх певні групи з урахуванням специфіки зазначеної сфери, що дозволило висвітлити правову природу ліцензійних договорів, їх сутність і зміст.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення 14.10.2025)
2. Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій : Закон України від 14.09.2006 р. № 143-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/143-16#Text> (дата звернення 10.10.2025)

3. Про охорону прав на винаходи і корисні моделі : Закон України від 23.12.93 р. № 3769-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-12#Text> (дата звернення 17.10.2025)

4. Нормативні акти з питань охорони прав інтелектуальної власності та трансферу технологій. Ч. 1. Акти НАН України. Загальні питання / Ю.М. Капіца, І.І. Хоменко (упорядкування); 13 вид., доповнене. Київ : Центр досліджень інтелектуальної власності та трансферу технологій НАН України. 2024. 261 с. / (Рекомендації з застосування примірного ліцензійного договору (на використання об'єктів права інтелектуальної власності з національними організаціями та підприємствами) URL: https://ipr.nas.gov.ua/?page_id=19

5. Трансфер технологій та охорона інтелектуальної власності в наукових установах / Ю.М. Капіца, К.С. Шахбазян, Д.С. Махновський, І.І. Хоменко: за ред. Ю.М. Капіци. К. : Центр інтелектуальної власності та передачі технологій НАН України, 2015. 431 с.

6. Renaud Laliberté. Top 6 elements for a Licensing Agreement. URL: <https://sjlaliberte.com/license-agreement-review/top-6-elements-for-a-licensing-agreement/>

7. Капіца Ю.М., Аралова Н.І. Визначення ставок роялті у міжнародних договорах про передачу технологій. *Наука та інновації*. 2015. № 2. С. 55–74.

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.10.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 25.11.2025

Дата публікації: 19.12.2025

Гургач А. Є.,

аспірант Інституту держави і права імені В. М. Корецького
<https://orcid.org/0009-0004-4270-7036>

ПРИПИНЕННЯ ПРАВА ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЕЛЬНУ ДІЛЯНКУ: ТЕОРІЯ, ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ ТА СУДОВА ПРАКТИКА

TERMINATION OF PRIVATE OWNERSHIP OF A LAND PLOT: THEORY, LEGISLATION OF UKRAINE AND JUDICIAL PRACTICE

У статті здійснено науково-практичний аналіз загальних підстав припинення права приватної власності на земельну ділянку згідно із Конституцією України, Земельним кодексом України та Цивільним кодексом України. Доведено, що припинення права приватної власності громадянами на земельну ділянку відбувається в порядку, межах та в спосіб, визначені Земельним кодексом України, Цивільним кодексом України та іншими законами України, наприклад, Законом України «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності», Законом України «Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів», Законом України «Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)», з дотриманням норм Конституції України. Встановлено, що припинення права приватної власності на землю відбувається добровільно чи примусово в порядку, визначеному законом. Наголошено на тому, що, вчиняючи дії стосовно розпорядження земельною ділянкою, власник повинен дотримуватися моральних норм, не вчиняти дії на шкоду правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію та природні якості землі. Пропонується підстави припинення права власності на земельну ділянку поділяти на групи відповідно до волі власника та характеру відносин: 1) добровільна відмова від права власності (наприклад, відмова власника від права на земельну ділянку), 2) відчуження власником своєї земельної ділянки (наприклад, на підставі цивільно-правових договорів), 3) примусове припинення права власності (наприклад, реквізиція, з мотивів суспільної необхідності, за рішенням суду, на підставі норми закону), 4) смерть фізичної особи чи припинення діяльності юридичної особи. Доведено, що зміст правових конструкцій «відмова власника від права на земельну ділянку» та «відчуження власником своєї земельної ділянки» є різний, однак в цілому вони вказують на добровільне припинення та перехід права власності на земельну ділянку від однієї особи до іншої. Правова конструкція «відчуження власником своєї земельної ділянки» є ширшою від правової конструкції «відмова власника від права на земельну ділянку», а відтак остання може розглядатися як вид відчуження власником своєї земельної ділянки.

Ключові слова: земельна ділянка, припинення права власності, право власності, суд, договір, захист прав, власність, нерухоме майно.

The article provides a scientific and practical analysis of the general grounds for termination of private ownership of a land plot in accordance with the Constitution of Ukraine, the Land Code of Ukraine and the Civil Code of Ukraine. It is proven that the termination of private ownership of a land plot by citizens occurs in the order, within the limits and in the manner determined by the Land Code of Ukraine, the Civil Code of Ukraine and other laws of Ukraine, for example, the Law of Ukraine “On the Alienation of Land Plots, Other Real Estate Objects Located on Them, Which Are in Private Ownership, for Public Needs or for Motives of Public Necessity”, the Law of Ukraine “On the Basic Principles of Forced Expropriation in Ukraine of Objects of Property Rights of the Russian Federation and Its Residents”, the Law of Ukraine “On the Procedure for Allocating Land Plots in Kind (on the Ground) to Owners of Land Shares (Shares)”, in compliance with the norms of the Constitution of Ukraine. It is established that the termination of the right of private ownership of land occurs voluntarily or forcibly in the manner prescribed by law. It is emphasized that, when taking actions regarding the disposal of a land plot, the owner must adhere to moral norms, not to take actions to the detriment of the rights, freedoms and dignity of citizens, the interests of society, or to worsen the ecological situation and natural qualities of the land. It is proposed to divide the grounds for the termination of the right of ownership of a land plot into groups according to the will of the owner and the nature of the relationship: 1) voluntary renunciation of the right of ownership (for example, the owner’s renunciation of the right to the land plot), 2) alienation by the owner of his land plot (for example, on the basis of civil law contracts), 3) forced termination of the right of ownership (for example, requisition,

for reasons of public necessity, by court decision, on the basis of a norm of law), 4) death of an individual or termination of the activities of a legal entity. It is proven that the content of the legal constructions “the owner’s waiver of the right to a land plot” and “the owner’s alienation of his land plot” are different, but in general they indicate the voluntary termination and transfer of the right of ownership to a land plot from one person to another. The legal construction “the owner’s alienation of his land plot” is broader than the legal construction “the owner’s waiver of the right to a land plot”, and therefore the latter can be considered as a type of alienation by the owner of his land plot.

Key words: *land plot, termination of the right of ownership, ownership, court, contract, protection of rights, property, real estate.*

Вступ. Статтею 14 Конституції України передбачено, що право власності на землю гарантується. Це право набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону. Відтак, відповідно до ст. 41 Конституції України кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю. Відповідно до норм цивільного та земельного законодавства України власник земельної ділянки, яка перебуває у приватній власності, визначає її «долю» на власний розсуд, якщо інше не передбачене законом. Разом з тим, чинне законодавство України, наприклад, Закон України «Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)» усуває проблеми, які пов’язані з тим, що не всі власники земельних ділянок (паїв) оформили перехід земельної ділянки (паю) у їх власність, шляхом «припинення» права їх власності. Крім того в земельному законодавстві та в теорії земельного права з’явилося поняття «невитребувана земельна частка» та «нерозподілена земельна ділянка», які потребують додаткових досліджень з метою недопущення порушення ст. 41 Конституції України. Актуальності набуває й припинення права власності на земельну ділянку на підставі реквізиції, яка найчастіше нині відбувається у зв’язку із дією в Україні воєнного стану.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Тема припинення права власності на земельну ділянку зокрема та припинення права власності на майно загалом відноситься до «вічних» тем, оскільки стосується теоретико-законодавчих напрацювань щодо запровадження та реалізації ефективних, комплексних та об’єктивних механізмів захисту прав власників на майно. Тож тема припинення права власності на земельну ділянку була предметом дослідження багатьох вчених у сфері земельного та цивільного права. Зокрема, це Г. Балюк, С. Бобровник,

О. Баїк, У. Бобко, А. Гетьман, Л. Гарасимчук, І. Дзери, О. Дзери, М. Долинська, Т. Дроботова, А. Дутко, О. Кармаза, С. Короєд, В. Косак, О. Кот, Н. Кузнецова, П. Кулинич, В. Махінчук, О. Менська, В. Носік, З. Ромовської, Л. Тараненко, О. Омельчук, Н. Чудик-Білоусова, Є. Фурса, С. Фурса, О. Харченко, Б. Хахула, Ю. Шемшученко, О. Шуміло, Ю. Щербяк та ін.

Так, наприклад, О. Менська провела дослідження правового регулювання припинення права власності на нерухоме майно, що є об’єктом культурної спадщини, у зв’язку з викупом для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності [1]. О. Харченко на основі цивільного, земельного, житлового законодавства, наукових концепцій та судової практики здійснено аналіз питань припинення права власності [2]. В. Косак та У. Андрусів статтю присвятили дослідженню особливостей здійснення реквізиції в умовах воєнного стану. В статті акцентовано, що незважаючи на принцип непорушності права власності, на законодавчому рівні закріплена можливість примусового оплатного відчуження права власності. Ними слушно констатовано, що для визначення правомірності втручання у право приватної власності шляхом реквізиції необхідно враховувати критерії трискладового тесту: законність втручання, суспільна необхідність і пропорційність [3]. О. Кармаза звертала увагу на захисті порушеного, невизнаного чи оспорюваного права на нерухоме майно в цивільному судочинстві [4; 5]. Разом з тим, в юриспруденції є необхідність в комплексному науково-практичному аналізі підстав припинення права приватної власності на земельну ділянку загалом та в аспекті судової практики зокрема.

Отже, **метою цієї статті** є науково-практичний аналіз загальних підстав припинення права приватної власності на земельну ділянку за законом України та аналіз судової практики з цього питання.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ст. 316 Цивільного кодексу України (далі – ЦК) правом власності є право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб. Статтею 319 ЦК передбачено, що власник володіє, користується, розпоряджається своїм майном на власний розсуд. Власник має право вчиняти щодо свого майна будь-які дії, які не суперечать закону. При здійсненні своїх прав та виконанні обов’язків власник зобов’язаний додержуватися моральних засад суспільства. Усім власникам забезпечуються рівні умови здійснення своїх прав. Власник не може використовувати право власності на шкоду правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію та природні якості землі. Держава не втручається у здійснення власником права власності [6].

Тобто, власник земельної ділянки має право вчиняти щодо свого майна будь-які дії, які не суперечать закону. Разом з тим, вчиняючи дії стосовно користування та розпорядження земельною ділянкою, власник повинен дотримуватися моральних норм, не вчиняти дії на шкоду правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію та природні якості землі. Наголосимо на тому, що згідно зі ст. 79 Земельного кодексу України (далі – ЗК) земельна ділянка – це частина земної поверхні з установленими межами, певним місцем розташування, з визначеними щодо неї правами. Право власності на земельну ділянку поширюється в її межах на поверхневий (грунтовий) шар, а також на водні об’єкти, ліси і багаторічні насадження, які на ній знаходяться, якщо інше не встановлено законом та не порушує прав інших осіб. Право власності на земельну ділянку розповсюджується на простір, що знаходиться над та під поверхнею ділянки на висоту і на глибину, необхідні для зведення житлових, виробничих та інших будівель і споруд [7].

Згідно із ст. 90 ЗК власники земельних ділянок мають право: продавати або іншим шляхом відчужувати земельну ділянку, передавати її в оренду, заставу, спадщину, довірчу власність тощо. Тобто, припинення права власності на земельну ділянку відбувається на підставі добровільної волі власника земельної ділянки,

яка оформлена у вигляді цивільно-правового договору, який має письмову форму та нотаріально посвідчується у порядку, визначеному Законом України «Про нотаріат». Відтак ст. 131 ЗК визначено, що укладення цивільно-правових угод, що передбачають перехід права власності на земельні ділянки, здійснюються відповідно до ЦК з урахуванням вимог цього Кодексу. Зміст цієї норми має відсильний характер до норм ЦК, що, на нашу думку, узгоджується із нормами ЦК. Відповідно до ст. 132 ЗК угоди про перехід права власності на земельні ділянки укладаються в письмовій формі та нотаріально посвідчуються, а перехід права власності підлягає державній реєстрації. Відповідно до ст. 126 ЗК право власності земельною ділянкою оформлюється відповідно до Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень».

Разом з тим ст. 140 ЗК містить вичерпний перелік підстав припинення права власності на земельну ділянку. Отже, згідно із ст. 140 ЗК підставами припинення права власності на земельну ділянку є: а) добровільна відмова власника від права на земельну ділянку; б) смерть власника земельної ділянки за відсутності спадкоємця; в) відчуження земельної ділянки за рішенням власника; г) звернення стягнення на земельну ділянку на вимогу кредитора; ґ) відчуження земельної ділянки з мотивів суспільної необхідності та для суспільних потреб; д) конфіскація за рішенням суду; е) невідчуження земельної ділянки іноземними особами та особами без громадянства у встановлений строк у випадках, визначених цим Кодексом; є) примусове вилучення земельних ділянок з мотивів суспільної необхідності.

Отже, підстави припинення права власності на земельну ділянку доцільно поділити на такі групи: добровільна відмова від права власності (наприклад, відмова власника від права на земельну ділянку), відчуження власником своєї земельної ділянки (наприклад, на підставі цивільно-правових договорів), примусове припинення права власності (наприклад, реквізиція, з мотивів суспільної необхідності, за рішенням суду, на підставі норми закону) та смерть особи.

Звертаємо увагу на те, що в юриспруденції та законодавстві зміст правових конструкцій «відмова власника від права на земельну ділян-

ку» та «відчуження власником своєї земельної ділянки» є різний, однак в цілому вони вказують на добровільне припинення та перехід права власності від однієї особи до іншої.

Так, відповідно до ст. 142 ЗК припинення права власності на земельну ділянку у разі добровільної відмови власника землі на користь держави або територіальної громади здійснюється за його заявою до відповідного органу. Органи виконавчої влади або органи місцевого самоврядування у разі згоди на одержання права власності на земельну ділянку укладають угоду про передачу права власності на земельну ділянку. Угода про передачу права власності на земельну ділянку підлягає нотаріальному посвідченню.

Тобто, суб'єктами відносин є особа, якій належить земельна ділянка на праві приватної власності, з однієї сторони та органи виконавчої влади або органи місцевого самоврядування з іншої сторони. Воля власника земельної ділянки відображається в письмовій угоді про передачу права власності на земельну ділянку, яка підлягає нотаріальному посвідченню.

Аналогічна за змістом й ст. 347 ЦК, в якій передбачено, що особа може відмовитися від права власності на майно, заявивши про це або вчинивши інші дії, які свідчать про її відмову від права власності. У разі відмови від права власності на майно, права на яке підлягають державній реєстрації, право власності на нього припиняється з моменту внесення за заявою власника відповідного запису до державного реєстру.

Відчуження власником земельної ділянки, як правило, це перехід права власності на земельну ділянку від однієї особи – власника до іншої особи приватного чи публічного права за волею власника, що здійснюється шляхом укладення цивільно-правових договорів (купівля-продаж, дарування тощо), які укладаються письмово та підлягають нотаріальному посвідченню. Слід також зазначити, що правова конструкція «відчуження власником своєї земельної ділянки» є ширшою від правової конструкції «відмова власника від права на земельну ділянку», а відтак остання може розглядатися як вид відчуження власником своєї земельної ділянки.

Примусовим припиненням права власності, як вже зазначалося, є наприклад, реквізиція, яка в умовах дії в Україні воєнного стану,

є актуальною. Так, ст. 353 ЦК передбачено, що в умовах воєнного або надзвичайного стану майно може бути примусово відчужене у власника з наступним повним відшкодуванням його вартості. Реквізоване майно переходить у власність держави. Примусове відчуження майна - позбавлення власника права власності на індивідуально визначене майно, що перебуває у приватній або комунальній власності та переходить у власність держави для потреб держави в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану (ст. 1 Закону України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану»).

В юриспруденції слушно доводиться, що ознаками, притаманним реквізиції, є: покликана задовольняти суспільні інтереси; здійснюється за умови настання чи ймовірності настання надзвичайних обставин; проводиться в адміністративному, а не судовому порядку; спеціальний суб'єкт, уповноважений на прийняття рішення про примусове відчуження; є підставою виникнення права державної власності та припинення права приватної власності; має оплатний характер (попереднє або наступне відшкодування вартості); після припинення надзвичайних обставин колишній власник наділений правом вимоги повернення реквізованого майна, якщо воно збереглося [7]. Наголосимо на тому, що не всі земельні ділянки підлягають реквізиції, а лише ті, які визначені в законі, а процедура реквізиції відбувається у порядку, визначеному законом України.

Слід зазначити, що примусове припинення права власності на земельну ділянку, як правило, відбувається в судовому порядку. Це може бути адміністративне, господарське чи цивільне судочинство.

Стаття 143 ЗК визначає перелік підстав примусового припинення права власності на землю. Відтак, згідно із нормами цієї статті ЗК примусове припинення прав на земельну ділянку здійснюється у судовому порядку у разі: а) використання земельної ділянки не за цільовим призначенням; б) неусунення допущених порушень законодавства (забруднення земель радіоактивними і хімічними речовинами, відходами, стічними водами, забруднення земель бактеріально-паразитичними і карантинно-

шкідливими організмами, засмічення земель забороненими рослинами, пошкодження і знищення родючого шару ґрунту, об'єктів інженерної інфраструктури меліоративних систем, порушення встановленого режиму використання земель, що особливо охороняються, а також використання земель способами, які завдають шкоди здоров'ю населення) в строки, встановлені приписами органів, що здійснюють державний контроль за використанням та охороною земель; в) конфіскації земельної ділянки; г) примусового відчуження земельної ділянки з мотивів суспільної необхідності; г) примусового звернення стягнень на земельну ділянку по зобов'язаннях власника цієї земельної ділянки; г-1) примусового звернення стягнень на право емфітевзису, суперфіцію за зобов'язаннями особи, яка використовує земельну ділянку на такому праві. Перелік є вичерпним і не підлягає розширенню в інших чинних законах.

Відносини примусового припинення права власності на земельну ділянку регулюються як ЗК, так і спеціальними законами, зокрема, Законом України «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності», Законом України «Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів», Законом України «Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)» тощо.

Для юриспруденції викликає цікавість судової практика, зокрема, щодо припинення права власності на земельні ділянки громадян держави-агресора. Так, наприклад, у Постанові Рівненського апеляційного суду від 3 квітня 2025 року у справі № 568/343/24 зазначено, що у справі було встановлено, що втручання держави у володіння відповідачки своїм майном відповідає європейським стандартам правомірності такого втручання, оскільки здійснено на підставі відповідних положень чинного земельного законодавства України (ч. 5 ст. 22, ст. 145 ЗК), має легітимну мету: припинення порушення земельного законодавства, забезпечення дотримання конституційного ладу в державі, складовим елементом якого є належність

природних ресурсів як об'єктів права власності українському народові [8].

Цікавим є також висновок Верховного Суду у справі щодо відчуження частини земельної ділянки власника для будівництва автомобільної дороги. Так, Верховний Суд переглянув в апеляційному порядку справу за позовом районної державної адміністрації до фізичної особи, в якій позивач просив примусово відчужити земельну ділянку, належну відповідачеві, з мотивів суспільної необхідності. Суть спору полягає в тому, що в межах району Полтавської області під час проведення проектно-планувальних робіт визначено земельні ділянки, які потрапляють під відчуження для реалізації запланованих будівельних робіт (будівництво автомобільної дороги загального користування державного значення). Одна з таких частин земельної ділянки площею 0,2655 га із земельної ділянки площею 5,80 га, що належить фізичній особі (відповідачеві) на підставі державного акта на право власності на земельну ділянку, підлягає викупу для суспільних потреб. Відповідач згоди на викуп частини земельної ділянки не надав, вказавши, що відповідно до ч. 5 ст. 3 Закону «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності» бажає відчужити державі виключно всю земельну ділянку, оскільки раціональне використання решти площі за цільовим призначенням буде неможливим. У зв'язку з відмовою відповідача від викупу частини земельної ділянки позивач звернувся до суду на підставі ст. 267 КАС із позовною заявою про примусове відчуження частини земельної ділянки. Верховний Суд, розглянувши спір, дійшов таких висновків. Приписами ч. 1 ст. 15 Закону «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності», серед іншого, передбачено, що у разі неотримання згоди власника земельної ділянки, інших об'єктів нерухомого майна, що на ній розміщені, з викупом цих об'єктів для суспільних потреб зазначені об'єкти можуть бути примусово відчужені у державну чи комунальну власність лише як виняток з мотивів суспільної необхідності і виключно під розмі-

щення <...> лінійних об'єктів та об'єктів транспортної і енергетичної інфраструктури (доріг, мостів, естакад, магістральних трубопроводів, ліній електропередачі, аеропортів, морських портів, нафтових і газових терміналів, електростанцій) та об'єктів, необхідних для їх експлуатації. Порядок примусового відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, з мотивів суспільної необхідності визначений у ст. 16 згаданого Закону. З огляду на наведене Верховний Суд наголосив, що примусове відчуження земельної ділянки відбувається лише для загальнодержавних потреб чи потреб територіальної громади, що дає можливість власнику земельної ділянки бути захищеним від неправомірного посягання. Суд також зауважив, що абз. 2 ч. 5 ст. 3 Закону «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності» передбачено спеціальне регулювання відчуження частини земельної ділянки саме для будівництва, капітального ремонту, реконструкції та обслуговування автомобільних доріг, мостів, естакад та об'єктів, необхідних для їх експлуатації. При цьому норма законодавства надає пріоритет саме волі власника земельної ділянки щодо вирішення питання про можливість раціонального використання решти її площі за цільовим призначенням. Буквальне тлумачення вказаної норми свідчить, що законодавець не висуває вимог щодо необхідності доведення власником землі неможливості раціонального використання решти земельної ділянки і власник наділений правом самостійно визначати можливість або неможливість використання решти земельної ділянки, а також звертатися з вимогою про відчуження всієї земельної ділянки. Отже, позовні вимоги райдержадміністрації про відчуження тільки частини земельної ділянки площею 0,2655 га із загальної площі земельної ділянки 5,8 га є втручанням держави у право на мирне володіння майном [9].

Як вже зазначалося, припинення права власності на земельну ділянку може відбуватися на підставі норм закону. Такий висновок, зокрема слідує із норм ст. 13 Закону України «Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток

(паїв)», в якій передбачено, що нерозподіленою земельною ділянкою є земельна ділянка, яка відповідно до проекту землеустрою щодо організації території земельних часток (паїв) увійшла до площі земель, що підлягають розподілу, але відповідно до протоколу про розподіл земельних ділянок не була виділена власнику земельної частки (паю). Невитребуваною є земельна частка (пай), на яку не отримано документа, що посвідчує право на неї, або земельна частка (пай), право на яку посвідчено відповідно до законодавства, але яка не була виділена в натурі (на місцевості). У разі якщо до 1 січня 2028 року власник невитребуваної земельної частки (паю) або його спадкоємець не оформив право власності на земельну ділянку, він вважається таким, що відмовився від одержання земельної ділянки. Тобто, йдеться про припинення права власності на підставі норм закону.

Висновки. Отже, власник земельної ділянки має право вчиняти щодо своєї земельної ділянки будь-які дії, які не суперечать закону. Разом з тим, вчиняючи дії стосовно розпорядження земельною ділянкою, власник повинен дотримуватися моральних норм, не вчиняти дії на шкоду правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію та природні якості землі

Процедура припинення права власності на земельну ділянку відбувається на підставі, в порядку, в спосіб та в межах, визначених ЗК та спеціальним законом України, з дотриманням норм Конституції України.

Підстави припинення права власності на земельну ділянку поділяються на групи відповідно до волі власника та характеру відносин: 1) добровільна відмова від права власності (наприклад, відмова власника від права на земельну ділянку), 2) відчуження власником своєї земельної ділянки (наприклад, на підставі цивільно-правових договорів), 3) примусове припинення права власності (наприклад, ревізіція, з мотивів суспільної необхідності, за рішенням суду, на підставі норми закону), 4) смерть фізичної особи чи припинення діяльності юридичної особи.

Доведено, що зміст правових конструкцій «відмова власника від права на земельну ділянку» та «відчуження власником своєї земельної ділянки» є різний, однак в цілому вони вказу-

ють на добровільне припинення та перехід права власності на земельну ділянку від однієї особи до іншої. Правова конструкція «відчуження власником своєї земельної ділянки» є ширшою від правової конструкції «відмова власника від права на земельну ділянку», а відтак остання може розглядатися як вид відчуження власником своєї земельної ділянки.

Відносини примусового припинення права власності на земельну ділянку регулюються як ЗК, ЦК, так і спеціальними законами,

зокрема, Законом України «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності», Законом України «Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів», Законом України «Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)» тощо.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Менська О.А. Припинення права власності на нерухоме майно, що є об'єктом культурної спадщини, у зв'язку з викупом для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 9. С. 84-88.
2. Харченко О.С. Підстави припинення права власності: монографія. К. : Вид-во Європ. ун-ту. 2009. 174 с.
3. Коссак В.М., Андрусів У.Б. Реквізиція як підстава припинення права власності в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, 2023. Серія ПРАВО. Випуск 76: частина 1. С. 169–175.
4. Кармаза О.О. Забезпечення права на захист цивільних прав в суді в умовах воєнного стану в Україні: проблеми та шляхи вирішення. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2022. Випуск 3. С. 25–30.
5. Кармаза О.О. Концепції охорони та захисту житлових прав в Україні: матеріальний та процесуальний аспекти: монографія. Миронівка : ПрАТ «Миронівська друкарня», 2013. 400 с.
6. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
7. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 року № 2768-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text>
8. Коссак В.М., Андрусів У.Б. Реквізиція як підстава припинення права власності в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, 2023. Серія ПРАВО. Випуск 76: частина 1. С. 169–175.
9. Рівненський апеляційний суд припинив право власності громадянки російської федерації на земельну ділянку. 2025. *Судова влада України*. URL: <https://court.gov.ua/archive/1788573/>
10. Верховний Суд розглянув справу щодо відчуження частини земельної ділянки власника для будівництва автомобільної дороги. Верховний Суд. 2020. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/954791/>

Дата першого надходження рукопису до видання: 21.10.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 27.11.2025

Дата публікації: 19.12.2025

Деледивка С. Г.,
доктор філософії в галузі права,
докторант
ПВЗН «Європейський університет»
<https://orcid.org/0009-0009-6597-1856>

ПРИМУС ДО ВИКОНАННЯ ДОГОВІРНОГО ЗОБОВ'ЯЗАННЯ: ДОКТРИНА ТА ПРОБЛЕМИ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ

COMPELLED PERFORMANCE OF CONTRACTUAL OBLIGATIONS: DOCTRINAL APPROACH AND ENFORCEMENT ISSUES

В статті досліджується такий спосіб захисту як примус до виконання договірною обов'язку в натурі. Такий загальний спосіб захисту цивільних прав, як примус до виконання обов'язку в натурі, будучи універсальним способом захисту, є більш притаманним саме договірним правовідносинам. На підставі проведеного аналізу наукових джерел, чинного цивільного законодавства та правових позицій судової практики автором доведено, що не дивлячись на універсальність цього способу захисту, в договірних відносинах він має обмежене застосування щодо таких об'єктів зобов'язань, як роботи, послуги і інші фактичні дії зобов'язаної сторони.

В договірних зобов'язаннях щодо передачі майна у власність цей спосіб захисту має пряме і безпосереднє застосування, однак щодо робіт, послуг та інших фактичних дій зобов'язаної сторони належними і ефективними способами захисту права будуть позовні вимоги про зміну або розірвання договору, відшкодування збитків та інші способи захисту права.

Автором констатується наявність зміни судової практики і відступу від попередніх правових позицій касаційних судів у спорах щодо примусу до прийняття виконання та підписання актів прийому-передачі. Наразі такі способи захисту визнані неналежними і неефективними в зв'язку із неможливістю захистити подібним чином порушене право, а відповідні вимоги кваліфіковані як такі, що направлені на встановлення юридичних фактів. Правильним способом захисту права в даному випадку є примус до виконання обов'язку в натурі шляхом стягнення грошового еквіваленту виконаного зустрічного зобов'язання.

Обґрунтована необхідність розмежування таких способів захисту як примус до виконання обов'язку в натурі та відшкодування збитків, які мають різну юридичну природу, предмет доказування та підставу позову. Також вказано на необхідність розмежування примусу до виконання обов'язку в натурі та заходів відповідальності, які також мають різні та відмінні юридичні характеристики.

У статті обґрунтовується висновок, що проблема вибору способу захисту права в договірних правовідносинах в контексті поширеної концепції належного і ефективного способу захисту права залежить не стільки від практичної доцільності або вибору кредитора, скільки від сутності самого договірною зобов'язання, точніше від об'єкту такого зобов'язання. Зазначене в повній мірі стосується і примусу до виконання обов'язку в натурі.

Ключові слова: договірні способи захисту прав, належний та ефективний спосіб захисту, примус до виконання договірною зобов'язання.

This article examines the remedy of compelled performance of a contractual obligation in kind. While this general civil remedy is considered universal in nature, it is particularly applicable to contractual relations. Based on the analysis of academic sources, current civil legislation, and judicial practice, the author demonstrates that despite its universality, this remedy has limited applicability in contractual obligations involving work, services, and other factual actions of the obligated party.

In contractual obligations concerning the transfer of ownership of property, compelled performance is directly and effectively applicable. However, in cases involving work, services, or other factual conduct, more appropriate and effective remedies include claims for contract modification or termination, damages, and other legal means.

The article highlights a shift in judicial practice, noting a departure from previous case law of the cassation courts concerning forced acceptance of performance and the signing of delivery-acceptance acts. These remedies are now regarded as inappropriate and ineffective due to their inability to restore the violated right. Such claims are reclassified as those aimed at establishing legal facts. The proper remedy in these cases is compelled performance in kind through the recovery of a monetary equivalent of the fulfilled reciprocal obligation.

The author justifies the necessity of distinguishing between compelled performance in kind and compensation for damages, as they have different legal natures, elements to be proven, and grounds for claims. A similar distinction is emphasized between compelled performance and legal liability measures, which also possess distinct legal characteristics.

The article concludes that the issue of selecting a remedy in contractual legal relations—within the framework of the prevailing doctrine of appropriate and effective protection—depends less on the creditor's discretion or practical considerations and more on the essence of the contractual obligation, particularly its subject matter. This fully applies to the remedy of compelled performance in kind.

Key words: *contractual remedies, appropriate and effective remedy, compelled performance of contractual obligation.*

Постановка проблеми. Договірне право є найбільшою підгалуззю цивільного права, якій присвячена велика кількість теоретичних і прикладних досліджень. Втім спеціальних досліджень, предметом яких є способи захисту прав учасників договірних відносин, є явно недостатньо. Зазначене в повній мірі стосується і такого способу захисту прав, як примус до виконання договірної обов'язку в натурі.

В теорії потребує більш чіткого розмежування застосування цього способу захисту прав в залежності від об'єкту договірної зобов'язання. Зокрема будучи притаманним договірним зобов'язанням з передачі товару та речей, він не застосовується прямо і безпосередньо до таких об'єктів, як роботи, послуги та інші дії боржника фактичного характеру. Цей спосіб захисту прав також необхідно відрізняти від вимог про відшкодування збитків, заходів відповідальності, які мають доволі різну юридичну природу з позицій предмету доказування, правового регулювання та інших суттєвих характеристик.

В залежності від зазначених обставин здійснюється вибір правильного способу захисту прав, що є важливим не тільки з практичного боку, а і має важливе теоретичне значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. О.О. Кот в своїй дисертації «Проблеми здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав» серед способів захисту цивільних прав здійснив ретельний аналіз і такого договірної способу захисту, як примус до виконання обов'язку в натурі. Серед його висновків особливо вартими уваги є позиції щодо варіантів застосування цього способу захисту в залежності від таких об'єктів зобов'язань як надати і зробити. Однак з часу захисту дисертації в 2016 році суттєво змінились підходи судової практики щодо способів захисту прав, особливо в контексті запровадження концепції належного і ефективного способу захисту прав.

Заслужують на увагу і висновки дисертації Ю.В. Мартинюка «Захист суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях», в якій автор проаналізував примус до виконання договірної зобов'язання на прикладі зобов'язань з безпідставного користування чужими грошовими коштами та різні правові наслідки його застосування в залежності від структури невиконаного зобов'язання та додаткових зобов'язань, що мають характер відповідальності.

Суддя Верховного Суду та науковець В.І. Крат, систематично здійснюючи огляди практики касаційних судів наводить доволі новаторські висновки і пропозиції в частині способів захисту прав, в тому числі в договірних зобов'язаннях. Однак такі висновки і наукові пропозиції потребують подальшого розвитку та обговорення науковою спільнотою. Крім того, стрімкий розвиток судової практики та постійна зміна правових позицій у відповідній сфері судових спорів потребують подальших наукових досліджень.

Метою даної статті є аналіз основних наукових поглядів та позицій судової практики щодо застосування такого способу захисту прав як примус до виконання договірної зобов'язання та формулювання висновків про його застосування в тих чи інших договірних правовідносинах.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до п. 5 ч. 2 ст. 16 ЦК України [9], одним із способів захисту цивільних прав та інтересів є примусове виконання обов'язку в натурі. Цей спосіб захисту, маючи універсальний характер, все ж таки є переважно притаманним саме договірним правовідносинам. Загалом в залежності від предмету того або іншого договору таким предметом або об'єктом примусового виконання може бути річ, в тому числі визначена як індивідуальними, так і родовими ознаками, роботи, послуги, результати інтелектуальної

діяльності, грошові кошти, нематеріальні активи тощо. Однак з точки зору правової природи відповідних об'єктів цивільних прав, з урахуванням принципів доктрини та судової практики щодо належного і ефективного способу захисту права, не всі зазначені об'єкти можуть бути предметом примусового виконання.

З одного боку визначальними в теорії і судовій практиці є принципи належного та реального виконання цивільно-правових зобов'язань і ці принципи найбільш рел'єфно проявляються саме в договірних відносинах. Так, КЦС ВС в постанові від 01 березня 2021 року у справі № 180/1735/16-ц було зазначено, що усталеним як в цивілістичній доктрині, так і судовій практиці під принципами виконання зобов'язань розуміються загальні засади, згідно яких здійснюється виконання зобов'язання. Як правило виокремлюється декілька принципів виконання зобов'язань, серед яких: належне виконання зобов'язання; реальне виконання зобов'язання; справедливість добросовісність та розумність [8]. Тим не менш не до всіх об'єктів цивільних прав в договірних зобов'язаннях може бути прямо застосований такий спосіб захисту як примусове виконання обов'язку в натурі, навіть попри наявні вищевказані принципи виконання зобов'язань.

О.О. Кот, аналізуючи відповідну проблему виконання договірних зобов'язань зазначає, що до яких засобів звернеться право для примушування до виконання – це питання не сутності зобов'язання, а практичної доцільності. Там де це можливо з технічної точки зору для права немає жодних підстав відмовитися від виконання в натурі. Лише там, де це неможливо чи недоцільно, доводиться задовольнятися непрямими засобами. Захищаючи право кредитора на отримання виконання в натурі, право надає йому вибір між таким виконанням та відшкодуванням збитків [3, ст. 325].

Видається, що проблема вибору способу захисту права, в тому числі через застосування примусу до виконання договірних обов'язку, залежить не стільки від практичної доцільності або вибору кредитора, хоча від них в деякій мірі також, а від сутності самого зобов'язання, точніше від об'єкту такого зобов'язання. Особливо це стає актуальним в контексті поширеної в теорії і, особливо, в практиці Верховного

Суду концепції належного і ефективного способу захисту права. Слід зазначити, що далі у своїй праці О.О. Кот робить виключення із свого загального висновку, звертаючи увагу, що в основному ці позиції можуть стосуватися переважно так званих зобов'язань *date* (надати), оскільки в зобов'язаннях зробити чи не робити щось інтерес кредитора пов'язаний саме з діями боржника, а не певним об'єктом цивільних прав [3, ст. 328]. За нашим переконанням до робіт і послуг, а також до інших подібних об'єктів договірних зобов'язань застосування примусу до виконання буде не таким універсальним, як для класичних товарно-грошових відносин.

Суддя Верховного Суду і науковець В.І. Крат, досліджуючи застосування в судовій практиці ст. 620 ЦК України в частині способів захисту у відносинах купівлі-продажу дійшов висновку, який може стосуватися більшості інститутів договірних прав. Зокрема ним було зазначено, що примус до виконання обов'язку щодо передачі речі стосується переважно індивідуально визначених речей за консенсуальними договорами, що опосередковують передачу майна у власність або у користування. Такий примус не може бути застосований до реальних договорів, до деяких консенсуальних договорів, в яких передбачені інші наслідки неналежного виконання, зокрема якщо позичкодавець не виконує обов'язку передати річ у користування, друга сторона має право вимагати розірвання договору позички та відшкодування завданих збитків [4].

Продовжуючи цитований висновок є всі підстави зазначити, що примус щодо виконання обов'язку обмежено застосовується чи взагалі не може застосовуватися не тільки стосовно реальних договорів, а і безпосередньо до таких об'єктів як роботи, послуги та інші дії боржника, примус до яких не може бути кваліфікований як належний і ефективний спосіб захисту права. Це зокрема підтверджується змістом чинного цивільного законодавства та судової практики.

Так, згідно ст.ст. 849, 852, 858 ЦК України при порушенні великого спектру обов'язків виконавцем у підрядних відносинах, зокрема порушення строків або етапів виконання робіт, відступу від умов договору підряду, якісного рівня виконаних робіт замовник має право

відмовитися від договору, вимагати відшкодування збитків, доручити виконання робіт третій особі тощо. Однак норми цього інституту договірних прав не передбачають можливості примусу виконавця щодо передачі предмету підряду. Аналогічні правила, хоча і з меншою конкретизацією наслідків невиконання, встановлені щодо порушення договорів про надання послуг, доручення, комісії та інших договірних зобов'язань, змістом яких є не передача речі, а дії зобов'язаної особи. В даних правовідносинах такий спосіб захисту порушеного права як примусове виконання обов'язку в натурі з економічної точки зору буде недоцільним, крім того стосовно юридичної складової цей спосіб буде вважатися неналежним та неефективним.

Стосовно примусу до виконання договірних зобов'язань в частині дій зобов'язаної сторони, особливо в контексті належного і ефективного способу захисту права є показовою одна з постанов Великої Палати Верховного Суду. До створення Верховного Суду в практиці касаційних судів була переважною позиція про можливість примусу боржника в судовому порядку до прийняття виконання та підписання актів прийому-передачі. Відступаючи від відповідних правових позицій ВГСУ та ВСУ, Великою Палатою Верховного Суду у постанові від 11 вересня 2018 року у справі № 905/1926/16 було зазначено, що вимоги про оформлення та підписання акта приймання-передачі товару є неналежним способом захисту, оскільки продавець (постачальник) товару має право пред'явити позов про стягнення заборгованості за поставлений товар і в спорі про стягнення належними та допустимими доказами довести факт поставки товару відповідного обсягу та вартості. Оцінюючи належність обраного позивачем способу захисту та обґрунтовуючи відповідний висновок, судам слід виходити із його ефективності, і це означає, що вимога на захист цивільного права має відповідати змісту порушеного права та характеру правопорушення, забезпечити поновлення порушеного права, а у разі неможливості такого поновлення – гарантувати особі можливість отримання нею відповідного відшкодування [6].

В цьому контексті варто додатково процитувати сформоване доктриною і судовою практикою визначення ефективного способу захисту

права, яке наводилось автором в інших роботах. Отже, під ефективним способом захисту слід розуміти такий, що спричиняє потрібні результати, наслідки, тобто матиме найбільший ефект по відновленню відповідних прав, свобод та інтересів [2, ст. 93]. Стосовно коментованої справи ВП ВС цілком очевидно, що примус до підписання актів прийому-передачі товару не призведе до потрібних результатів, а саме до отримання зустрічного еквіваленту договірних зобов'язань у вигляді сплати грошових коштів за отриманий товар. Саме тому судовою колегією при відмові в позові зроблено висновок про неефективність застосованого способу захисту права, який потребуватиме додаткових захисних заходів для позивача і не відповідає принципу процесуальної економії. В мотивувальній частині рішення вказано на відповідний спірним правовідносинам спосіб захисту права – стягнення заборгованості за поставлений товар. Крім того, є економічно недоцільним за термінологією О.О. Кота застосовувати спосіб захисту у вигляді примусу до підписання актів, оскільки також очевидно, що він не призведе до потрібного економічного результату.

В аспекті виконання грошових зобов'язань, як надання зустрічного еквіваленту в договірному правовідношенні, є юридично важливим і водночас не повністю визначеним питання формулювання підстав відповідних позовних вимог. Так КГС ВС в постанові 21 липня 2022 року у справі № 922/3308/20 відмовляючи в задоволенні позову субпідряднику до генпідрядника про стягнення вартості виконаних робіт, заявлених як відшкодування збитків, сформулював наступну правову позицію. Зазначений спосіб захисту (примусове виконання обов'язку в натурі) застосовується в зобов'язальних правовідносинах у випадках, коли особа зобов'язана вчинити певні дії щодо позивача, але відмовляється від виконання цього обов'язку чи уникає його. Такі способи захисту, як примусове виконання обов'язку в натурі та відшкодування збитків (упущеної вигоди), мають різну правову природу, правове регулювання, а отже й предмет доказування, обсяг процесуального доведення, що пов'язане насамперед із тим, що заборгованість за договором стягується за правилами щодо виконання договірних зобов'язань, а збитки – відповідно

до правил про відповідальність. Отже, у зв'язку з обранням субпідрядником неефективного способу захисту порушеного права, який не відповідає змісту порушеного права, характеру його порушення та спричиненим цим діям наслідкам, що є самостійною та достатньою підставою для відмови в позові, у задоволенні зустрічного позову слід відмовити [7].

Відзначаючи юридичну важливість правильності формулювання позовних вимог і вибору співвідносного спірним правовідносинам способу захисту права, все ж таки слід зазначити, що в коментованій справі КГС ВС зайняв аж занадто формалістичну позицію. Позовна вимога була заявлена як стягнення заборгованості, або загалом як такий спосіб захисту права як примус до виконання обов'язку, підставою позову були визначені факти невиконання зустрічного договірної зобов'язання. Однак нормативно-правове обґрунтування містило посилання на норми щодо відшкодування збитків, що і стало самодостатньою підставою для відмови в позові.

Питання меж судового розгляду, виходу чи неможливості виходу за межі позовних вимог не є предметом уваги в цій роботі. В цілому поділяючи думку про неможливість корегування судом підстави і предмета позову з огляду на визначальний принцип диспозитивності цивільного та господарського судочинства, варто відмітити певну необхідність розмежування фактичної і юридичної підстави позову. Якщо зміна фактичних обставин позовних вимог є виключною компетенцією позивача, то юридичне обґрунтування, в тому числі в частині його корегування або навіть зміни, цілком і повністю відноситься до компетенції суду. Зазначене обумовлене також і відомим принципом *jura novit curia* («суд знає закони»).

Не погоджуючись в цілому із коментованим судовим рішенням по суті позовних вимог, варто відмітити важливий висновок його мотивувальної частини щодо розмежування таких способів захисту права як примус до виконання обов'язку та відшкодування збитків – вони мають різну правову природу, правове регулювання, а отже й предмет доказування. Зазначений висновок має доктринальний характер щодо належних способів захисту права у відповідних правовідносинах і має знайти своє відображення в теорії.

Отже, такий універсальний спосіб захисту як примусове виконання обов'язку в натурі, хоча і є найбільш характерним саме для договірних відносин, має обмежене застосування в залежності від предмета виконання. Він буде вважатися неналежним і неефективним при виконанні зобов'язань за договорами, якими не опосередковується обіг товарно-матеріальних цінностей, зокрема при виконанні робіт та наданні послуг, а також при необхідності вчинення інших фактичних дій зобов'язаною стороною. При цьому цей спосіб захисту треба відрізняти від вимог про відшкодування збитків, які мають іншу правову природу, правове регулювання та предмет доказування.

Поряд із необхідністю розмежування таких способів захисту як примусове виконання обов'язку в натурі та відшкодування збитків, не менш важливим є питання розмежування примусового виконання із заходами відповідальності. Суть, зміст, правова природа та особливості цивільно-правової відповідальності в сучасній доктрині цивільного права найбільш повно висвітлені у монографії колективу авторів Харківської цивілістичної школи «Вчення про цивільно-правову відповідальність». Так, І.В. Спасибо-Фатеева проводячи аналіз цього правового феномену шляхом його порівняння з іншими схожими цивільно-правовими явищами зазначає, що цивільно-правова відповідальність відрізняється від категорії захисту, яка не завжди полягає у притягненні до відповідальності і понесенні порушником додаткових втрат. Також відсутність таких негативних майнових наслідків відрізняє цивільно-правову відповідальність від цивільного обов'язку, оскільки перша завжди є додатковим обов'язком для порушника [1, ст. 21].

В аспекті визначальних ознак такого способу захисту як примусове виконання обов'язку в натурі такі відмінності на наше переконання мають важливий методологічний характер. Хоча на практиці примус до виконання договірної зобов'язання в так званому чистому вигляді, тобто без застосування додаткових невідповідних майнових та інших заходів відповідальності, майже не зустрічається, однак в аспекті вибору належного і ефективного способу захисту прав ці відмінності мають неодмінно враховуватися. Прикладом нехтування цим правилом є цитована вище правова позиція ВП ВС щодо самодос-

татньої підстави відмови в задоволенні позову в частині невірного вибору способу захисту права при змішуванні примусу до виконання договірної обов'язку та відшкодування збитків.

Отже, примус до виконання договірної обов'язку стосується перш за все невиконаного предмета договірної зобов'язання в частині надати, передати, сплатити тощо. Там де позовні вимоги пов'язані з додатковими до договірної зобов'язання обов'язками, а також іншими негативними для правопорушника наслідками, будуть мати місце заходи цивільно-правової відповідальності, які мають іншу правову природу. Підтвердженням зазначеної тези є матеріали дисертації Ю.В. Мартинюка щодо застосування такої цивільно-правової категорії як проценти за користування чужими грошовими коштами. Так у правовідносинах із договорів позики, кредиту, банківського вкладу, банківського рахунку сплата процентів за користування чужими грошовими коштами є звичайною умовою. В таких договорах як договір купівлі-продажу та договір ренти вимога про сплату боржником процентів за користування чужими грошовими коштами є правовим наслідком порушення відповідного зобов'язання [5, ст. 155].

Отже, в першому випадку вимога про сплату відповідних процентів є вимогою про виконання договірної зобов'язання, іншими словами таким способом захисту як примусове виконання обов'язку в натурі, у другому випадку застосуванням заходів відповідальності.

Правова природа інфляційних збитків та процентів річних згідно ст. 625 ЦК України також є показовою в аспекті розмежування заходів захисту і заходів відповідальності. Так за усталеною практикою Верховного суду щодо правової природи зобов'язань зі ст. 625 ЦК України, нарахування інфляційних втрат та 3% річних на суму боргу входять до складу грошового зобов'язання та є способом захисту грошового інтересу і полягає у відшкодуванні грошових втрат кредитора від знецінення грошових коштів у наслідок інфляції та отриманні компенсації за неналежне виконання зобов'язань (постанови ВП ВС від 19.06.2019 у справі № 703/2718/16, від 16 січня 2019 року у справі № 373/2054/16, від 18.03.2020 № 902/417/18, від 18.03.2020 у справі № 902/417/18, від

16.05.2018 року у справі № 686/21962/15 та багато інших). Тобто відповідні грошові нарахування не є заходами відповідальності та входять в структуру договірної зобов'язання, в тому числі невиконаного.

Розмежування відповідних позицій не є суто спекулятивним, а має не тільки важливе теоретичне, а і практичне значення. Вище була продемонстрована практика ВП ВС щодо самодостатньої підстави відмови в позові внаслідок відсутності розмежування примусового виконання обов'язку та відшкодування збитків, тобто заходів відповідальності. Тому для правильного визначення такої складової позовних вимог як юридична підстава позову, як юридична кваліфікація спірних правовідносин, мають враховуватися вищевказані відмінності.

Є загальновідомим фактом, що при наявності надзвичайних та невідворотних обставин, або так званого форс-мажору, сторона, що перебувала під дією цих обставин звільняється виключно від цивільно-правової відповідальності, однак не від виконання самого договірної зобов'язання. Показовим в аспекті правової природи інфляційних збитків та процентів річних в аспекті їх відмежування від цивільно-правової відповідальності є справа № 910/8741/22, в якій в постанові від 13 вересня 2023 року КГС ВС розглядаючи питання можливості звільнення від сплати відповідних нарахувань зазначив наступне. Форс-мажор не звільняє сторін договору від виконання зобов'язань і не змінює строків такого виконання, цей інститут спрямований виключно на звільнення сторони від негативних наслідків, а саме від відповідальності за невиконання чи прострочення виконання зобов'язань на період існування форс-мажору. Отже, суди попередніх інстанцій дійшли правильних висновків про те, що нарахування у вигляді інфляційних втрат та 3% річних, що передбачені частиною другою статті 625 ЦК України, за своєю правовою природою не є правовою відповідальністю [10].

Такі відмінності також мають суттєве значення не тільки для підстави позовних вимог, причому як фактичної, так і юридичної, а також для іншої складової судового захисту, а саме предмета позову. Предмет позову з матеріально-правової точки зору стосується застосування належного і ефективного способу захисту

права, тобто способу захисту, відповідного природі спірних правовідносин та здатного захистити порушене право.

Наявність зазначених відмінностей має враховуватися і при розгляді справ про неплатоспроможність в аспекті відповідних кредиторських вимог, оскільки від правової природи грошових стягнень, а саме їх належності до основного зобов'язання або до заходів відповідальності залежить черговість задоволення таких кредиторських вимог. Від цього залежить і можливість зменшення судом відповідних грошових стягнень, і наслідки пропуску позовної давності. Мають місце і інші галузеві наслідки розмежування примусового виконання обов'язку та заходів відповідальності, які однак не є предметом уваги цього дослідження.

Отже, примус до виконання обов'язку як спосіб захисту необхідно розмежовувати із заходами відповідальності, для яких характерні додаткові до договірних негативні майнові наслідки, які також відрізняються на рівні юридичної підстави та предмета відповідних позовних вимог.

На підставі вищевикладеного можна зробити такі **висновки**.

Спосіб захисту щодо примусового виконання обов'язку в натурі маючи універсальний характер переважно притаманний саме договірним правовідносинам. Проблема вибору способу захисту права в договірних правовідносинах в контексті поширеної концепції належного і ефективного способу захисту права залежить не стільки від практичної доцільності або вибору кредитора, скільки від сутності самого договірного зобов'язання, точніше від об'єкту такого зобов'язання. Зазначене в повній мірі стосується і примусу до виконання обов'язку в натурі.

Примус щодо виконання договірного обов'язку не застосовується безпосередньо

до таких об'єктів як роботи, послуги та інші дії боржника фактичного характеру. В залежності від фактичних обставин, а також юридичної складової справи, замість примусу до виконання невиконаного обов'язку застосовуються такі способи захисту як зміна або розірвання договору, відшкодування збитків та інші адекватні порушенню способи захисту.

Можливість примусу боржника в судовому порядку до прийняття виконання та підписання актів прийому-передачі не призведе до потрібних результатів, а саме до отримання зустрічного еквіваленту договірному зобов'язання у вигляді сплати грошових коштів за отриманий товар. Тому судовою практикою такі позовні вимоги кваліфікуються як неефективний спосіб захисту, що є самостійною підставою для відмови в позові. Відповідним спірним правовідносинам способом захисту права є стягнення заборгованості за поставлений товар.

Такі способи захисту як примусове виконання обов'язку в натурі та відшкодування збитків (упущеної вигоди), мають різну правову природу, правове регулювання, а отже й предмет доказування, що пов'язане насамперед із тим, що заборгованість за договором стягується за правилами щодо виконання договірних зобов'язань, а збитки – відповідно до правил про відповідальність.

Теоретично та практично важливим є питання розмежування примусового виконання із заходами відповідальності. Примус до виконання договірному обов'язку стосується перш за все невиконаного предмета договірному зобов'язання в частині надати, передати, сплатити тощо. Там де позовні вимоги пов'язані з додатковими до договірному зобов'язання обов'язками, а також іншими негативними для правопорушника наслідками, будуть мати місце заходи цивільно-правової відповідальності, які мають іншу правову природу в аспекті способів захисту порушених прав.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вчення про цивільно-правову відповідальність: монографія / І.В. Спасибо-Фатєєва та ін. Харків : ЕКУС, 2025. 816 с.
2. Деледівка С.Г. Належність та ефективність способів захисту цивільних прав. *Європейський правничий часопис*. 2025. № 8. С. 88–94.
3. Кот О. О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики. Монографія. Київ. Алерта, 2017. 494 с.

4. Крат В.І. Трохи про приватне право в судовій практиці 2023. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/rizne/Glossema_2023.pdf (дата звернення: 16.10.2025).
5. Мартинюк Ю.В. Захист суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях : дис. докт. філ. : 12.00.03. Тернопіль, 2023. 264 с.
6. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 11 вересня 2018 року, Справа № 905/1926/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/76596894> (дата звернення: 16.10.2025).
7. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 21 липня 2022 року, справа № 922/3308/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105371704> (дата звернення: 17.10.2025).
8. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 01 березня 2021 року, справа № 180/1735/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95532945> (дата звернення: 16.10.2025).
9. Цивільний кодекс України : Закон України від 13 березня 2003 року № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 30.04.2025).
10. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 13 вересня 2023 року, справа № 910/8741/22 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114750973> (дата звернення: 29.10.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 21.10.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 24.11.2025

Дата публікації: 19.12.2025

Янішевська К. Д.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін та судочинства
Сумського державного університету
<https://orcid.org/0000-0002-3648-5543>

Татарінова К. В.,
здобувачка освіти 4 курсу
Навчально-наукового інституту права
Сумського державного університету
<https://orcid.org/0009-0008-8061-7444>

ДОМАШНЄ НАСИЛЬСТВО У ШЛЮБІ: ПРОБЛЕМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ПОСТРАЖДАЛИХ ОСІБ

DOMESTIC VIOLENCE IN MARRIAGE: ISSUES OF PROTECTING THE RIGHTS OF VICTIMS

Стаття присвячена комплексному дослідженню домашнього насильства в шлюбі крізь призму проблем у захисті прав потерпілих осіб. Наголошено на небезпечності такого протиправного діяння, котре виступає серйозною загрозою для фізичного й психологічного здоров'я осіб, які перебувають у відповідних деструктивних шлюбних відносинах, що, безпосередньо, обумовлює необхідність розробки дійсно дієвих стратегій попередження та реагування. Проаналізовано норми статті 126-1 Кримінального кодексу України й статті 173-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення, а також положення Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» як ключових нормативно-правових актів, що чітко регламентують визначення, кваліфікацію й відповідальність за вчинення домашнього насильства в національному правовому полі. Наголошено: дане протиправне діяння у шлюбі характеризується хронічністю та циклічністю проявів, що імперативно зумовлює негативний вплив на психоемоційний і фізичний стан жертви, створюючи стійкі патерни руйнівної поведінки та порушення особистісного функціонування. Зазначено стосовно суб'єктивної сторони домашнього насильства, яка завжди проявляється в умислі, адже кривдник, безумовно, усвідомлює протиправність своїх діянь і наслідки, бажаючи їх настання. З'ясовано, що в більшості випадків агресором домашнього насильства у шлюбі виступає чоловік, але жінки також вчиняють такий протиправний акт. У межах статті наведено ґрунтовний аналіз статистичних даних про зареєстровані випадки домашнього насильства, із виокремленням кількісних показників проваджень, скерованих до суду разом з обвинувальними актами, що дозволяє виявити тенденції ефективності кримінального переслідування у цій сфері. Уточнено: особу, яка вчинила домашнє насильство в межах шлюбних відносин, може бути притягнуто до адміністративної або кримінальної відповідальності залежно від об'єктивної сторони правопорушення. До того ж, розкрито специфіку такої обов'язкової ознаки складу кримінального правопорушення, як «систематичність» вчинення домашнього насильства, що виступає визначальним критерієм відмежування кримінальної відповідальності від адміністративної. Висвітлено основні проблеми захисту постраждалих від домашнього насильства, зокрема їхню психологічну та економічну залежність від кривдника, страх соціального осуду, недовіра механізмів реагування уповноважених органів на заяву жертви й, у деяких випадках, формальність судового розгляду справи.

Ключові слова: *агресор, домашнє насильство, жертва, захист, потерпілий, шлюб.*

The article is devoted to a comprehensive study of domestic violence in marriage through the prism of problems in protecting the rights of victims. The danger of such an unlawful act, which is a serious threat to the physical and psychological health of persons who are in the corresponding destructive marital relations, is emphasized, which directly determines the need to develop truly effective strategies for prevention and response. The norms of Article 126-1 of the Criminal Code of Ukraine and Article 173-2 of the Code of Ukraine on Administrative Offenses, as well as the provisions of the Law of Ukraine "On Prevention and Counteraction to Domestic Violence" as key normative legal acts that clearly regulate the definition, qualification and responsibility for committing domestic violence in the national legal field, are analyzed. It is emphasized that this unlawful act in marriage is characterized by chronicity and cyclical manifestations, which imperatively causes a negative impact on the psycho-emotional and physical state of the victim, creating stable patterns of destructive behavior and violation of personal functioning. It is noted that the subjective side of domestic

violence is always manifested in intent, because the offender, of course, is aware of the unlawfulness of his actions and the consequences, desiring their onset. It turned out that in most cases the aggressor of domestic violence in marriage is a man, but women also commit such an unlawful act. The article provides a thorough analysis of statistical data on registered cases of domestic violence, with the allocation of quantitative indicators of proceedings sent to court together with indictments, which allows to identify trends in the effectiveness of criminal prosecution in this area. Clarified: a person who committed domestic violence within the framework of marital relations may be brought to administrative or criminal liability, depending on the objective side of the offense. In addition, the specifics of such a mandatory feature of the composition of a criminal offense as the "systematic" commission of domestic violence, which acts as a determining criterion for delimiting criminal liability from administrative, are revealed. The main problems of protection of victims of domestic violence, in particular their psychological and economic dependence on the offender, fear of social condemnation, the ineffectiveness of the mechanisms of response of the authorized bodies to the victim's statement and, in some cases, the formality of the trial, are highlighted.

Key words: *aggressor, domestic violence, marriage, protection the victim, victim.*

Постановка проблеми. Домашнє насильство в межах шлюбно-сімейних правовідносин характеризується складним, деструктивним та латентним соціально-правовим явищем, котре створює комплексні виклики для правових і практичних механізмів захисту потерпілої особи. Ефективне реагування на такі протиправні діяння ускладнюється як суб'єктивними факторами (замовчування фактів його вчинення, стигматизація жертви, психологічна, економічна й інша залежність від агресора), так і об'єктивними (недосконалість чинного законодавства, неузгодженість дефініцій). Домашнє насильство імперативно ставить під загрозу наступні основоположні права людини: право на життя, право на здоров'я, право на безпеку. Тому постає потреба в ґрунтовному науково-теоретичному осмисленні даної проблеми, що може стати підґрунтям для подальшого вдосконалення процесів захисту постраждалих осіб від домашнього насильства в шлюбі.

Мета дослідження. Метою статті є дослідження правових та практичних проблем під час захисту потерпілих осіб від домашнього насильства, скоєного одним із подружжя у шлюбі.

Стан опрацювання проблематики. Питання протидії домашньому насильству в шлюбі становить значний науковий інтерес серед вітчизняних науковців. Зокрема, проблеми, які виникають під час захисту прав потерпілих осіб від такого протиправного діяння, розглядалися А.С. Адашик, А.Б. Благою, Л.В. Білінською, Т.В. Іщенко-Ладною, Т.А. Павленко та іншими. Попри значну кількість наукових досліджень, аспекти ефективного захисту прав жертв домашнього насильства в шлюбі залишаються актуальними й вимагають подальшого концептуального осмислення.

Виклад основного матеріалу. Домашнє насильство в сучасному українському соціумі складає одну з найбільш латентних, але в той же час широко розповсюджених форм системного порушення фундаментальних прав і свобод людини, що набуває рис комплексної соціально-правової проблеми з суттєвим впливом на усі рівні суспільного функціонування. Воно є не лише приватною проблемою, а й серйозним правопорушенням, що має системний характер і потребує всебічної протидії з боку держави та суспільства.

У рамках порушеного питання, доцільною визнається позиція А. Б. Благої та А. С. Адашик, які наголошують, що домашнє насильство – це хвороба всього суспільства, котра формувалася протягом століть у середовищі толерантності й сприйняття його як сталої складової сімейного життя, через що його не визнавали, приховували та ігнорували, унаслідок чого воно набувало різних проявів [1, с. 355]. Це призвело до мовчазного сприйняття домашнього насильства як «особистої справи», котре не потребує зовнішнього втручання й соціальної регуляції.

У правовому полі категорія домашнього насильства отримала нормативно-правове закріплення в ст. 126-1 Кримінального кодексу України, згідно з якою воно визначається умисним систематичним вчиненням фізичного, психологічного або економічного насильства щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах, що призводить до фізичних або психологічних страждань, розладів здоров'я, втрати працездатності, емоційної залежності або погіршення якості життя потерпілої особи [2]. Разом з тим, в Україні функціонує окреме спеціальне зако-

нодавство, а саме: Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», положеннями котрого також регламентується сутнісне встановлення досліджуваного феномену. Відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 1 даного Закону, домашнім насильством є діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє насильство, у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь [3].

З огляду на змістовне наповнення дефініцій, закріплених у зазначених нормативно-правових актах, вбачається наявність об'єктивних підстав для констатації про необхідність репрезентування домашнього насильства як прояву девіантної поведінки в межах приватного простору (переважно – у шлюбі), котрий становить системне порушення основоположних прав людини, що не лише суперечить принципам гуманізму, а й чинить деструктивний вплив на соціальну структуру суспільства, відтворюючи патерни дискримінації та гендерної нерівності. Крім того, варто наголосити: домашнє насильство охоплює як фізичні дії, так і психологічний, економічний, сексуальний і духовний тиск [4, с. 464].

Саме шлюбні відносини найчастіше стають середовищем для проявів домашнього насильства, зумовленого структурною нерівністю та емоційною залежністю сторін. Положення ст. 21 Сімейного кодексу України чітко і однозначно тлумачать поняття шлюбу, визначаючи його як сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у органі державної реєстрації актів цивільного стану [5].

Домашнє насильство в шлюбі є складним соціально-психологічним фактором, що виявляється через систематичне застосування будь-якої з перелічених вище форм агресії одним із подружжя щодо іншого, котрий має на меті збереження або посилення контролю та домінування в межах шлюбних стосунків. Такий

вид насильства багатоаспектний і трансформується залежно від соціокультурних, економічних та індивідуальних чинників, що визначають динаміку взаємодії партнерів.

Важливою особливістю визнається те, що домашнє насильство в шлюбі часто має хронічний і циклічний характер, з періодами ескалації й «мирної» фази, що утримує жертву в стані психологічної залежності. Крім того, як свідчить практика, насильство в шлюбі може мати багатофакторні наслідки, впливаючи не лише на фізичне і психічне здоров'я жертв, а й на соціальні взаємодії в родині та навколишньому середовищі. Особа, яка стала жертвою домашнього насильства, зокрема у шлюбі, не може повноцінно користуватися всім обсягом гарантованих державою прав і свобод, включаючи право на життя, свободу від тортур та жорстокого поводження, рівний захист за законом, свободу й особисту недоторканність, захист від дискримінації, а також право на рівне становище в сім'ї та захист інтересів дитини тощо [4, с. 464].

Суб'єктивна сторона домашнього насильства імперативно характеризується наявністю умислу, бо суб'єкт такого протиправного акту завжди усвідомлює протиправність своїх діянь, передбачає наслідки й бажає їх настання. У розрізі шлюбно-сімейних відносин, проблема домашнього насильства традиційно розглядається з погляду гендерної асиметрії, коли агресором виступає чоловік, а потерпілою – жінка, з потенційним залученням дитини як вторинної жертви (у такому випадку стосовно неї найчастіше вчиняється психологічне домашнє насильство). Водночас, слід враховувати, що трапляються ситуації, коли потерпілим від домашнього насильства у шлюбі може бути чоловік. Однак, усе ж таки, в Україні більш поширеною є саме перша модель домашнього насильства у шлюбі.

Проаналізувавши статистичні дані, можна стверджувати: близько 70% жінок піддаються різноманітним формам домашнього насильства [4, с. 463], що еквівалентно 7 з 10 осіб. Іншими словами, майже кожна друга жінка стикається з даною проблемою. Такі цифри свідчать про критичний рівень небезпеки жінки, котра вступає в шлюбні відносини, оскільки перманентно зберігається загроза стати жертвою домашнього

го насильства. Підтвердженням цьому є дані Фонду із запобігання насильству в сім'ї, котрі на загальносвітовому рівні акцентують – «кожні 9 секунд б'ють жінку, щороку б'ють понад 4 мільйони осіб» [6, с. 577].

Спираючись на офіційні дані, розміщені Офісом Генерального прокурора, доречно констатувати, що в динаміці за останні шість років на території України спостерігається коливання кількості зареєстрованих випадків домашнього насильства. Так, у 2020 році було обліковано 2213 кримінальних правопорушень за фактами домашнього насильства, з яких 1813 справ (81,9%) було направлено до суду з обвинувальним актом. У 2021 році кількість зареєстрованих правопорушень зросла до 2432, з яких 2112 справ (86,8%) були передані до суду з обвинувальним актом. У 2022 році, навпаки, спостерігалось зниження: обліковано 1498 випадків, з них 1222 справи (81,6%) направлено до суду. У 2023 році зафіксовано зростання кількості таких правопорушень до 2705, з яких 2220 справ (82,1%) було направлено до суду. У 2024 році кількість облікованих фактів сягнула 2810, з них 2355 справ (83,8%) отримали обвинувальний акт. За перший квартал 2025 року зареєстровано 711 випадків домашнього насильства, проте лише 372 з них (52,3%) завершилися направленням до суду з обвинувальним актом [7].

Однак, слід враховувати, що навіть наявна статистика не відображає об'єктивного стану проблеми домашнього насильства в Україні, оскільки значна частина випадків залишається невиявленою через високий рівень замовчування. Додатковим чинником викривлення показників є обмеженість збору даних лише на підконтрольних територіях України, що в умовах збройного конфлікту зумовлює суттєве зниження рівня виявлення та фіксації таких правопорушень.

Постраждалі особи від домашнього насильства, вчиненого у шлюбі, потребують комплексного й ефективного правового захисту їхніх прав та законних інтересів, включаючи механізми запобігання, виявлення і реагування на такі прояви насильства. Саме ефективне законодавче забезпечення у сфері протидії домашньому насильству здатне виконати ці функції, оскільки шляхом загальнообов'язковості норм

права й загрози юридичної відповідальності у потенційного правопорушника формується психологічний бар'єр до вчинення зазначеного протиправного діяння.

Відповідно до санкції ст. 126-1 Кримінального кодексу України, домашнє насильство карається громадськими роботами на строк від ста п'ятдесяти до двохсот сорока годин, або арештом на строк до шести місяців, або обмеженням волі на строк до п'яти років, або позбавленням волі на строк до двох років [2]. Однак диспозицією даної статті наголошується, що для наявності складу даного кримінального правопорушення, як діяння, так і умисел мають бути систематичними [2].

Роз'яснення категорії «систематичність» як ознаки домашнього насильства надав Верховний Суд колегією суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду в постанові від 25.02.2021 р. в справі № 583/3295/19, наголосивши: «Словосполучення «систематичне вчинення фізичного, психологічного або економічного насильства» описує діяння. Закінченим кримінальне правопорушення вважається з моменту вчинення хоча б однієї із трьох форм насильства (фізичного, психологічного чи економічного) втретє, у результаті чого настав хоча б один із вказаних в законі наслідків. При цьому не має значення, чи було відображено в адміністративному протоколі поліції, в обмежувальному приписі чи в іншому документі факт перших двох актів насильства. Факт документування має значення для доказування систематичності, але не більше ніж інші передбачені законом докази» [8].

З урахуванням вищезазначеного, для притягнення до кримінальної відповідальності партнера в шлюбі, який є агресором у контексті вчинення домашнього насильства, обов'язковою умовою виступає факт здійснення зазначеного насильства не менше трьох разів, що є обов'язковим критерієм для кваліфікації дій агресора як кримінального правопорушення. Таке нормативно-правове обмеження істотно ускладнює механізми захисту особи, котра зазнає домашнього насильства, оскільки створює передумови для кримінальної безкарності первинних актів агресії та, відповідно, зумовлює латентність таких правопорушень на початкових етапах їх прояву.

Як зазначають О.Л. Старко та В.С. Старко, домашнє насильство є злочином з матеріальним складом, тому воно вважається закінченим лише за наявності суспільно небезпечних наслідків, і коли такі наслідки відсутні, навіть при систематичному вчиненні насильства, воно кваліфікується тільки як адміністративне правопорушення [9, с. 548]. Згідно з ст. 173-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП), домашнє насильство визначається як умисне вчинення будь-яких діянь (дій або бездіяльності) фізичного, психологічного чи економічного характеру (застосування насильства, що не спричинило тілесних ушкоджень, погрози, образи чи переслідування, позбавлення житла, їжі, одягу, іншого майна або коштів, на які потерпілий має передбачене законом право, тощо), внаслідок чого була завдана шкода фізичному або психічному здоров'ю потерпілого [10]. Відтак, якщо особа, з якою жертва перебувала у шлюбі, вчинила домашнє насильство до трьох разів, вона не підлягає кримінальній відповідальності, а зазнає адміністративного покарання у вигляді штрафу від двадцяти до сорока неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадських робіт на строк від тридцяти до сорока годин, або адміністративного арешту на строк до десяти діб [10].

За загальним правилом, першочерговим етапом у забезпеченні захисту прав потерпілої особи є офіційне звернення до органів Національної поліції України з подальшим поданням обґрунтованої заяви про вчинення систематичних насильницьких дій, котра супроводжується детальним описом характеру та обставин зазначених протиправних дій з боку агресора, що стане юридичною основою для початку належного розслідування й реалізації правового захисту. У межах нормативно визначених повноважень органів поліції, за наявності заяви потерпілої особи та здійснення відповідної оцінки рівня загрози, вбачається обов'язок складання адміністративного протоколу за ст. 173-2 КУпАП [10] як форми реалізації юрисдикційного реагування на факт домашнього насильства.

Важливим аспектом визнається терміновий та обмежувальний заборонні приписи, передбачені статтями 25 і 26 Закону України «Про

запобігання та протидію домашньому насильству», котрі є заходами захисту, які полягають у тимчасовому обмеженні прав кривдника (зокрема обов'язку залишити місце проживання постраждалої особи, забороні на наближення чи контакт), з метою негайного припинення насильства, недопущення його повторення та забезпечення безпеки постраждалої особи [3]. Однак, попри те, що частка судових рішень про задоволення заяв стосовно видачі обмежувального припису є переважаною порівняно з кількістю випадків відмови у його наданні (при цьому в 43,75% справ заяви задовольняються повністю, у 38,75% – частково, а лише у 17,5% – відмовляється повністю), простежується чітка тенденція до того, що суди вдаються до ухвалення рішень про застосування зазначеного запобіжного заходу переважно у справах, у межах яких наявні докази попереднього притягнення особи до відповідальності за вчинення актів домашнього насильства [11, с. 25].

Потерпілі особи, котрі зазнають систематичного домашнього насильства, як правило, перебувають у стані постійного страху й психологічної дезадаптації, що суттєво знижує ймовірність їх звернення за допомогою до відповідних державних чи громадських інституцій. Соціальне оточення жертви дуже часто або не обізнане про факти насильства у шлюбі, або свідомо ігнорує їх, залишаючи її з цією проблемою сам на сам. Навіть у разі подання жертвою офіційного звернення до органів правопорядку, наявні недоліки в нормативно-правовому регулюванні, а також недостатній рівень професійної підготовки уповноважених суб'єктів нерідко нівелюють ефективне гарантування її захисту та безпеки. Наприклад, за статистикою, 10–12% правоохоронців вважають домашнє насильство інколи прийнятним, а 77–84% віддають перевагу примиренню замість покарання у даній категорії справ [11, с. 27]. На нашу думку, домашнє насильство за жодних обставин не повинно толеруватись ніким, особливо органами поліції, адже саме від них залежить, чи буде направлена ця справа в суд.

У контексті реалізації конституційного права громадян України на судовий захист, слід зазначити, що в практиці розгляду справ про домашнє насильство нерідко фіксуються випадки, коли захист прав постражда-

лих осіб не здійснюється в повному обсязі або ж має формалізований характер. Це свідчить про наявність системних прогалин як у процесуальному регулюванні, так і в правозастосовній діяльності. Зокрема, судова практика демонструє тенденцію до неправомірного застосування суддями положень статті 22 КУпАП у справах стосовно домашнього насильства, що суперечить законодавчій забороні звільнення від адміністративної відповідальності за малозначність у випадках, передбачених статтею 173-2 КУпАП, та спричиняє девальвацію превентивних і каральних заходів держави у сфері протидії домашньому насильству [12, с. 73-74]. То ж, жертви домашнього насильства нерідко залишаються без належного захисту не лише на початкових стадіях звернення, а й в судовому порядку, що свідчить про недосконалість існуючих правових інструментів.

Висновки. В Україні захист потерпілих осіб від домашнього насильства, зокрема вчиненого одним з подружжя в шлюбі (найчастіше – чоловіком), характеризується рядом правових

та практичних проблем, обумовлених недосконалістю законодавчого регулювання, декларативністю механізмів реагування на заяву жертви про скоєне домашнє насильство, невиконанням уповноваженими суб'єктами належних процесів з реагування на таке протиправне діяння, суспільне толерування тощо. Чинними нормативно-правовими актами України не встановлено усталену дефініцію категорії «домашнього насильства», тим самим ускладнюючи його правову кваліфікацію в контексті розмежування адміністративної й кримінальної відповідальності, що призводить до варіативності правозастосовної практики та винесення неправильного рішення по справі. Втім, дуже часто потерпілі особи не звертаються за допомогою, замовчуючи це через перманентний страх і сором, або, звернувшись до відповідних органів, не отримують її. Таким чином, є нагальна потреба в реформуванні чинного законодавства України й впровадженні дійсно дієвих механізмів захисту жертви домашнього насильства в шлюбі задля збереження життя та безпеки останньої.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Блага А.Б., Адащик А.С. Динаміка домашнього насильства в умовах війни. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 1. С. 355–358.
2. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 05.10.2025 р.).
3. Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07.12.2017 р. № 2229-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text> (дата звернення: 05.10.2025 р.).
4. Шевченко Л. В. Домашнє насильство як основна форма порушення прав людини. *Правове забезпечення прав людини у глобальному вимірі: рівні можливості, інклюзія та протидія насильству* : зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (27 листоп. 2024 р.). Київ : КНЕУ, 2024. С. 463–468.
5. Сімейний кодекс України : Закон України від 10.01.2002 р. № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text> (дата звернення: 05.10.2025 р.).
6. Білінська Л. В. Криміналістичні методика і тактика досудового розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством. *Право і суспільство*. 2024. № 5. С. 576–581.
7. Статистика про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування / Офіс Генерального прокурора : офіц. веб-сайт. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2> (дата звернення: 06.05.2025 р.).
8. Постанова Верховного Суду України від 25.02.2021 р., судова справа № 583/3295/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95213443> (дата звернення: 14.10.2025 р.).
9. Старко О.Л., Старко В.С. «Систематичність» домашнього насильства: проблеми тлумачення. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 1. С. 545–549.
10. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07.12.1984 р. № 8073-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> (дата звернення: 14.10.2025 р.).
11. Павленко Т. А. Домашнє насильство: деякі питання відповідальності та протидії. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди «Право»*. 2023. Вип. 37. С. 22–28.
12. Іщенко-Ладна Т. В. Домашнє насильство в Україні: законодавчі зміни та проблеми правозастосування. *Проблемні питання насильства в сім'ї та насильства за ознаками статі в Україні в умовах воєнного стану*: всеукр. наук.-практ. конференція (18 березня 2025 р.). Львів–Торунь : Liha-Pres, 2025. С. 72–75.

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.10.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 24.11.2025

Дата публікації: 19.12.2025

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

УДК 347.736, 347.999

DOI <https://doi.org/10.32782/2408-9257-2025-5-9>

Тимошенко О. А.,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри права
Приватного вищого навчального закладу «Європейський університет»
<https://orcid.org/0000-0003-0006-1949>

ДОБРОСОВІСНІСТЬ БОРЖНИКА В СИСТЕМІ КРИТЕРІЇВ ЙОГО ПОВЕДІНКИ У СПРАВАХ ПРО НЕПЛАТОСПРОМОЖНІСТЬ ФІЗИЧНИХ ОСІБ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

THE DEBTOR'S GOOD FAITH AS A CONDITION FOR CONDUCT IN INDIVIDUAL INSOLVENCY CASES UNDER MARTIAL LAW

У статті здійснено комплексний аналіз добросовісності боржника, як фундаментальної передумови реалізації процедур неплатоспроможності фізичних осіб в умовах воєнного стану. Актуальність дослідження зумовлена зростанням кількості справ про банкрутство, спричиненим негативним впливом військової агресії на економічний стан громадян, та необхідністю забезпечення балансу між соціальною реабілітацією постраждалих осіб і захистом майнових прав кредиторів. Досліджено еволюцію інституту банкрутства в контексті скасування Господарського кодексу України та переходу правового регулювання на цивілістичні засади. На основі системного аналізу Книги п'ятої Кодексу України з процедур банкрутства (КУЗПБ) обґрунтовано, що модель неплатоспроможності базується на презумпції добросовісної поведінки. Встановлено, що зміст цієї категорії розкривається через виконання боржником процесуальних обов'язків: повного декларування майнового стану (власного та членів сім'ї), конструктивної співпраці з арбітражним керуючим та кредиторами, відсутності дій щодо приховування активів.

Особливу увагу приділено судовій практиці Верховного Суду та доктрині добросовісності боржника. Аргументовано, що право на звільнення від боргів отримує лише особа, неплатоспроможність якої зумовлена об'єктивними обставинами. Розглянуто правові наслідки недобросовісності: відмову у відкритті провадження, незатвердження плану реструктуризації або закриття справи без списання боргів.

Проаналізовано специфіку процедур під час воєнного стану, зокрема детально розглянуто законодавчі зміни 2023 року, якими було спрощено доступ до правосуддя для фізичних осіб шляхом скасування обов'язкового авансування винагороди арбітражному керуючому на депозит суду та запровадження механізму укладення угоди між боржником і арбітражним керуючим. Доведено, що така лібералізація трансформує гарантії оплати праці у приватно-правову площину, створюючи ризики для незалежності арбітражних керуючих, водночас покладаючи на боржника підвищену відповідальність за дотримання домовленостей. Зроблено висновок, що в умовах війни добросовісність стає ключовим критерієм розмежування реальної неплатоспроможності та зловживань правом.

Ключові слова: неплатоспроможність фізичних осіб, банкрутство, добросовісність боржника, воєнний стан, реструктуризація боргів, погашення боргів, арбітражний керуючий, декларація про майновий стан, судово-ва практика.

The article provides a comprehensive analysis of the debtor's good faith as a fundamental prerequisite for the implementation of individual insolvency procedures under martial law. The relevance of the study is driven by the increasing number of bankruptcy cases caused by the negative impact of military aggression on the economic status of citizens, and the need to ensure a balance between the social rehabilitation of affected individuals and the protection of creditors' property rights. The evolution of the bankruptcy institution is investigated in the context of the repeal of the Economic Code of Ukraine and the transition of legal regulation to civil law principles.

Based on a systematic analysis of Book Five of the Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures (CUBP), it is substantiated that the insolvency model is based on the presumption of good faith behavior. It is established that the content of this category is revealed through the debtor's fulfillment of procedural duties: full declaration of property status (their own and family members'), constructive cooperation with the arbitration manager and creditors, and the absence of actions to conceal assets.

Particular attention is paid to the judicial practice of the Supreme Court and the doctrine of the debtor's integrity. It is argued that the right to debt discharge is granted only to a person whose insolvency is caused by objective circumstances. The legal consequences of bad faith are examined: refusal to open proceedings, non-approval of the restructuring plan, or closure of the case without debt forgiveness. The specifics of procedures during martial law are analyzed; in particular, the legislative changes of 2023 are examined in detail, which simplified access to justice for individuals by canceling the mandatory advance payment of the arbitration manager's remuneration to the court deposit account and introducing a mechanism for concluding an agreement between the debtor and the arbitration manager.

It is proven that such liberalization transforms remuneration guarantees into a private law plane, creating risks for the independence of arbitration managers, while simultaneously placing increased responsibility on the debtor for compliance with agreements. It is concluded that in wartime conditions, good faith becomes a key criterion for distinguishing real insolvency from abuse of rights.

Key words: *individual insolvency, bankruptcy, debtor's good faith, martial law, debt restructuring, debt repayment, arbitration manager, declaration of property status, judicial practice.*

Актуальність теми. В умовах триваючої повномасштабної збройної агресії російської федерації та запровадження воєнного стану інститут неплатоспроможності фізичних осіб набуває особливого значення для національної правової системи України, оскільки істотно збільшується ризик неплатоспроможності фізичних осіб як в кількісному, так і в якісному вимірі. Процедура банкрутства, яка традиційно сприймалася крізь призму економічної доцільності та очищення ринку, сьогодні виконує критично важливу соціальну функцію, виступаючи механізмом економічної реабілітації громадян, що постраждали від наслідків воєнних дій. Кількість відкритих проваджень у справах про неплатоспроможність фактично є індикатором реального економічного стану держави, відображаючи руйнівний вплив війни на фінансову стійкість та платоспроможність населення. І протягом останніх років кількість таких справ невпинно зростає. Аналіз динаміки відкриття проваджень у справах про неплатоспроможність за період 2021–2025 років демонструє чітку кореляцію між інтенсивністю судових звернень та етапами адаптації суб'єктів до умов воєнного стану. Якщо у 2022 році, внаслідок первинного шокового впливу повномасштабної збройної агресії російської федерації та тимчасового ускладнення доступу до правосуддя, спостерігався спад активності, що характеризувався зменшенням кількості відкритих справ щодо фізичних осіб на 18,5% порівняно з довоєнним 2021 роком, то починаючи з 2023 року простежується стійка тенденція до зростання показників неплатоспроможності [1]. Зокрема, статистика 2024 року зафіксувала збільшення кількості відкритих проваджень щодо громадян у 2,2 рази порівняно з аналогічним періо-

дом попереднього року [2]. За перше півріччя 2025 року офіційний статус неплатоспроможних отримали 577 осіб, що на 33% перевищує показники відповідного періоду 2024 року [3]. Такі показники свідчать про затребуваність такої процедури та остаточну інституційну адаптацію судової системи до масового розгляду цієї категорії справ в умовах війни.

Водночас процедура банкрутства фізичної особи є складним та багатогранним процесом, фундаментом якого виступає категорія добросовісності боржника. Саме добросовісність є тим ключовим критерієм, що забезпечує баланс інтересів між необхідністю соціального захисту громадянина та захистом майнових прав кредиторів. Актуальність теми дослідження зумовлена наявністю істотних недоліків в правозастосуванні. З одного боку, Кодекс України з процедур банкрутства надав можливість фізичним особам відновити платоспроможність, що стало історичним кроком у розвитку вітчизняного права, розширивши коло суб'єктів банкрутства від виключно підприємців до будь-якої фізичної особи. З іншого боку, в українській правовій доктрині та законодавстві існують невирішені проблеми щодо визначення змістовного наповнення категорії добросовісності в умовах форс-мажорних обставин воєнного часу. Головною проблемою залишається недостатня чіткість законодавчого регулювання, адже профільний кодекс не містить чіткого визначення добросовісності, залишаючи це питання на розсуд суду. Після скасування Господарського кодексу України у 2025 році на підставі частини 3 статті 17 ЗУ «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних

осіб» [4] правозастосування у цій сфері остаточно перейшло в площину загальних засад цивільного законодавства, що вимагає нового доктринального осмислення стандартів поведінки боржника.

Аналіз останніх наукових досліджень. Проблематика добросовісності у справах про неплатоспроможність фізичних осіб, особливо в умовах воєнного стану, стала предметом наукових досліджень низки вітчизняних правознавців. Вагомий внесок у формування доктрини добросовісності та презумпції чесності боржника зробили як вітчизняні теоретики, так і практики, до яких варто віднести О. Васьковського, В. Селевко, Н. Федосенко, які акцентують увагу на процесуальній поведінці боржника. Історичний аспект розвитку інституту неплатоспроможності досліджував у своїх працях В. Дутка, акцентуючи увагу так само і на питаннях становлення принципів поведінки боржника. Окремі аспекти добросовісності боржника у справах про відновлення його платоспроможності, в тому числі і з точки зору практичних проблем реалізації законодавчих новел воєнного часу (зокрема щодо спрощення доступу до правосуддя та гарантій діяльності арбітражних керуючих), висвітлено у працях А. Бутирського та Л. Ніколенко. Разом з тим, питання чітких критеріїв розмежування об'єктивної неплатоспроможності, спричиненої війною, та зловживань правом потребують подальшого системного аналізу, що й обумовлює мету цієї статті.

Метою статті є здійснення комплексного аналізу категорії добросовісності як важливого критерію поведінки боржника у справах про неплатоспроможність фізичних осіб, а також визначення особливостей його практичного виміру в умовах воєнного стану.

Основна частина. З прийняттям Кодексу України з процедур банкрутства (далі – КУЗПБ) у національне правове поле було імплементовано принципово новий інститут неплатоспроможності фізичних осіб, який за своєю ідеєю та механізмами реалізації суттєво відрізняється від інституту банкрутства юридичних осіб. Якщо відкриття провадження у справі про банкрутство корпоративного суб'єкта за заявою кредитора є класичною формою примусового захисту порушених майнових прав та інстру-

ментом стягнення заборгованості, то процедура щодо фізичних осіб побудована на інших засадах. Частина 1 статті 115 КУЗПБ дозволяє стверджувати, що законодавець встановив імперативне правило: провадження у справі може бути відкрито виключно за заявою самого боржника [5]. В цьому плані О. Васьковський наголошує, що законодавча конструкція процедури банкрутства фізичних осіб базується на презумпції добросовісності боржника. Ініціюючи справу, боржник фактично декларує свій намір не ухилятися від виконання зобов'язань, а прагне досягти компромісу з кредиторами шляхом зміни способу та порядку виконання боргів через затвердження плану реструктуризації. Лише у разі об'єктивної неможливості досягнення такої згоди або виконання плану, боржник погоджується на визнання його банкрутом та перехід до процедури погашення боргів за рахунок реалізації свого майна [6].

Досліджуючи правову природу поведінки учасників справи, В.Б. Селевко та Н.А. Федосенко наголошують, що у сучасній юридичній практиці добросовісність боржника є ключовою категорією, зміст якої формується у взаємодії імперативних норм законодавства та сталої судової практики. На переконання науковців, добросовісність не є абстрактним поняттям, а матеріалізується через виконання боржником чітких процесуальних обов'язків. Насамперед йдеться про повне і чесне декларування майнового стану та зобов'язань (у відповідності до вимог ч. 5 ст. 116 КУЗПБ [5]), а також про активну та конструктивну співпрацю з кредиторами і арбітражним керуючим протягом усієї процедури [7, с. 252].

У КУЗПБ та в українському законодавстві в цілому відсутнє тлумачення добросовісності боржника, проте зміст цієї категорії розкривається через правозастосовну практику Верховного Суду, який сформував доктринальний підхід до розуміння принципу добросовісної поведінки фізичної особи. Зокрема, судова палата для розгляду справ про банкрутство КГС ВС у постанові від 26.05.2022 р. у справі № 903/806/20 наголосила, що право на судовий захист у формі звільнення від боргів та відновлення платоспроможності набуває виключно той боржник, який потрапив у скрутне становище не через власний неправомірний умисел

[8]. Добросовісність у цьому контексті інтерпретується як сумлінне виконання процесуальних обов'язків, відсутність дій щодо приховування обставин, які мають значення для справи, та активне прагнення до досягнення компромісу з кредиторами щодо реструктуризації боргів. Саме така модель поведінки свідчить, що боржник використовує інститут банкрутства не на шкоду кредиторам, а для досягнення легітимної мети – соціальної реабілітації.

Водночас у постанові від 22.09.2022 р. у справі № 916/2372/20 Верховний Суд розвинув цю тезу, зазначивши, що обов'язок розкриття повної та достовірної інформації про майновий стан, доходи та витрати (як власні, так і членів сім'ї) є не просто формальною вимогою законодавця, а відображає сутнісний зміст процедур неплатоспроможності [9]. Тобто добросовісність матеріалізується через абсолютну прозорість боржника перед судом та кредиторами, що є необхідною передумовою для застосування реабілітаційних механізмів.

Кодекс України з процедур банкрутства імплементує систему процесуальних фільтрів та запобіжників, спрямованих на унеможливлення зловживання правами та недобросовісного використання інституту неплатоспроможності. Законодавець чітко окреслює підстави, за яких боржник позбавляється доступу до процедури або втрачає право на реабілітацію. Зокрема, суд відмовляє у відкритті провадження, якщо боржника було притягнуто до адміністративної або кримінальної відповідальності за неправомірні дії, пов'язані з неплатоспроможністю, або якщо його було визнано банкрутом протягом попередніх п'яти років (п. 3, 4 ч. 4 ст. 119 КУЗПБ) [5]. Крім того, встановлено річну заборону на повторне ініціювання справи, якщо попереднє провадження було закрито через недобросовісну поведінку боржника.

Найсуворішим наслідком порушення принципів добросовісності є закриття провадження у справі (ч. 7 ст. 123 КУЗПБ) [5]. Це відбувається у випадках декларування недостовірної інформації про майно та доходи (власні та членів сім'ї), приховування активів шляхом їх відчуження на користь родичів або притягнення до відповідальності за злочини у сфері неплатоспроможності. Також суттєвим елементом контролю є етап затвердження плану реструк-

туризації: суд відмовляє у його затвердженні за наявності порушень процедури розробки, невідповідності умов законодавству, несплати обов'язкових боргів (аліментів, відшкодування шкоди) або вчинення боржником перешкод процедурі (п. 1, 2, 5, 6 ч. 8 ст. 126 КУЗПБ) [5]. Додатково суд наділений дискреційними повноваженнями закрити справу або визнати особу банкрутом, якщо протягом трьох місяців не вдалося досягти згоди щодо плану реструктуризації (ч. 11 ст. 126 КУЗПБ) [5].

Таким чином, аналіз положень КУЗПБ дозволяє стверджувати, що право на економічну реабілітацію надається виключно чесному та сумлінному боржнику. Встановлення спеціальних вимог до добросовісності фізичної особи у справах про банкрутство є логічним продовженням загальних засад цивільного законодавства, закріплених у Цивільному кодексі України, зокрема у пункті 6 частини 1 статті 3 та частини 3 статті 13, які вимагають добросовісності при здійсненні прав та забороняють зловживання ними [10].

Важливо зазначити, що в умовах воєнного стану законодавець пішов на лібералізацію умов доступу фізичних осіб до механізмів відновлення платоспроможності. Реагуючи на погіршення економічного становища громадян, Верховною Радою України було внесено зміни до Прикінцевих та перехідних положень КУЗПБ [11]. Зокрема, встановлено, що тимчасово, під час дії воєнного стану та протягом шести місяців після його припинення, провадження у справі про неплатоспроможність може бути відкрито без здійснення обов'язкового авансування винагороди арбітражному керуючому на депозитний рахунок суду. Натомість заявник зобов'язаний надати суду копію угоди, укладеної з обраним ним арбітражним керуючим, яка регламентує умови виплати винагороди до закриття процедури. Така законодавча новела фактично трансформує гарантію оплати праці арбітражного керуючого з публічно-правової площини (депозит суду) у приватно-правову (договір). Це, своєю чергою, висуває підвищені вимоги до добросовісності боржника: отримавши процесуальну пільгу у вигляді відсутності авансового платежу, він бере на себе моральне та юридичне зобов'язання чесно виконувати умови угоди з арбітражним керуючим. Невико-

нання такої угоди має розцінюватися судом як прояв недобросовісної поведінки.

Водночас В.В. Дутка, слушно зауважує, що такий механізм створює ризики для незалежності й фінансової захищеності арбітражного керуючого. Укладення угоди про відстрочення сплати винагороди не гарантує її реально-го отримання, особливо враховуючи неплатоспроможність боржника. Крім того, виникає правова колізія у разі заміни арбітражного керуючого: новопризначена особа ризикує стати заручником домовленостей свого попередника, будучи змушеною працювати на умовах угоди, яку вона не уклала, що може негативно вплинути на ефективність процедури та мотивацію арбітражного керуючого діяти в інтересах справи [12, с. 56].

Висновки. Підсумовуючи проведене дослідження, варто констатувати, що категорія добросовісності боржника є фундаментальною передумовою реалізації інституту неплатоспроможності фізичних осіб, яка набуває специфічного змісту в умовах воєнного стану. Аналіз норм Кодексу України з процедур банкрутства та актуальної судової практики Верховного Суду дозволяє стверджувати, що правова модель економічної реабілітації розрахована виключно на сумлінного боржника, який демонструє повну прозорість майнового

стану та намір конструктивної співпраці з кредитором. Законодавцем імплементовано систему дієвих процесуальних запобіжників, де порушення стандартів доброчесності, зокрема приховування активів, надання недостовірної інформації у деклараціях або наявність судимості за економічні злочини, тягне за собою безальтернативні наслідки у вигляді відмови у відкритті провадження або його закриття без звільнення від боргів.

Водночас лібералізація умов доступу до процедури під час дії воєнного стану, що проявилася у скасуванні обов'язку авансування винагороди арбітражному керуючому та заміні його механізмом укладення угоди, трансформує критерії оцінки доброчесності. Отримання такої процесуальної пільги покладає на боржника додатковий тягар моральної та юридичної відповідальності за виконання домовленостей щодо оплати послуг арбітражного керуючого. Відтак, з метою нівелювання ризиків порушення прав арбітражних керуючих та запобігання перетворенню банкрутства на інструмент зловживань, суди повинні застосовувати підвищені стандарти оцінки поведінки боржника, де добросовісність виступає ключовим індикатором для прийняття рішення про можливість застосування механізму прощення боргів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Банкрутство під час війни: практика Верховного Суду від 22.03.2023 р. *Система аналізу судових рішень VERDICTUM*. URL : <https://ips.ligazakon.net/document/VSS01063> (дата звернення: 22.11.2025).
2. У 2,2 рази збільшило справ про банкрутство людей у 2024 році. *Opendatabot* : аналітичний портал. URL : <https://opendatabot.ua/analytics/people-bankrupts-2024> (дата звернення: 22.11.2025).
3. 577 людей офіційно стали банкрутами у 2025 році. *Opendatabot* : аналітичний портал. URL : <https://opendatabot.ua/analytics/bankrupts-2025-6> (дата звернення: 22.11.2025).
4. Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб : Закон України від 09.01.2025 № 4196-IX. *Законодавство України* : база даних / *Верховна Рада України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4196-IX>.
5. Кодекс України з процедур банкрутства : Кодекс України від 18.10.2018 № 2597-VIII. *Законодавство України* : база даних / *Верховна Рада України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19>.
6. Васьковський О. Процедура неплатоспроможності фізичних осіб: судова практика та застосування КУЗПБ. *Верховний Суд* : офіційний вебпортал судової влади України. URL : <https://supreme.court.gov.ua/supreme/presentation/zmi/1411263/> (дата звернення: 19.11.2025).
7. Селевко В.Б., Федосенко Н.А. Добросовісність боржника в процедурі банкрутства: правовий та морально-психологічний вимір. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Вип. 83. Ч. 1. С. 251–256.
8. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 26.05.2022 р. у справі № 903/806/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105458809> (дата звернення: 19.11.2025).

9. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 22.09.2022 р. у справі № 916/2372/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106774351> (дата звернення: 19.11.2025).

10. Цивільний кодекс України : Кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. Законодавство України : база даних / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.

11. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань провадження та застосування процедур банкрутства у період дії воєнного стану : Закон України від 13.07.2023 № 3249-IX. Законодавство України : база даних / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3249-20>.

12. Дутка В. В. Історичний розвиток інституту неплатоспроможності (банкрутства) фізичних осіб в незалежній Україні. *Актуальні проблеми держави і права*. 2024. Вип. 101. С. 53–58.

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.10.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 24.11.2025

Дата публікації: 19.12.2025

АДМІНІСТРАТИВНЕ ТА ФІНАНСОВЕ ПРАВО

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32782/2408-9257-2025-5-10>

Айдарова-Петрушкевич Є. В.,

*аспірант II року навчання третього (освітньо-наукового) рівня
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара
<https://orcid.org/0009-0001-2546-9185>*

ПРЕДСТАВНИЦТВО ПРОКУРОРОМ ІНТЕРЕСІВ ДЕРЖАВИ В СУДІ В ОСОБІ ДЕРЖАВНОЇ АУДИТОРСЬКОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

REPRESENTATION OF STATE INTERESTS IN COURT BY THE PROSECUTOR ON BEHALF OF THE STATE AUDIT SERVICE OF UKRAINE

У статті розглянуто питання взаємодії прокурора і Державної аудиторської служби України під час виявлення порушень у сфері публічних закупівель поза межами кримінального провадження, в ході здійснення прокурором представницьких повноважень, передбачених ст. 131-1 Конституції України, ст. 23 Закону України «Про прокуратуру». Окреслено випадки, у яких прокурор може здійснювати представництво інтересів держави шляхом подання позовів в особі цього органу. Констатовано, що нездійснення або неналежне здійснення захисту інтересів держави Державною аудиторською службою України може бути пов'язане як з об'єктивними (недопуск до проведення заходів державного фінансового контролю, застаріла законодавча база, положення якої не дозволяють ефективно захищати інтереси держави тощо), так і з суб'єктивними факторами (зокрема, поверхневим здійсненням заходів державного фінансового контролю, в ході яких виявляються лише формальні недоліки у проведених закупівлях, а не істотні порушення, які призводять до неефективного розпорядження бюджетними коштами). Розглянуто законодавчі зміни, які мають сприяти ефективнішому здійсненню заходів державного фінансового контролю, зокрема, оновлення автоматичних індикаторів ризиків у закупівлях, обов'язок замовників оприлюднювати документи, що містять ціни на матеріальні ресурси у машинозчитувальному форматі. Проаналізовано застосування Державною аудиторською службою України права на звернення до суду щодо усунення порушень, виявлених в ході державного фінансового контролю. З'ясовано, що більшість порушень, пов'язаних з неефективним витрачанням публічних коштів їх розпорядниками, можуть залишатися не усунутими, оскільки в Державній аудиторській службі України відсутнє право на звернення до суду до приватних суб'єктів, навіть у випадку незаконного отримання такими суб'єктами коштів бюджету. З огляду на викладене, автором запропоновано внесення змін до Закону України «Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні», зокрема, щодо прав Державної аудиторської служби України, спрямованих на судовий захист інтересів держави.

Ключові слова: прокуратура, функції прокуратури, інтереси держави, представництво інтересів, бюджет, публічні закупівлі, державний фінансовий контроль.

This article examines the interaction between the prosecutor and the State Audit Service of Ukraine in identifying public procurement violations outside the scope of criminal proceedings, specifically concerning the prosecutor's exercise of representative powers stipulated by Article 131-1 of the Constitution of Ukraine and Article 23 of the Law of Ukraine «On the Prosecutor's Office». It outlines the circumstances under which the prosecutor may represent the state's interests by filing lawsuits on behalf of this agency. It is noted that the failure or improper exercise of state interest protection by the State Audit Service of Ukraine may be associated with both objective factors (such as denial of access to conduct state financial control measures, an outdated legislative framework whose provisions hinder the effective protection of state interests, etc.) and subjective factors (notably, the superficial conduct of state financial control measures, which identify only formal deficiencies in procurements rather than significant violations leading to the inefficient use of budget funds). The article reviews legislative changes intended to facilitate more effective implementation of state financial control measures, including the updating of automatic risk indicators in procurement and the obligation for procuring entities to publish documents containing prices for material resources in a machine-readable format. The analysis covers the exercise by the State Audit Service of Ukraine of its right to apply to the court for the rectification of violations

identified during state financial control. It is clarified that most violations related to the inefficient spending of public funds by their administrators may remain unaddressed, as the State Audit Service of Ukraine lacks the right to file court claims against private entities, even when such entities have unlawfully received budget funds. In light of the above, the author proposes amendments to the Law of Ukraine «On the Basic Principles of State Financial Control in Ukraine», specifically concerning the rights of the State Audit Service of Ukraine aimed at the judicial protection of state interests.

Key words: *prosecutor's office, functions of the prosecutor's office, state interests, representation of interests, budget, public procurement, government financial control.*

Постановка проблеми. З часу внесення у 2016 році до Конституції України змін, які стосуються функцій прокуратури, питання здійснення таких функцій поза межами кримінального провадження залишається дискусійним як у науковій, так і у практичній діяльності. Попри наявність протилежного підходу окремих науковців, автор статті є прибічником позиції, що у певних випадках захист інтересів держави в суді доцільно та необхідно здійснювати саме прокурору. Значною мірою у таких кейсах органи, уповноважені захищати інтереси держави, не зацікавлені у недопущенні порушень або їх усуненні, діючи в умовах конфлікту інтересів, а органи контролю через законодавчі прогалини позбавлені ефективних механізмів навіть там, де інтереси держави потребують захисту. Найкращою демонстрацією окресленої проблематики в сфері публічних закупівель є регулярні публікації в медіа, які стосуються неналежного використання коштів в умовах воєнного стану їх розпорядниками, а також судова практика, зокрема, касаційної інстанції, відповідно до якої захист інтересів держави в сфері раціонального використання бюджетних коштів та повернення державі незаконно витрачених активів було здійснено саме за позовами прокурора, пред'явленими в інтересах держави, зокрема, в особі Державної аудиторської служби України (надалі – Держаудитслужба).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти взаємодії органів прокуратури та Держаудитслужби були предметом дослідження в науковій літературі. Так, І.Я. Петрик та В.Л. Діденко досліджували питання регулювання взаємодії правоохоронних органів з органами фінансового контролю у протидії порушенням бюджетного законодавства, А.В. Тарасюк – взаємодію органів фінансового контролю із органами фінансового розслідування. При цьому, основна увага цих науковців приділена взаємодії в рамках кримінальних проваджень.

Я. Берназюк, Н. Бортник, І. Бутирська, К. Гузе, І. Козьяков, О. Мирновська, М. Стефанчук обирали предметом наукових розвідок здійснення прокурором функції представництва інтересів держави, а С. Бардаш, А. Дешко, Ю. Касперович, Ю.Русіна, С. Свірко – питання ефективного здійснення державного фінансового контролю, зокрема, в умовах воєнного стану.

Інтерес до обраної теми зустрічаємо у статті А. Захарченка в контексті захисту прав і законних інтересів держави від порушень, що вчиняються суб'єктами господарювання державного сектора економіки [1].

Проте, питання взаємодії органів прокуратури та Державної аудиторської служби під час здійснення ними повноважень щодо захисту державних інтересів поза межами кримінального провадження, зокрема, щодо забезпечення ефективного та прозорого використання коштів бюджету, наразі предметом спеціального наукового дослідження не були.

Метою статті є дослідження проблемних питань реалізації Держаудитслужбою наданих повноважень, взаємодії прокурора і Держаудитслужби під час виявлення порушень у сфері публічних закупівель, пошук шляхів їх вирішення, а також аналіз випадків здійснення прокурором представництва інтересів держави в суді в особі цього органу.

Виклад основного матеріалу. Правові засади здійснення прокуратурою конституційної функції з представництва інтересів держави в суді унормовано п. 3 ч. 1 ст. 131-1 Конституції України, ст. 23 Закону України «Про прокуратуру» [2] та процесуальними кодексами. Системне тлумачення вказаних норм та аналіз практики Верховного Суду щодо здійснення прокурором представницьких повноважень свідчить про наявність юридичного складу, який є необхідним для уможливлення представництва прокурором інтересів держави в суді, до якого входять: 1) наявність інтересів держави у певних правовідносинах; 2) факт

порушення або загрози порушення таких інтересів; 3) нездійснення або неналежне здійснення захисту інтересів держави компетентним органом або відсутність такого органу.

З вказаного вбачається, що роль прокурора є субсидіарною – здійсненню ним функції представництва інтересів держави має передувати процедура встановлення підстав для представництва, спрямована на повідомлення суб'єкта владних повноважень (крім випадків відсутності такого суб'єкта) про порушення інтересів держави та з'ясування його намірів та можливості здійснювати захист інтересів держави самостійно.

Одним з основних органів, який уповноважений державою здійснювати захист інтересів держави у сфері ефективного використання бюджетних коштів є Держаудитслужба.

Так, відповідно до Положення про Держаудитслужбу, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 03.02.2016 №43, основними завданнями вказаного органу, зокрема, є: реалізація державної політики у сфері державного фінансового контролю; здійснення державного фінансового контролю, спрямованого на оцінку ефективного, законного, цільового, результативного використання та збереження державних фінансових ресурсів, необоротних та інших активів, досягнення економії бюджетних коштів [3].

Згідно зі ст. 8 Закону України «Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні», на орган державного фінансового контролю покладено виконання наступних функцій: здійснення державного фінансового контролю за виконанням функцій з управління об'єктами державної власності; цільовим та ефективним використанням коштів державного і місцевих бюджетів; цільовим використанням і своєчасним поверненням кредитів (позик), одержаних під державні (місцеві) гарантії; достовірністю визначення потреби в бюджетних коштах при складанні планових бюджетних показників; відповідністю взятих бюджетних зобов'язань розпорядниками бюджетних коштів відповідним бюджетним асигнуванням, паспорту бюджетної програми; веденням бухгалтерського обліку, а також складанням фінансової і бюджетної звітності, паспортів бюджетних програм та звітів про

їх виконання, кошторисів та інших документів, що застосовуються в процесі виконання бюджету; станом внутрішнього контролю та внутрішнього аудиту у розпорядників бюджетних коштів; усуненням виявлених недоліків і порушень; розроблення пропозицій щодо усунення виявлених недоліків і порушень та запобігання їм у подальшому; вжиття в установленому порядку заходів до усунення виявлених під час здійснення державного фінансового контролю порушень законодавства та притягнення до відповідальності винних осіб [4].

Виходячи з викладеного, Верховний Суд у справах за позовами прокурора вказує, що Держаудитслужба є органом, уповноваженим державою здійснювати відповідні функції щодо реалізації державної політики у сфері закупівель до закінчення строку дії договору у зв'язку із повним виконанням [5,6]. Держаудитслужба здійснює державний фінансовий контроль за використанням коштів державного та місцевих бюджетів, і в разі виявлення порушень законодавства має право пред'явити обов'язкові до виконання вимоги щодо усунення таких правопорушень та є належним органом, уповноваженим державою здійснювати відповідні функції щодо реалізації державної політики у сфері закупівель [7].

Офіс Генерального прокурора, здійснюючи аналіз судової практики, виокремлює випадки можливості або неможливості звернення прокурора з позовом до суду в особі вказаного органу:

– якщо після повідомлення прокурора про виявлені порушення інтересів держави Держаудитслужба провела захід фінансового контролю і виявила порушення вимог закону у сфері публічних закупівель, але не звернулася до суду з позовом, вона може бути зазначена позивачем (як самостійним, так і співпозивачем) у справі;

– якщо прокурор повідомив Держаудитслужбу про існування порушень законодавства під час здійснення певної закупівлі, але останньою не вжито заходів до усунення порушень (не проведено заходу державного фінансового контролю) – вона може зазначатися позивачем у справі, оскільки непроведення такого заходу з метою підтвердження чи спростування виявлених прокурором порушень свідчить про нездійснення заходів, спрямованих на захист державних інтересів;

– якщо прокурором повідомлено Держаудитслужбу про порушення, нею проведено захід державного фінансового контролю, та за його результатами порушень не встановлено – остання не може зазначатися позивачем у справі за позовом прокурора, оскільки суд, вирішуючи питання наявності чи відсутності підстав для представництва, не повинен установлювати протиправність бездіяльності компетентного органу як і не повинен здійснювати перевірку проведеного моніторингу [8].

Нездійснення або неналежне здійснення захисту інтересів держави Держаудитслужбою, яке входить до юридичного складу, який є підставою для подання прокурором позову в особі цього органу, може бути пов'язане як з недоліками здійснення цим органом наданих законом повноважень (суб'єктивні обставини неналежного захисту), так і з існуючими законодавчими прогалинами та суперечностями у судовій практиці (об'єктивні обставини неможливості здійснення належного захисту).

Так, у Стратегії розвитку Державної аудиторської служби на період до 2024 року (оновленого документа наразі не прийнято) серед проблем в діяльності Служби, які потребують розв'язання, були відзначені наступні: застаріла законодавча база, на якій ґрунтується діяльність органів Держаудитслужби, що створює перешкоди для оперативного державного фінансового контролю; обмежена інтеграція з інформаційними порталами та інформаційними системами інших державних органів, що не дозволяє оптимізувати процеси збору доказової бази; відсутність ефективних програмних рішень для посилення аналітичних спроможностей органів Держаудитслужби та концентрації зусиль на високоризикових операціях підконтрольних установ; неможливість оптимізувати та підвищити ефективність роботи державних аудиторів, які здійснюють моніторинг процедур закупівель, через відсутність відповідних машиночитних даних в електронній системі закупівель; потреба підвищення ефективності процесів планування заходів ДФК та їх оперативного автоматизованого моніторингу; потреба в оптимізації витрат робочого часу при кількісному обмеженні кадрових ресурсів та операційних процесів; потреба у зміні підходів до процесу управління та контролю якості

заходів ДФК; слабка імплементація механізмів контролю якості безпосередньо у процес організації, проведення та документування заходів ДФК, не використання результатів такого контролю для постійного підвищення професійного рівня фахівців [9].

Ю.Русіна, досліджуючи основні виклики ефективному державному фінансовому контролю в умовах воєнного стану виділяє: обмежений доступ до інформації через зруйновану інфраструктуру та неможливість проведення повноцінних перевірок у зонах активних бойових дій; зростання корупційних ризиків, оскільки швидкий розподіл коштів у кризових умовах часто супроводжується послабленням процедур контролю та спрощенням тендерних процесів; зміщення пріоритетів у контролюючих органах, пов'язаних з дефіцитом бюджетних коштів та необхідністю швидкого фінансування оборонних потреб, що зумовлює зниження ефективності перевірок та аудитів; кадровий дефіцит у сфері державного фінансового контролю, викликаний мобілізацією та переміщенням працівників, який посилює проблему недостатнього моніторингу фінансових потоків; складність міжнародного контролю за використанням фінансової допомоги від іноземних партнерів [10, 149].

Окрім того, фахівці Національного інституту стратегічних досліджень ще у 2021 році як ключову проблему відзначали поширення випадків перешкоджання органам державного фінансового контролю здійснювати їхні повноваження з боку об'єктів контролю. Так, ст. 351-1 КК України передбачала кримінальну відповідальність за перешкоджання діяльності Рахункової палати, члена Рахункової палати. Водночас, щодо Держаудитслужби така відповідальність Кодексом передбачена не була. Відповідно до ст. 164-2 КУпАП за перешкоджання працівникам органу державного фінансового контролю у проведенні ревізій та перевірок була передбачена лише адміністративна відповідальність [11, 5-6].

При цьому, попри те, що Законом України 3233-ІХ від 13.07.2023 «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо усунення суперечностей у караності кримінальних правопорушень» [12] внесено зміни до

ст. 351-1 КК України та запроваджено кримінальну відповідальність за перешкоджання діяльності органу державного фінансового контролю, Держаудитслужба протягом 2024–2025 років регулярно відзначала випадки недопущення аудиторів до здійснення заходів державного фінансового контролю, зокрема, і в рамках заходів контролю щодо використання коштів на відбудову [13, 14, 15].

Разом з тим, протягом 2023–2025 років щодо певних з окреслених проблем створено механізми, які мають сприяти їх більш ефективному розв'язанню.

Так, у 2024 році було оновлено перелік автоматичних індикаторів ризиків та порядок їх застосування, які містять описи ризиків, що свідчать про ознаки порушень законодавства у сфері публічних закупівель, визначають пріоритизацію ризиків та дозволяють ефективніше формувати переліки ризикових закупівель з метою прийняття органом державного фінансового контролю прозорого, об'єктивного та неупередженого рішення про початок моніторингу процедури закупівель [16].

Також, Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про публічні закупівлі» щодо забезпечення оприлюднення замовниками в електронній системі закупівель інформації про ціни на матеріальні ресурси під час закупівель послуг з поточного ремонту та робіт з будівництва (прозоре будівництво)» № 3988-IX від 19.09.2024 зобов'язано замовників закупівель оприлюднювати договір про закупівлю, додатки та зміни до нього, договірну ціну (у тому числі документи, що містять інформацію про ціни на матеріальні ресурси) у машинозчитувальному форматі [17]. Такий формат даних, який може бути автоматично прочитаний та оброблений комп'ютером, дозволяє аудиторам, правоохоронцям, громадським організаціям швидше здійснювати моніторинг інформації, яка оприлюднюється замовниками в електронній системі закупівель та ефективніше виявляти ознаки порушень, зокрема, безпідставне завищення цін на матеріальні ресурси та їх обсягів.

З вказаними загальними проблемами діяльності органу державного фінансового контролю пов'язані і питання взаємодії прокурора та Держаудитслужби під час здійснення прокуро-

ром функції щодо здійснення представництва інтересів держави в суді.

Так, першою із таких проблем є кейси констатації Держаудитслужбою лише формальних недоліків з боку замовника і залишення істотних порушень поза увагою. Таке має місце і у випадках, коли прокурор повідомив про виявлені порушення, які становлять явні ризики для ефективного проведення закупівлі та задоволення державних потреб, зокрема, що учасник (переможець) певної закупівлі:

- подав документи щодо досвіду виконання аналогічних робіт, яких насправді не виконував взагалі або не виконав у повному обсязі;

- не мав кваліфікованих працівників; подав документи щодо найняття працівників за договорами цивільно-правового характеру за день перед проведенням тендеру; подав документи щодо залучення до виконання робіт/надання послуг працівників, які в цей же час залучені цим же учасником до виконання робіт/надання послуг по іншому Договору;

- не мав необхідного обладнання, машин та механізмів або надав документи, що таке обладнання буде залучено за договорами оренди у іншого суб'єкта господарювання, не надаючи жодних реальних підтверджень ані факту укладення договорів, ані факту існування самого обладнання тощо.

Зазначене, безумовно, створює реальну загрозу порушення інтересів держави, особливо у випадках, коли йдеться відновлення об'єктів інфраструктури, капітальний ремонт чи будівництво споруд цивільного захисту. Адже, укладення договору з недобросовісним підрядником не лише суперечить принципам ефективного та прозорого використання коштів бюджету та коштів європейських партнерів, запобігання проявам корупції, але й створює реальну небезпеку життю та здоров'ю громадян в умовах воєнного стану.

Слід зауважити, що у випадках виявлення прокурором таких порушень безпосередньо замовники, які неефективно розпорядилися бюджетними коштами та всупереч наданим повноваженням не перевірили достовірність наданих учасником відомостей, не зацікавлені у визнанні власних порушень, їх усуненні та розірванні договору з переможцем навіть ціною втрат бюджету. На вказане звернула увагу

і Велика Палата Верховного Суду у п. 55 Постанови від 26.05.2020 у справі № 912/2385/18, зазначивши, що компетентний орган може діяти в умовах конфлікту інтересів – коли порушення інтересів держави, про яке стверджує прокурор, може бути пов'язане з раніше вчиненими протиправними діями цього органу чи бездіяльністю [18].

Вирішенню цієї проблеми та реальному захисту інтересів держави, попередженню витрачання бюджетних коштів мало б сприяти або самостійне виявлення порушень органом державного фінансового контролю, або ретельне дослідження порушень, про які повідомив прокурор.

Дійсно, процес виявлення і доведення ознак подібних порушень є кропіткою роботою, яка вимагає не лише аналізу тендерної документації та тендерної пропозиції окремо взятої закупівлі, але й аналізу масиву даних інших закупівель, проведених певним замовником або у яких брав участь певний підрядник.

Проте, Держаудитслужба, у випадках аналізу під час моніторингу виключно документів окремо взятої закупівлі та залишення поза увагою аргументів прокурора про необхідність співставлення документів декількох закупівель, таких порушень може не виявити.

Наприклад, в одній з закупівель капітального ремонту захисної споруди цивільного захисту, яке здійснювалося виконавчим органом місцевої ради за кошти субвенції державного бюджету, отриманих за Рамковою Угодою між Україною та Європейським Союзом щодо спеціальних механізмів реалізації фінансування Союзу для України згідно з інструментом Ukraine Facility [19], прокурором було виявлено всі вищевказані ознаки недобросовісності учасника закупівлі, його цілковиту невідповідність кваліфікаційним критеріям та надання завідомо недостовірної інформації для отримання перемоги у закупівлі.

Проте, у висновку територіального органу Держаудитслужби за результатом моніторингу вказаної закупівлі таких порушень відображено не було. Натомість, зазначено, що в укладеному договорі не враховані вимоги, встановлені статтею 16 Рамкової угоди, а саме: відсутнє зазначення емблеми Європейського Союзу та відсутня інформація про фінансування, що міс-

тить слова «фінансується Європейським Союзом – Ukraine Facility» або «співфінансується Європейським Союзом – Ukraine Facility» [20].

На наш погляд, в результаті такого підходу контролюючого органу порушення, виявлені в ході моніторингу, є формальними, та їх виявлення та навіть усунення не сприяє поновленню інтересів держави та ефективному використанню коштів бюджету.

Окрім того, у таких випадках проведення «формального» моніторингу виникають певні суперечності щодо можливості представництва прокурором інтересів держави в особі Держаудислужби. Адже, з одного боку, дійсно є ознаки як загрози порушення державних інтересів, так і неналежного здійснення їх захисту уповноваженим органом. З іншого боку, захід державного фінансового контролю було проведено, а порушень, про які стверджував прокурор, у документах за результатами такого заходу відображено не було, що дозволить відповідачам у суді стверджувати про їх відсутність.

Іншою проблемою, на яку б хотілося б звернути увагу в межах нашого дослідження, є саме формулювання норм ст. 10 Закону України «Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні» щодо прав Держаудитслужби, спрямованих на судовий захист інтересів держави. Такі формулювання, на наш погляд, є застарілими, не відповідають критеріям належності та ефективності способів захисту порушених прав держави.

Законом визначено, зокрема, що органу державного фінансового контролю надається право: порушувати перед відповідними державними органами питання про визнання недійсними договорів, укладених із порушенням законодавства, у судовому порядку стягувати у дохід держави кошти, отримані підконтрольними установами за незаконними договорами, без установлених законом підстав та з порушенням законодавства (п. 8 ст. 10 Закону).

Слід зауважити, що право визнання оспорюваного договору недійсним належить виключно суду, що узгоджується з приписами ч. 3 ст. 215 ЦК України [21], а не абстрактним «відповідним державним органам».

Формулювання «у судовому порядку стягувати у дохід держави кошти, отримані підконтрольними установами за незаконними

договорами, без установлених законом підстав та з порушенням законодавства» також є дискусійним, оскільки передбачає, що кошти були отримані незаконно саме підконтрольною установою. Проте, в більшості випадків бюджетні кошти підконтрольними установами отримуються законно, але незаконно витрачаються, зокрема, через допущені порушення під час проведення закупівель, укладення безпідставних додаткових угод щодо підвищення цін на певні товари, необхідні для забезпечення публічних потреб. У таких випадках кошти у судовому порядку належить стягувати з осіб, які їх незаконно отримали: підрядників та постачальників. Водночас, буквально тлумачення вказаної норми закону вказує, що права стягнення у судовому порядку незаконно одержаних коштів з приватних суб'єктів Держаудитслужбі не надано.

Таке викладення норми дає окремим науковцям підстави для висновку про те, що «безпосередньо звертатися до суду в інтересах держави з позовами про визнання недійсними договорів, укладених з порушенням законодавства, органи державного фінансового контролю не уповноважені. Тому під час виявлення фактів укладання таких договорів органи державного фінансового контролю передають відповідну інформацію органам прокуратури, після чого останні звертаються до суду з позовами про визнання договорів недійсними» [1, 37].

Окрім того, Законом передбачено право Держаудитслужби звертатися до суду в інтересах держави, якщо підконтрольною установою не забезпечено виконання вимог щодо усунення виявлених під час здійснення державного фінансового контролю порушень законодавства з питань збереження і використання активів (п. 10 ст. 10 Закону).

Проте, така вимога може бути направлена тільки до підконтрольної установи, що, як і у випадку, передбаченому п. 8 ст. 10, не сприяє вирішенню проблеми щодо кейсів, коли державні активи було неефективно витрачено на користь приватних суб'єктів.

При цьому, на думку Верховного Суду, дії органу державного фінансового контролю щодо спонукання підконтрольної установи в судовому порядку виконати вимогу про зобов'язання до використання права на судовий захист для

стягнення збитків не узгоджуються із законодавством, є протиправними [22]. Таким чином, Держаудитслужба не лише позбавлена можливості самостійно звернутися з позовом до приватних суб'єктів, які незаконно отримали активи, але й зобов'язати підконтрольну установу звернутися з позовом до суду щодо їх стягнення.

Тобто, поле для застосування цієї норми залишається дуже обмеженим, не охоплює порушень, які завдають найбільшої шкоди бюджету, і стосується лише випадків, коли підконтрольною установою безпідставно або з порушенням порядку отримано з бюджету певні пільги, субсидії тощо, і Держаудитслужба висуває до останньої вимогу про їх повернення, а в разі неповернення – стягує в судовому порядку. Враховуючи, що підконтрольні установи завжди належать до державного/комунального сектору економіки, це фактично означає переміщення коштів з одного бюджету в інший.

Про складнощі у здійсненні Держаудитслужбою захисту прав держави у судовому порядку свідчать і матеріали практики. Так, зі звітів про результати діяльності Держаудитслужби встановлено, що у 2023 році Держаудитслужбою (включно з усіма її міжрегіональними територіальними органами) подано 16 позовів до суду щодо відшкодування втрат фінансових і матеріальних ресурсів, у 2024 – 19, протягом січня-вересня 2025 року – лише 2. При чому всі ці позови стосувалися вимог до підконтрольних установ.

Окрім того, вказано, що у 2023 році ініційовано 196 позовів перед органами прокуратури, об'єктом контролю або його органом управління, іншим державним органом, у 2024 – 182, у 2025 – 161 [23, 24, 25].

Моніторингом Єдиного державного реєстру судових рішень також не виявлено справ за позовами Держаудитслужби щодо визнання договорів недійсними внаслідок порушень, виявлених в ході заходів державного фінансового контролю або щодо стягнення в дохід держави коштів, отриманих приватними суб'єктами за незаконними договорами.

З огляду на викладене, на наш погляд, доцільніше було б викласти норми ст. 10 Закону щодо прав Держаудитслужби, спрямованих на судовий захист інтересів держави, у новій редакції, передбачивши права вказаного орга-

ну «звертатися до суду з позовами про визнання недійсними договорів, укладених із порушенням законодавства, у судовому порядку стягувати у дохід держави кошти, отримані суб'єктами господарювання від підконтрольних установ за незаконними договорами, без установлених законом підстав та з порушеннями законодавства».

Зазначене б дозволило самій Держаудитслужбі мати реальні механізми захисту поновлення порушених прав та інтересів держави у судовому порядку, а прокурору у випадках відсутності їх реалізації – доводити, у нездійсненні яких саме наданих законом прав та повноважень полягає бездіяльність уповноваженого органу.

Висновки. Інтереси держави у сфері публічних закупівель полягають у здійсненні закупівель на засадах цільового використання, ефективності та прозорості. Дотримання цих принципів при використанні бюджетних коштів набуває першочергового значення для економічної безпеки держави, особливо в умовах воєнного стану. Так, швидкий розподіл коштів і спрощення тендерних процедур у таких умовах створюють широке поле для зловживань, що актуалізує необхідність ефективного контролю за здійсненням закупівель. При цьому, аналіз законодавства, яким регламентовано проведення заходів державного фінансового контролю, та практики його застосування свідчить, що не у всіх випадках повноваження Держаудитслужби, спрямовані на захист інтересів держави, можуть бути реалізовані належним чином. Проте, у випадках нездійснення або неналежного здійснення захисту інтересів держави органом державного фінансового контролю, яке може бути пов'язане як з об'єктивними,

так і з суб'єктивними факторами, захист таких інтересів може здійснюватися прокурором. Так, потребує якісно нового підходу саме проведення заходів державного фінансового контролю, які мають бути спрямовані на виявлення не формальних, а істотних порушень, які призводять до неефективного розпорядження бюджетними коштами. В контексті взаємодії Держаудитслужби з органами прокуратури вказане передбачає ретельне дослідження аргументів прокурора про виявлені порушення. Крім того, застаріла законодавча база, якою регламентовано діяльність органу державного фінансового контролю, потребує актуалізації та приведення прав та повноважень даного органу у відповідність до критеріїв належності та ефективності способів захисту порушених прав держави. Виходячи з викладеного, надаються пропозиції автора, спрямовані на вдосконалення норм Закону України «Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні», зокрема, пропонується передбачити права Держаудитслужби «звертатися до суду з позовами про визнання недійсними договорів, укладених із порушенням законодавства, у судовому порядку стягувати у дохід держави кошти, отримані суб'єктами господарювання від підконтрольних установ за незаконними договорами, без установлених законом підстав та з порушеннями законодавства». Також, перспективним для подальших наукових розвідок вбачається дослідження суперечливих підходів судів адміністративної та господарської юрисдикції щодо обсягу і природи повноважень Держаудитслужби при здійсненні державного фінансового контролю та випадки неоднакового тлумачення судами норм законодавства про публічні закупівлі при вирішенні спорів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Захарченко А. М. Захист прав і законних інтересів держави від порушень, що вчиняються суб'єктами господарювання державного сектору економіки. *Правовий часопис Донбасу*. 2020. № 4 (73). С. 33–43. DOI: <https://doi.org/10.32366/2523-4269-2020-73-4-33-43>.
2. Про прокуратуру : Закон України від 14.10.2014 № 1697-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text>.
3. Про затвердження Положення про Державну аудиторську службу України : Постанова Кабінету Міністрів України від 03.02.2016 № 43. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/43-2016-%D0%BF#Text>.
4. Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні : Закон України від 26.01.1993 № 2939-XI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-12#Text>.
5. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 13.10.2024 року у справі № 918/429/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121174282>.

6. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 31.10.2023 року у справі № 913/157/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114834794>.
7. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 13.09.2022 у справі № 918/1222/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106399341>.
8. Турчин І.А. Контрольні та інші повноваження державних органів у бюджетній сфері. Особливості суб'єктного складу сторін у справах, що стосуються порушень бюджетного законодавства. Представництво прокурором інтересів держави у бюджетній сфері: матеріали тренінгу для прокурорів (м. Київ, 29.05.2024).
9. Стратегія розвитку Державної аудиторської служби на період до 2024 року: Наказ Державної аудиторської служби України від 05.01.2021 № 2. URL: https://dasu.gov.ua/attachments/f8206386-8821-454e-ab1a-7af00f8ec5b9_%D0%A1%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B3%D1%96%D1%8F_2024.pdf.
10. Русіна Ю. О. Державний фінансовий контроль: основні проблеми в умовах воєнного стану. *Актуальні проблеми економіки*. 2025. № 2 (284). С. 148–160. DOI: 10.32752/1993-6788-2025-1-284-148-160.
11. Касперович Ю. В., Дешко А. Л. Щодо підвищення ефективності державного фінансового контролю в Україні : Аналітична записка Національного інституту стратегічних досліджень від 02.04.2021. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-04/fin-kontrol.pdf>.
12. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо усунення суперечностей у караності кримінальних правопорушень : Закон України від 13.07.2023 № 3233-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3233-20#Text>.
13. У Тернівці, де мера підозрюють в мільйонних розкраданнях, блокують роботу аудиторів. URL: <https://dasu.gov.ua/ua/news/5331>.
14. Запорізькі аудитори з'ясують з правоохоронцями, куди пішла чверть мільярда гривень на відновлення зруйнованого житла. URL: <https://dasu.gov.ua/ua/news/5288>.
15. Держаудитслужба звернулася до правоохоронців через недопуск до перевірки якості відновленого будинку після влучання ракети. URL: <https://dasu.gov.ua/ua/news/5081>.
16. Про затвердження Методики визначення автоматичних індикаторів ризиків, їх переліку та порядку застосування : Наказ Міністерства фінансів України від 27.09.2024 № 476. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1474-24#n9>.
17. Про внесення змін до Закону України «Про публічні закупівлі» щодо забезпечення оприлюднення замовниками в електронній системі закупівель інформації про ціни на матеріальні ресурси під час закупівель послуг з поточного ремонту та робіт з будівництва (прозоре будівництво) : Закон України від 19.09.2024 № 3988-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3988-20#Text>.
18. Постанова Верховного Суду у складі Великої Палати Верховного Суду від 26.05.2020 у справі № 912/2385/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90458902>.
19. Рамкова Угода між Україною та Європейським Союзом щодо спеціальних механізмів реалізації фінансування Союзу для України згідно з інструментом Ukraine Facility. Ратифіковано Законом України від 06.06.2024 № 3786-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_008-24#Text.
20. Капітальний ремонт захисної споруди цивільного захисту, обліковий номер №14184 за адресою: вулиця Поперечна, будинок 1А, м. Кривий Ріг, Дніпропетровська область, 50049. URL: <https://prozorro.gov.ua/tender/UA-2024-08-02-010483-a?oldVersion=true>.
21. Цивільний кодекс України : Кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
22. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 05.05.2018 року у справі № 826/2072/15. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/73843754>.
23. Результати діяльності Держаудитслужби, її міжрегіональних територіальних органів за січень – грудень 2023 року. URL: <https://dasu.gov.ua/ua/plugins/userPages/3517>.
24. Результати діяльності Держаудитслужби, її міжрегіональних територіальних органів за січень – грудень 2024 року. URL: <https://dasu.gov.ua/ua/plugins/userPages/3754>.
25. Результати діяльності Держаудитслужби, її міжрегіональних територіальних органів за січень – вересень 2025 року. URL: <https://dasu.gov.ua/ua/plugins/userPages/3931>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.10.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 24.11.2025

Дата публікації: 19.12.2025

Арутюнян Е. К.,

*здобувач наукового ступеню доктор філософії в галузі права
Науково-дослідного інституту публічного права***СИСТЕМА СУБ'ЄКТІВ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ В УКРАЇНІ****SYSTEM OF ENTITIES OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL PROVISION
OF ANTI-CORRUPTION ACTION IN UKRAINE**

У статті з урахуванням функціонального призначення, рівня компетентності, організаційно-правового статусу запропоновано структурувати систему суб'єктів адміністративно-правового забезпечення протидії корупції в Україні у п'ять взаємопов'язаних блоків: 1) суб'єкти формування та нормативно-інституційного забезпечення антикорупційної політики, які визначають стратегічні засади та пріоритети державної антикорупційної політики, забезпечують законодавче, інституційне й організаційне підґрунтя, здійснюють координацію учасників відповідних правовідносин. До групи входять: Президент України; Верховна Рада України; Кабінет Міністрів України; парламентські та урядові антикорупційні комітети й комісії; 2) суб'єкти реалізації державної антикорупційної політики загальної та спеціальної компетенції, що здійснюють практичне адміністративне забезпечення протидії корупції в межах своїх повноважень. До суб'єктів загальної компетенції належать центральні та місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові та службові особи, які реалізують загальнодержавні антикорупційні заходи, внутрішній контроль, запобігають конфлікту інтересів тощо. Протидія корупції є основною або домінантною сферою діяльності суб'єктів спеціальної компетенції, до них належать: Національне агентство з питань запобігання корупції; Національне антикорупційне бюро України; Спеціалізована антикорупційна прокуратура; Вищий антикорупційний суд; Державне бюро розслідувань; Служба безпеки України (у межах антикорупційної юрисдикції); Національна поліція України; 3) суб'єкти контролю, нагляду та оцінювання ефективності протидії корупції, що забезпечують зовнішній та внутрішній контроль, моніторинг виконання антикорупційних програм, аудит доброчесності та оцінку ризиків. До групи належать: Рахункова палата; Державна аудиторська служба; Уповноважений Верховної Ради з прав людини (у частині захисту викривачів та доступу до інформації); внутрішні служби контролю органів публічної влади; спеціальні координаційні та наглядові комісії; 4) суб'єкти корпоративного (внутрішньо-організаційного) забезпечення протидії корупції реалізують антикорупційні заходи у межах публічного та приватного права. До них належать: керівники юридичних осіб, які відповідають за впровадження та контроль виконання антикорупційних програм; колегіальні органи управління (наглядові ради, правління), що затверджують політику та забезпечують стратегічний контроль; уповноважені підрозділи або посадові особи, відповідальні за розроблення, моніторинг та перегляд корпоративної антикорупційної політики; 5) суб'єкти суспільного та міжнародного забезпечення протидії корупції формують засади антикорупційного середовища, громадського контролю та міжнародних стандартів. До них належать: громадські організації та ініціативи; професійні асоціації та фонди; ЗМІ; громадські активісти; окремі громадяни та викривачі корупції; міжнародні суб'єкти.

Ключові слова: адміністративно-правові відносини; адміністративно-правові інструменти, взаємодія, громадський контроль, координація, корупція, міжнародне співробітництво, правова допомога, правове забезпечення, правоохоронні органи, протидія корупції, суб'єкти.

The article, taking into account the functional purpose, level of competence, organizational and legal status, proposes to structure the system of subjects of administrative and legal support for combating corruption in Ukraine into five interconnected blocks: 1) subjects of formation and regulatory and institutional support of anti-corruption policy, which determine the strategic principles and priorities of the state anti-corruption policy, provide the legislative, institutional and organizational basis, and coordinate the participants in the relevant legal relations. The group includes: the President of Ukraine; the Verkhovna Rada of Ukraine; the Cabinet of Ministers of Ukraine; parliamentary and government anti-corruption committees and commissions; 2) subjects of implementation of the state anti-corruption policy of general and special competence, which carry out practical administrative support for combating corruption within the limits of their powers. Subjects of general competence include central and local executive bodies, local self-government bodies, their officials and employees who implement nationwide anti-corruption measures, internal control, prevent conflicts of interest, etc. Combating corruption is the main or dominant area of activity of subjects of special competence, including:

the National Agency for the Prevention of Corruption; the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine; the Specialized Anti-Corruption Prosecutor's Office; the Supreme Anti-Corruption Court; the State Bureau of Investigation; the Security Service of Ukraine (within the anti-corruption jurisdiction); the National Police of Ukraine; 3) subjects of control, supervision and assessment of the effectiveness of combating corruption, which provide external and internal control, monitoring the implementation of anti-corruption programs, integrity audit and risk assessment. The group includes: the Accounting Chamber; the State Audit Service; The Verkhovna Rada Commissioner for Human Rights (in terms of whistleblower protection and access to information); internal control services of public authorities; special coordination and oversight commissions; 4) corporate (internal-organizational) anti-corruption entities implement anti-corruption measures within the framework of public and private law. These include: heads of legal entities responsible for the implementation and control of anti-corruption programs; collegial management bodies (supervisory boards, boards) that approve policy and provide strategic control; authorized units or officials responsible for the development, monitoring and review of corporate anti-corruption policy; 5) public and international anti-corruption entities form the foundations of the anti-corruption environment, public control and international standards. These include: public organizations and initiatives; professional associations and foundations; media; public activists; individual citizens and whistleblowers; international actors.

Key words: *administrative-legal relations, administrative-legal instruments, interaction, public control, coordination, corruption, international cooperation, legal aid, legal support, law enforcement agencies, combating corruption, subjects.*

Актуальність теми. Корупція становить загрозу для розвитку українського суспільства та всіх його підсистем (юридичної, публічно-політичної, громадської, економічно-підприємницької тощо) через здійснення деструктивного впливу на традиційні устої соціального буття та нівелювання перспективи розвитку країни (часто будучи підставою зведення нанівець багатьох конструктивних починань, цілих секторальних реформ – судової, поліцейської, децентралізаційної). Окрім того, корупція володіє ознакою комплексної суспільної небезпечності, що виражено у нанесенні шкоди відносинам в межах яких виникає означене явище. Відповідно, для подолання корупції має бути створена дієва інституційна система, діяльність якої спрямовано на запобігання та прискання корупції [11, с. 111].

Огляд останніх досліджень. Адміністративно-правові механізми запобігання та протидії корупції, діяльність спеціалізованих антикорупційних органів, превентивні та контрольні інструменти, громадський нагляд і формування антикорупційної політики були предметом дослідження таких учених, як: Д. Андрєєв, М. Банчук, О. Безпалова, Ю. Белінський, Д. Бойчук, В. Василевич, Л. Величенко, Р. Войтович, Є. Гетьман, С. Денисюк, О. Задорожній, В. Колесник, М. Кулик, Р. Мельник, М. Мельник, Л. Наливайко, Ю. Ніронка, О. Харитонова, С. Тищенко, Л. Усаченко, В. Фатхутдінов, С. Хвостовцов, Н. Христинченко, Н. Чершова, В. Шкарупа, Р. Штеба, О. Шостко, І. Яцків та інші.

Мета статті полягає у тому, щоб визначити систему суб'єктів адміністративно-правового забезпечення протидії корупції.

Виклад основних положень. Під суб'єктом протидії корупції Д. Ішук розуміє органи державної влади (та їх посадових осіб), а також уповноважених керівників підприємств, установ та організацій, які відповідно до норм чинного законодавства України наділені всією необхідною сукупністю повноважень задля того, щоб припинити та попередити подальше виникнення корупційних правопорушень [6, с. 3]. Як вважає А. Приходько, з теоретичної точки зору адміністративно-правовий статус публічної адміністрації у сфері запобігання та протидії корупції в Україні – це роль, значення та цінність її представників в цьому механізмі; з практичної – надання їм можливості вчиняти адміністративні дії, що спричиняють настання юридичних наслідків як індивідуального, так і публічного характеру. Для всіх суб'єктів досліджуваної публічної адміністрації головним критерієм визначення їх статусу є, по-перше, завдання, з метою виконання якого їх було утворено; по-друге, комплекс адміністративних обов'язків і прав, за допомогою яких це завдання втілюється в дійсність; по-третє, юридичне значення результату діяльності – ефективність, необхідність та доцільність існування конкретного уповноваженого суб'єкта та безпосередньо діяльності, яку він реалізовує у рамках запобігання чи протидії корупції в Україні [8, с. 88–95].

На наш погляд, суб'єкт адміністративно-правового забезпечення протидії корупції – це визначений нормами адміністративного права орган державної влади, орган місцевого самоврядування, їх посадова чи службова особа, а також інший уповноважений учасник публічних правовідносин, які наділені юридично закріпленим комплексом завдань, прав та обов'язків, спрямованих на виявлення, запобігання і припинення корупційних проявів, та спроможні шляхом здійснення адміністративних дій або прийняття владних рішень формувати юридично значимі наслідки публічного та індивідуального характеру, що забезпечують належне функціонування антикорупційного механізму.

Система суб'єктів протидії корупції в Україні є досить розгалуженою, вона представлена різними органами державної влади, кожен із яких виконує власну, специфічну роль в окресленій сфері суспільних відносин [6, с. 3]. За Законом України «Про запобігання корупції» спеціально уповноважені суб'єкти у сфері протидії корупції – органи прокуратури, Національної поліції, Національне антикорупційне бюро України, Національне агентство з питань запобігання корупції [1]. З точки зору функціонального призначення та розуміння системи суб'єктів державної антикорупційної політики Н. Гришина логічно поділяє їх на такі три основні групи [4; 5]: 1) суб'єкти, що розробляють державну антикорупційну політику: а) Президент України; б) Верховна Рада України; в) Кабмін України; г) НАЗК; д) Комітет Верховної Ради України з питань запобігання і протидії корупції; е) Національна рада з питань антикорупційної політики. (визначають головні пріоритети в зазначеній сфері; здійснюють законодавче забезпечення, координацію спільних зусиль інших суб'єктів, а також контроль реалізації засад антикорупційної політики); 2) суб'єкти, що реалізують державну антикорупційну політику: а) суб'єкти загальної компетенції (органи державної влади та місцевого самоврядування у межах визначених заходів державної політики); б) суб'єкти спеціальної компетенції: (САП, Нацполіція України, НАБУ, НАЗК, СБУ, Вищий антикорупційний суд); 3) суб'єкти з окремими повноваженнями щодо розроблення та реалізації державної антикорупційної

політики: а) юридичні особи публічного та приватного права в частині розробки та реалізації антикорупційних програм. б) громадські об'єднання, їх члени або уповноважені представники, діяльність яких пов'язана із заходами щодо запобігання корупції; в) урядовий уповноважений з питань запобігання корупції; г) окремі громадяни; д) міжнародні установи та організації. 4) суб'єкти розроблення та формування антикорупційної політики юридичних осіб – індивідуальні чи колективні представники юридичних осіб приватного та публічного права, які відповідно до законодавства наділені повноваженнями по виробленню та впровадженню в діяльність юридичної особи системи заходів, спрямованих на усунення причин та умов, що сприяють корупції на підприємстві, установі чи організації різних форм власності, протидії корупційних проявів. До суб'єктів розроблення та формування антикорупційної політики юридичних осіб належать: 1) колегіальний орган управління (рада директорів, правління тощо), який розглядає та затверджує антикорупційну політику; 2) керівник юридичної особи (підприємства, установи чи організації), який відповідає за впровадження та виконання антикорупційних заходів, здійснення контролю та звітування; 3) структурний підрозділ (особа) уповноважена за безпосереднє розроблення та впровадження антикорупційної політики [4; 5]

Е. Музичук пропонує авторський підхід до класифікації суб'єктів протидії корупційним проявам у публічній службі. Так, за організаційно-правовим статусом вони можуть бути поділені на національні органи, такі як антикорупційні служби, прокуратура, поліція, національні антикорупційні агентства, та міжнародні організації, такі як ООН, Європейський Союз, які визначають антикорупційні стратегії, програми та формують відповідну політику на міжнародному рівні. Також за своїм функціональним призначенням суб'єкти протидії корупції можуть бути поділені на три ключові групи. Одну групу складатимуть антикорупційні органи, які займаються виявленням, розслідуванням та притягненням до відповідальності за корупційні діяння. Другу групу складатимуть превентивні органи, які здійснюють запобіжні

заходи та пропаганду проти корупції, проводять аналіз ризиків та розробляють стратегії боротьби з корупцією. У третю групу входять органи нагляду (контролю). Окремо Е. Музичук пропонує класифікацію суб'єктів протидії корупції за рівнем їх влади. Так, вказані суб'єкти розділено на центральні органи, які займаються антикорупційною діяльністю на національному рівні, а також регіональні або локальні (місцеві) органи протидії корупції. Якщо поділити на окремих суб'єктів, то за позицією автора, система суб'єктів протидії корупційним проявам у публічній службі включає: 1. Першу групу складають Національне антикорупційне бюро (далі – НАБУ), Спеціалізована антикорупційна прокуратура (далі – САП), Національне агентство з питань запобігання корупції (далі – НАЗК). 2. Другу групу формує судова система, основу якої, складають вітчизняні суди трьох інстанцій, а також деякі спеціалізовані судові органи, яка відіграє важливу роль у розгляді справ, пов'язаних з корупцією у публічній службі. 3. Структурні підрозділи Міністерства внутрішніх справ України ведуть розслідування корупційних злочинів, які не відносяться до підслідності НАБУ. Поліція також забезпечує безпеку свідків та учасників кримінального судочинства. 4. Окрему групу становлять спеціальні комітети та комісії, які координують та спрямовують дії різних органів у сфері протидії корупції у публічній службі. 5. Інститути громадянського суспільства як окремі суб'єкти [7, с. 65–67].

Ю. Демянчук існуючу систему суб'єктів протидії корупції в Україні пропонує поділяти на дві групи: а) спеціалізовані суб'єкти, які визначають основні напрями державної політики у сфері протидії корупції, забезпечують розробку і прийняття законів, розподіляють функції між органами виконавчої влади, координують їх діяльність, здійснюють і забезпечують ефективну реалізацію державної антикорупційної політики, реалізують запобігання посадовим і корупційним злочинам, у тому числі: Президент, Парламент, Прем'єр-міністр, уряд, органи державної влади й органи місцевого самоврядування, судові органи, правоохоронні органи всіх рівнів; б) неспеціалізовані суб'єкти, пов'язані зі спеціалізованими суб'єктами єдиними цілями, а також

інформаційними, координаційними і правовими зв'язками, у тому числі: комерційні та некомерційні організації із різними формами власності, підприємства і установи, громадські, міжвідомчі та місцеві комісії, асоціації і фонди; політичні партії і масові громадські організації, що діють на основі статутів і положень та мають вертикальну і горизонтальну структури на різних рівнях; ЗМІ; об'єднання та молодіжні формування; профспілки; громадські організації і формування, створювані на добровільних засадах [3, с. 92–97].

Важливим елементом механізму запобігання та протидії кримінальним правопорушенням, пов'язаним з корупцією, є діяльність суб'єктів, які забезпечують не лише виявлення таких деліктів чи розслідування відповідних кримінальних проваджень, але й уповноважені на запобігання їм. Саме вони забезпечують невідворотність відповідальності за корупційні та пов'язані з корупцією кримінальні правопорушення, формування у суспільстві нетерпимості до корупції, а відтак уможлиблюють стримування громадян від корупційних практик. Вказана система суб'єктів охоплює як спеціалізовані судові та правоохоронні інституції, так і не спеціалізовані. До них Н. Никифоренко відносить передусім: 1) Національне агентство з питань запобігання корупції (далі – НАЗК); 2) Національне антикорупційне бюро України (далі – НАБУ); 3) Національну поліцію України (далі – НПУ); 4) Державне бюро розслідувань (далі – ДБР); 5) Спеціалізовану антикорупційну прокуратуру (далі – САП); 6) Вищий антикорупційний суд (далі – ВАКС); 7) інші суди; 8) антикорупційних уповноважених; 9) викричачів тощо [9, с. 611–617].

Беручи до уваги специфіку системи органів прокуратури України та антикорупційну діяльність у них, С. Подоляка пропонує класифікацію суб'єктів протидії корупції в органах прокуратури України. Усіх суб'єктів, насамперед, за характером адміністративно-правового статусу треба розділити на: - уповноважені держані органи влади, їх підрозділи та посадові особи; - громадян та їх об'єднань. За фактором структурної та ієрархічної приналежності суб'єктів протидії корупції в органах прокуратури виділяє: - внутрішні суб'єкти протидії корупції (ті, що входять у систему орга-

нів прокуратури); зовнішні суб'єкти протидії корупції (ті, що здійснюють протидію корупції в органах прокуратури, проте не належать до її системи). За функціональним призначенням у механізмі протидії корупції в органах прокуратури виділяє: органи, що приймають антикорупційну політику на загальнодержавному рівні (ВРУ); органи, що реалізують антикорупційну політику на загальнодержавному рівні (НАЗК); органи з координаційними функціями та повноваженнями у сфері протидії корупції; (КМУ, Президент України, місцеві органи загальної компетенції тощо); органи, що здійснюють безпосередню правоохоронну діяльність у частині реалізації проваджень щодо корупційних адміністративних правопорушень чи злочинів (НАБУ, САП, прокурори як особи, що складають протокол про корупційне правопорушення чи державні обвинувачі, СБУ, Національна поліція України, ДБР); прокурори, що протидіють корупції як керівники органів прокуратури чи їх підрозділів; органи на особи, що сприяють протидії корупції в органах прокуратури; судові органи. За рівнем спеціалізації: органи та особи, для яких протидія корупції є основною сферою діяльності (НАБУ; САП; НАЗК); правоохоронні органи, для яких протидія корупції є частиною загальної правоохоронної діяльності (СБУ, Національна поліція України, підрозділи прокуратури, ДБР); органи та особи, для яких протидія корупції не є основною сферою діяльності, а здійснюється у міру адміністративно-правового статусу (адміністративні посади в органах прокуратури, якщо діяльність не здійснюється у статусі правоохоронців, КМУ, ВРУ, Президент України тощо) [10, с. 238–242].

З метою організації та здійснення заходів із запобігання та виявлення корупції, утворюються (визначаються) уповноважені підрозділи (уповноважені особи) з питань запобігання та виявлення корупції. Уповноважені підрозділи (уповноважені особи) з питань запобігання та виявлення корупції утворюються (визначаються) в: Офісі Президента України, Апараті Верховної Ради України, Секретаріаті Кабінету Міністрів України, Секретаріаті Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; апаратах Ради національної безпеки і оборони України, Рахункової палати, Верховного Суду, Вищого антикорупційного суду, Конститу-

ційного Суду України, Національного банку України, Фонду гарантування вкладів фізичних осіб; офісі Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку; секретаріатах Вищої ради правосуддя, та інших органах, що визначено законодавством. Основними завданнями уповноважених підрозділів (уповноваженої особи) є: 1) розроблення, організація та контроль за проведенням заходів щодо запобігання корупційним правопорушенням та правопорушенням, пов'язаним з корупцією; 2) організація роботи з оцінки корупційних ризиків у діяльності відповідного органу, підготовки заходів щодо їх усунення, внесення керівнику такого органу відповідних пропозицій; 3) надання методичної та консультаційної допомоги з питань додержання законодавства щодо запобігання корупції; 4) здійснення заходів з виявлення конфлікту інтересів, сприяння його врегулюванню, інформування керівника відповідного органу та Національного агентства про виявлення конфлікту інтересів та заходи, вжиті для його врегулювання; 5) перевірка факту подання суб'єктами декларування декларацій та повідомлення Національного агентства про випадки неподання чи несвочасного подання таких декларацій у визначеному відповідно до порядку; 6) здійснення контролю за дотриманням антикорупційного законодавства, у тому числі розгляд повідомлень про порушення вимог закону, у тому числі на підвідомчих підприємствах, в установах та організаціях; 7) забезпечення захисту працівників, які повідомили про порушення вимог закону, від застосування негативних заходів впливу з боку керівника або роботодавця відповідно до законодавства щодо захисту викривачів; 8) інформування керівника відповідного органу, Національного агентства або інших спеціально уповноважених суб'єктів у сфері протидії корупції про факти порушення законодавства у сфері запобігання і протидії корупції; 9) здійснення заходів з виявлення порушень вимог законодавства з питань лобювання, повідомлення Національному агентству про виявлені порушення [1].

Висновки. З урахуванням функціонального призначення, рівня компетентності, організаційно-правового статусу та сфери діяльності таку систему логічно структурувати у такі п'ять взаємопов'язаних блоків:

1) суб'єкти формування та нормативно-інституційного забезпечення антикорупційної політики, які визначають стратегічні засади та пріоритети державної антикорупційної політики, забезпечують законодавче, інституційне й організаційне підґрунтя, здійснюють координацію учасників відповідних правовідносин. До групи входять: Президент України; Верховна Рада України; Кабінет Міністрів України; парламентські та урядові антикорупційні комітети й комісії;

2) суб'єкти реалізації державної антикорупційної політики загальної та спеціальної компетенції, що здійснюють практичне адміністративне забезпечення протидії корупції в межах своїх повноважень. До суб'єктів загальної компетенції належать центральні та місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові та службові особи, які реалізують загальнодержавні антикорупційні заходи, внутрішній контроль, запобігають конфлікту інтересів тощо. Протидія корупції є основною або домінантною сферою діяльності суб'єктів спеціальної компетенції, до них належать: Національне агентство з питань запобігання корупції; Національне антикорупційне бюро України; Спеціалізована антикорупційна прокуратура; Вищий антикорупційний суд; Державне бюро розслідувань; Служба безпеки України (у межах антикорупційної юрисдикції); Національна поліція України.

3) суб'єкти контролю, нагляду та оцінювання ефективності протидії корупції, що забезпечують зовнішній та внутрішній контроль, моніторинг виконання антикорупційних програм, аудит доброчесності та оцінку ризиків. До групи належать: Рахункова палата; Держав-

на аудиторська служба; Уповноважений Верховної Ради з прав людини (у частині захисту викривачів та доступу до інформації); внутрішні служби контролю органів публічної влади; спеціальні координаційні та наглядові комісії.

4) суб'єкти корпоративного (внутрішньо-організаційного) забезпечення протидії корупції реалізують антикорупційні заходи у межах публічного та приватного права. До них належать: керівники юридичних осіб, які відповідають за впровадження та контроль виконання антикорупційних програм; колегіальні органи управління (наглядові ради, правління), що затверджують політику та забезпечують стратегічний контроль; уповноважені підрозділи або посадові особи, відповідальні за розроблення, моніторинг та перегляд корпоративної антикорупційної політики.

5) суб'єкти суспільного та міжнародного забезпечення протидії корупції формують засади антикорупційного середовища, громадського контролю та міжнародних стандартів. До них належать: громадські організації та ініціативи; професійні асоціації та фонди; ЗМІ; громадські активісти; окремі громадяни та викривачі корупції; міжнародні суб'єкти.

Загалом, система суб'єктів адміністративно-правового забезпечення протидії корупції в Україні являє собою багаторівневу та інституційно різномірну сукупність органів публічної влади, спеціалізованих правоохоронних інституцій, організацій, посадових осіб та громадян, які відповідно до закону наділені адміністративно-правовими повноваженнями у сфері запобігання, виявлення, припинення та мінімізації корупційних проявів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 49. Ст. 2056.
2. Галашан І.В. Правовий статус Національного агентства з питань запобігання корупції в Україні. *Порівняльно-аналітичне право*. № 2. 2017. С. 120–122.
3. Дем'янчук Ю. В. Сучасні адміністративно-правові засоби запобігання та протидії корупції у системі державної служби України. *Право та інновації*. 2016. № 4 (16), С. 92–97.
4. Ростовська К.В. Суб'єкти державної антикорупційної політики: поняття та підходи до класифікації. *Право і суспільство*. 2018. № 6. С. 165–169.
5. Гришина Н.В. Поняття адміністративно-правового статусу суб'єктів державної антикорупційної політики в Україні. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2023. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.01.53>
6. Іщук Д.О. Адміністративно-правовий статус спеціалізованих суб'єктів протидії корупції України : дис. докт. юрид. наук : 12.00.07 / Науково-дослідний інститут публічного права; Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, Київ, 2021. 404 с.

7. Музичук Е. О. Система суб'єктів протидії корупційним проявам у публічній службі та особливості їх адміністративно-правового статусу. *Гуманітарні аспекти цифрового суспільства* : тези доп. учасників міжн. наук.-практ. конф. (м. Харків, 8 груд. 2022 р.) / Наук.-дослід. ін-т публ. політики і соц. наук, Харків. нац. ун-т радіоелектроніки. Харків : НДІ ППСН, 2022. С. 65–67.
8. Приходько А. А. Адміністративно-правовий статус суб'єктів публічної адміністрації у сфері запобігання й протидії корупції: теоретична та практична сутність. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2019. Т. 24. С. 88–95.
9. Никифорова Н. А. Суб'єкти запобігання та протидії кримінальним правопорушенням, пов'язаним з корупцією: проблеми функціонування та перспективи удосконалення правового статусу. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 1. С. 611–617.
10. Подоляка С. А. Класифікація суб'єктів протидії корупції в органах прокуратури в Україні. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2016. Вип. 2(4). С. 238–242.
11. Маслова Я. І. Спеціалізована антикорупційна прокуратура як суб'єкт запобігання корупції. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. Серія : Юридичні науки. 2022. Т. 33(72), № 1. С. 111–116.

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.10.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 24.11.2025

Дата публікації: 19.12.2025

Бабіч Р. В.,

*аспірант відділу аспірантури та докторантури
Національної академії Служби безпеки України
<https://orcid.org/0009-0006-8990-3717>*

РОЗМЕЖУВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ ЗАХИСТУ ІНФОРМАЦІЇ В ІНФОРМАЦІЙНИХ (АВТОМАТИЗОВАНИХ) СИСТЕМАХ

DEFINITION OF ADMINISTRATIVE OFFENCES IN THE FIELD OF INFORMATION PROTECTION IN INFORMATION (AUTOMATIZED) SYSTEMS

У статті здійснено комплексний науково-правовий аналіз проблеми розмежування адміністративних правопорушень у сфері захисту інформації в інформаційних (автоматизованих) системах, що має ключове значення в умовах стрімкої цифровізації державного управління, розвитку електронних сервісів та підвищення рівня кіберзагроз. Розглянуто сучасний стан нормативно-правового регулювання інформаційних правовідносин в Україні, зокрема у контексті застосування статей 212–6, 212–2, 188–31, 188–39 Кодексу України про адміністративні правопорушення (КУпАП), які визначають відповідальність за порушення законодавства про захист інформації, технічний і криптографічний захист, а також невиконання законних вимог посадових осіб уповноважених органів у цій сфері.

Проаналізовано основні елементи складів зазначених правопорушень, їхній об'єкт, суб'єктний склад, об'єктивну та суб'єктивну сторони, що дозволило виявити як спільні, так і відмінні ознаки між ними. Особливу увагу приділено питанню розмежування адміністративних деліктів від суміжних правопорушень у сфері службової діяльності, господарського управління та забезпечення державної таємниці. Розкрито підходи українських учених-адміністративістів до проблеми кваліфікації порушень у сфері інформаційної безпеки, а також наведено приклади з практики судових органів, що демонструють відмінності у правозастосуванні.

Автором запропоновано систематизовані критерії розмежування адміністративних правопорушень у сфері захисту інформації за п'ятьма ознаками: об'єкт посягання, суб'єкт відповідальності, форма вини, наслідки правопорушення та ступінь суспільної небезпечності. Підкреслено необхідність оновлення адміністративно-деліктного законодавства з урахуванням розвитку європейських стандартів у галузі кібербезпеки, норм GDPR та вимог Закону України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України». Зроблено висновок про доцільність гармонізації положень КУпАП із актами інформаційного законодавства, що дозволить підвищити ефективність правового захисту інформації та забезпечити баланс між свободою інформації та вимогами її безпеки.

Ключові слова: адміністративна відповідальність, інформаційна безпека, захист інформації, інформаційні системи, правопорушення, КУпАП, кібербезпека, кваліфікація, правове регулювання, судова практика.

The article provides an in-depth legal analysis of the differentiation of administrative offenses in the field of information protection within information (automated) systems, which has become increasingly relevant in the context of rapid digitalization, the expansion of e-governance, and the escalation of cybersecurity threats. The research examines the current state of the legal framework governing information relations in Ukraine, focusing on the interpretation and application of Articles 212–6, 212–2, 188–31, and 188–39 of the Code of Ukraine on Administrative Offenses (CUAO), which regulate liability for violations of information protection legislation, technical and cryptographic information security, and non-compliance with lawful demands of authorized officials.

The study analyzes the essential elements of these offenses – their object, subject composition, objective and subjective aspects – and identifies both overlapping and distinctive features among them. Special attention is paid to distinguishing information-related administrative delicts from adjacent categories of offenses, such as those involving public service misconduct, state secrets protection, and breaches of management regulations. The author summarizes the prevailing doctrinal approaches of Ukrainian administrative law scholars and integrates relevant examples from judicial practice that illustrate inconsistencies in qualification and application.

The article proposes a structured system of differentiation criteria based on five dimensions: the object of encroachment, the subject of liability, the form of guilt, the consequences of the offense, and the degree of public danger.

The research emphasizes the need to update Ukraine's administrative-delinquency legislation in line with European cybersecurity standards, the provisions of the GDPR, and the Law of Ukraine "On the Basic Principles of Cybersecurity in Ukraine." The conclusions stress the importance of harmonizing the CUAO with national information laws to enhance the effectiveness of information protection mechanisms and to balance informational freedom with security imperatives in the digital environment.

Key words: *administrative liability, information security, information protection, information systems, offenses, CUAO, cybersecurity, qualification, legal regulation, judicial practice.*

Вступ. В умовах стрімкого розвитку цифрових технологій питання забезпечення захисту інформації набуває виняткового значення. Інформація є стратегічним ресурсом держави, а її витік, несанкціонований доступ чи знищення становлять реальну загрозу національній безпеці [1, с. 12]. Сучасне правове регулювання в Україні передбачає низку видів юридичної відповідальності за порушення у сфері захисту інформації, серед яких особливе місце займає адміністративна відповідальність.

В умовах розбудови інформаційного суспільства в Україні особливого значення набуває інститут адміністративної відповідальності, який є обґрунтованим засобом охорони інформаційних правовідносин, що спрямовується на запобігання порушень прав людини та інтересів держави у зазначеній сфері відносин [5, с. 31].

Водночас аналіз норм КУпАП показує наявність суттєвих прогалин і колізій у визначенні складів адміністративних правопорушень у сфері інформаційної безпеки. Це обумовлює необхідність наукового переосмислення критеріїв розмежування таких правопорушень між собою, а також відмежування їх від кримінально караних діянь.

1. Нормативно-правове підґрунтя адміністративної відповідальності у сфері захисту інформації

Базовими нормативними актами у сфері захисту інформації є Закон України «Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах» [2], Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» [3] та Кодекс України про адміністративні правопорушення [4].

Відправною у даному дослідженні слід вважати норму статті 212–6 «Здійснення незаконного доступу до інформації в інформаційних (автоматизованих) системах, незаконне виготовлення чи розповсюдження копій баз даних інформаційних (автоматизованих) систем»

КУпАП, яка встановлює адміністративну відповідальність за [4]:

– здійснення незаконного доступу до інформації, яка зберігається, обробляється чи передається в інформаційних (автоматизованих) системах, в т. ч. вчинена стосовно інформаційних (автоматизованих) систем, призначених для зберігання та обробки інформації з обмеженим доступом;

– незаконне копіювання інформації, яка зберігається в інформаційних (автоматизованих) системах, у паперовій чи електронній формі;

– безоплатне незаконне розповсюдження інформації, яка зберігається в інформаційних (автоматизованих) системах, у паперовій чи електронній формі;

– незаконний збут інформації, яка зберігається в інформаційних (автоматизованих) системах, у паперовій чи електронній формі.

Таким чином, об'єктом вказаного адміністративного правопорушення є суспільні відносини з дотримання вимог із захисту інформації в автоматизованих системах, включаючи несанкціонований доступ, копіювання, поширення або знищення даних. У зв'язку з чим вказане адміністративне правопорушення можна умовно віднести до сфери захисту інформації, інформаційних ресурсів, носіїв інформації або режимів доступу.

З метою здійснення порівняльного аналізу, до вказаної сфери також можна віднести такі складі адміністративних правопорушень як:

– порушення законодавства про державну таємницю в частині невиконання норм і вимог криптографічного та технічного захисту секретної інформації, внаслідок чого виникає реальна загроза порушення її конфіденційності, цілісності і доступності (п. 9 ч. 1 ст. 212-2 КУпАП) [4];

– недодержання встановленого законодавством про захист персональних даних порядку захисту персональних даних, що призвело до незаконного доступу до них або порушен-

ня прав суб'єкта персональних даних (ч.4 ст. 188-39 КУпАП) [4];

- невиконання законних вимог посадових осіб органів Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України щодо усунення порушень законодавства про криптографічний та технічний захист державних інформаційних ресурсів, або інформації з обмеженим доступом, вимога щодо захисту якої встановлена законом, і законодавства у сферах електронних довірчих послуг та електронної ідентифікації, а також створення інших перешкод для виконання покладених на них обов'язків (ч.1 ст. 188-31 КУпАП) [4];

Ці норми покликані забезпечити дотримання державних стандартів у сфері кібербезпеки, а також встановлюють правовий механізм реагування на адміністративні делікти, пов'язані з обробкою інформації з обмеженим доступом [6, с. 46].

Всі вищезазначені адміністративні правопорушення мають спільний родовий об'єкт – встановлений порядок управління, однак мають певні відмінності, які є підставою їх розмежування та полягають у наступному.

2. Аналіз складів адміністративних правопорушень у сфері захисту інформації

2.1. Склад правопорушення, передбаченого статтею 212–6 КУпАП.

Ця норма була запроваджена з метою забезпечення державної політики у сфері технічного та криптографічного захисту інформації, а також інформаційної безпеки в державних і недержавних інформаційних системах [3].

Розглянемо його за класичною структурою складу адміністративного правопорушення:

1) об'єкт правопорушення.

Безпосередній об'єкт – це суспільні відносини у сфері забезпечення захисту інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах (ІТС), які забезпечують: конфіденційність, цілісність, доступність інформації, законність обробки й зберігання даних у межах функціонування ІТС.

2) об'єктивна сторона

Об'єктивна сторона виражається у діях або бездіяльності, що полягають у:

- 1) порушенні встановлених вимог захисту інформації, а саме:

- невиконанні положень політик безпеки або правил доступу;

- невикористанні сертифікованих засобів технічного чи криптографічного захисту;

- порушенні режимів обробки або зберігання інформації в ІТС;

- невиконанні вимог до адміністрування, резервного копіювання, контролю доступу.

- 2) недодержанні вимог нормативних документів ТЗІ або КЗІ, затверджених Адміністрацією Держспецзв'язку.

- 3) невиконанні заходів з локалізації або усунення наслідків несанкціонованого доступу, якщо такий факт мав місце.

Діяння може проявлятися у формі:

- бездіяльності (не вжито заходів захисту, не встановлено сертифіковане ПЗ, не забезпечено журналювання доступу);

- дії (навмисне відключення систем контролю, передача паролів, несанкціонована зміна конфігурацій).

Форма складу – формальна або матеріальна:

- у більшості випадків достатньо самого факту порушення правил без потреби доведення шкоди;

- проте, якщо наслідком стало порушення конфіденційності, цілісності або доступності інформації, склад набуває матеріального характеру.

3) Суб'єкт правопорушення

Суб'єкт – спеціальний. Ним може бути:

- посадова особа органу державної влади, місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації;

- громадянин-суб'єкт підприємницької діяльності;

- адміністратор або користувач ІТС, який має доступ до технічних засобів захисту інформації.

У деяких випадках до відповідальності можуть бути притягнуті керівники організацій, які не забезпечили створення належних умов захисту інформації або не організували контроль за цим процесом.

2.4. Суб'єктивна сторона.

Вина може виражатися в умислі або необережності.

Прямий умисел: особа свідомо порушує встановлені норми, розуміючи, що це може призвести до загрози безпеці (наприклад, ігнорує встановлення сертифікованих засобів КЗІ).

Необережність: неналежне виконання обов'язків, недбалість, неуважність до вимог технічного регламенту або стандартів безпеки.

2.2. Склад правопорушення, передбаченого п.9 ч.1 ст. 212-2 КУпАП.

На відміну від попередньої норми, стаття 212-2 охоплює правопорушення, пов'язані з порушенням порядку захисту державної таємниці з урахуванням вимог технічного та криптографічного захисту інформації.

Розглянемо його за класичною структурою складу адміністративного правопорушення:

1) об'єкт правопорушення.

Безпосереднім об'єктом є суспільні відносини у сфері охорони державної таємниці та забезпечення інформаційної безпеки держави.

Додатковими об'єктами виступають:

- порядок дотримання режиму секретності;
- захист секретної інформації технічними та криптографічними засобами;
- інтереси держави у збереженні конфіденційності, цілісності та доступності відомостей, що становлять державну таємницю.

2) об'єктивна сторона.

Об'єктивна сторона полягає у дії або бездіяльності, що виражається в:

- невиконанні норм і вимог криптографічного та технічного захисту секретної інформації,
- що призвело або могло призвести до виникнення реальної загрози порушення конфіденційності, цілісності чи доступності такої інформації.

Обов'язкові ознаки об'єктивної сторони:

Діяння: невиконання встановлених нормативними актами вимог (інструкцій, положень, стандартів, зокрема ДСТУ та НД ТЗІ);

Наслідки: не обов'язково настання витоку чи розголошення, достатньо реальної загрози порушення захищеності;

Причинний зв'язок: між порушенням вимог захисту та загрозою безпеці секретної інформації.

Форма прояву – бездіяльність (невжиття заходів) або дії (використання несертифікованих засобів захисту, відключення криптосистеми, порушення режиму збереження носіїв тощо).

3) суб'єкт правопорушення.

Суб'єкт – спеціальний. Це посадова особа або працівник, на якого покладено обов'язки щодо:

- забезпечення режиму секретності;

- організації криптографічного чи технічного захисту секретної інформації;

- експлуатації технічних або програмних засобів захисту.

До таких суб'єктів належать, наприклад:

- працівники режимно-секретних органів;
- фахівці з технічного (криптографічного) захисту інформації;
- керівники установ, які мають доступ до державної таємниці.

4) суб'єктивна сторона.

Форма вини – умисел або необережність.

У більшості випадків це необережна форма вини – коли порушення вимог стало наслідком недбалості, несумлінного виконання обов'язків, халатності.

Проте можливий і прямий умисел, якщо особа свідомо ігнорувала вимоги режиму (наприклад, навмисно використовувала незахищені канали зв'язку).

Мотиви – службова недбалість, халатність, спрощення процедур, байдужість до вимог безпеки.

Відмінність від статті 212-6 полягає у предметі посягання: якщо в першому випадку мова йде про будь-яку інформацію, у другому – виключно про інформацію, яка містить державну таємницю.

Отже, критерієм розмежування є:

1) об'єкт адміністративного правопорушення – інформація з обмеженим доступом, який є спеціальним по відношенню до об'єкту, передбаченого ст. 212-6 КУпАП;

2) об'єктивна сторона правопорушення, передбаченого п.9 ч.1 ст. 212-2 КУпАП є спеціальною по відношенню до об'єктивної сторони правопорушення, передбаченого ст. 212-6 КУпАП та є однією із форм його вчинення.

2.3. Склад правопорушення, передбаченого ч.4 ст. 188-39 КУпАП

Адміністративне правопорушення, передбачене ч.4 ст. 188-39 КУпАП стосується однієї з найактуальніших проблем сучасного адміністративного права: захисту персональних даних у цифровому суспільстві.

Розглянемо склад адміністративного правопорушення, передбаченого ч. 4 ст. 188-39 КУпАП, системно, за класичною структурою чотирьох елементів:

1) об'єкт правопорушення.

Безпосередній об'єкт – це суспільні відносини у сфері захисту персональних даних, а саме – забезпечення законного режиму їх збирання, зберігання, обробки, поширення та захисту.

Додатковий об'єкт – права і свободи фізичних осіб, зокрема:

- право на недоторканність приватного життя;
- право на повагу до честі, гідності, ділової репутації;
- право на інформаційне самовизначення (контроль над власними персональними даними).

Отже, об'єктом є суспільні відносини, спрямовані на реалізацію конституційних гарантій захисту приватного життя (ст. 32 Конституції України).

2) об'єктивна сторона.

Об'єктивна сторона цього правопорушення полягає в недодержанні встановленого законодавством порядку захисту персональних даних, якщо це призвело до незаконного доступу до них або порушення прав суб'єкта персональних даних.

Обов'язкові елементи об'єктивної сторони:

Діяння (дія або бездіяльність):

- відсутність або неналежна реалізація організаційних і технічних заходів захисту;
- невиконання вимог Закону України «Про захист персональних даних» (статті 24–27), а також нормативів КМУ, НД ТЗІ, наказів Уповноваженого ВРУ з прав людини;
- зберігання баз персональних даних без реєстрації або без визначеного режиму доступу;
- несанкціоноване надання доступу, копіювання чи передача даних.

Наслідки:

- незаконний доступ до персональних даних (витік, розголошення, злам, передача без згоди суб'єкта);
- або порушення прав суб'єкта персональних даних (наприклад, безпідставна відмова у доступі до власних даних, неправильна обробка, дискримінаційне використання інформації).

Причинний зв'язок між порушенням порядку захисту та зазначеними наслідками.

Отже, склад має матеріальний характер, оскільки для притягнення до відповідальності потрібно встановити факт настання шкідливих наслідків.

3. Суб'єкт правопорушення

Суб'єкт – спеціальний. Це посадова особа або уповноважений працівник володільця чи розпорядника персональних даних, який:

- відповідає за організацію або реалізацію системи захисту персональних даних;
- має доступ до баз даних чи здійснює їх обробку;
- порушив службові обов'язки щодо забезпечення конфіденційності, цілісності та доступності інформації.

4) суб'єктивна сторона.

Форма вини:

- умисел – коли особа свідомо порушує встановлені вимоги або навмисно допускає доступ сторонніх осіб;
- необережність – коли порушення стало наслідком недбалості, халатності, некомпетентності.

Мотиви: службова недбалість, економія часу або коштів, нехтування процедурами захисту, байдужість до прав суб'єктів.

Мета: не є обов'язковою ознакою складу, проте може бути врахована при кваліфікації та визначенні ступеня вини.

Отже, ч. 4 ст. 188-39 КУпАП і ст. 212-6 КУпАП дійсно мають схожий об'єкт правової охорони – інформаційні відносини, але різняться предметом посягання, характером порушення та наслідками.

Розмежування правопорушень за ч. 4 ст. 188-39 і ст. 212-6 КУпАП базується на різному предметі посягання та наслідках: перше спрямоване на захист особистих прав громадян, друге – на забезпечення технічної цілісності інформаційних систем.

Тому під час кваліфікації важливо встановити, чи стосувалася інформація конкретної фізичної особи, та чи були порушені її права – саме це є визначальною ознакою для застосування ч. 4 ст. 188-39 КУпАП.

2.4. Склад правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 188-31 КУпАП.

Частина 1 ст. 188-31 КУпАП встановлює відповідальність за невиконання законних вимог посадових осіб органів Держспецзв'язку у сферах технічного та криптографічного захисту інформації, електронних довірчих послуг і електронної ідентифікації.

Розглянемо вказаний склад адміністративного правопорушення, системно, за класичною структурою чотирьох елементів:

1) об'єкт правопорушення.

Безпосереднім об'єктом є суспільні відносини у сфері державного контролю за забезпеченням криптографічного й технічного захисту інформації, а також у сфері функціонування електронних довірчих послуг та систем електронної ідентифікації.

2) об'єктивна сторона

Об'єктивна сторона полягає у бездіяльності або діях, що виражаються в одному з таких проявів:

- невиконання законних вимог посадових осіб Держспецзв'язку (наприклад, вимоги усунути порушення у сфері ТЗІ чи КЗІ, внести зміни до політик безпеки, посилити контроль доступу тощо).
- створення перешкод посадовим особам у здійсненні перевірок або виконанні службових повноважень (відмова надавати документи, недопуск до перевірки, приховування інформації).

До об'єктивної сторони також належить:

- відмова виконати припис про усунення виявлених порушень;
- ігнорування акта перевірки або розпорядження Держспецзв'язку;
- невжиття заходів для виправлення недоліків системи захисту.

Форма складу – формальна, тобто відповідальність настає незалежно від фактичних наслідків (не потрібно доводити настання витоку чи знищення інформації).

3) Суб'єкт правопорушення.

Суб'єкт – спеціальний. Ним є посадові особи органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ чи організацій, на яких покладено обов'язок дотримуватися вимог у сфері захисту інформації [13].

До них можуть належати:

- керівники державних органів або підприємств;

– відповідальні за інформаційну безпеку (CISO, адміністратори безпеки, фахівці ТЗІ/КЗІ);

– посадові особи, відповідальні за експлуатацію інформаційних систем.

2.4. Суб'єктивна сторона

Вина – умисна або необережна.

Умисна форма вини має місце, коли посадова особа свідомо не виконує законні вимоги або створює перешкоди перевірці.

Необережність полягає у недбалості, байдужості або неналежному контролі за виконанням обов'язків щодо інформаційної безпеки.

Мотиви можуть бути різні – від небажання витратити ресурси на усунення порушень до спроби приховати інші порушення або технічні вади системи.

Розмежування правопорушень за ч. 1 ст. 188-31 і ст. 212-6 КУпАП базується на відмінностях об'єкту: ст. 188-31 КУпАП об'єктом виступає дотримання приписів і законних вимог посадових осіб Держспецзв'язку, тоді як об'єктом правопорушення, передбаченого ст. 212-6 КУпАП є безпосереднє порушення технічних або криптографічних норм захисту інформації. Разом з тим, слід звернути на різні завдання, визначені законодавцем, при формулюванні вказаних норм – ст. 188-31 КУпАП, по суті, є засобом забезпечення дієвості діяльності контролюючих органів (Держспецзв'язку), тоді як метою ст. 212-6 КУпАП можна вважати протидію загрозі порушенням правил, норм чи стандартів технічного захисту інформації.

Висновки. Розмежування адміністративних правопорушень у сфері захисту інформації є важливим елементом забезпечення ефективного функціонування правової системи кібербезпеки України. Чітке визначення складів правопорушень сприятиме єдності судової практики та підвищенню ефективності правозастосування. Системне оновлення адміністративного законодавства у цій сфері повинно враховувати міжнародні стандарти та динаміку розвитку інформаційних технологій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кучер О. В. Інформаційна безпека держави: правові аспекти / О. В. Кучер. – Київ: Юрінком Інтер, 2021. – 210 с.
2. Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах: Закон України від 05.07.1994 № 80/94-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 31. – Ст. 286.
3. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: Закон України від 05.10.2017 № 2163-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2017. – № 45. – Ст. 403.
4. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон УРСР від 7 грудня 1984 року № 8073-X.
5. Топчій В. В., Бодунова О. М. Адміністративна відповідальність у сфері забезпечення кібербезпеки України // Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. – 2021. – №5, т.3. – С.31-35
6. Тихомиров О. М. Адміністративна відповідальність у сфері кібербезпеки: сучасні тенденції та виклики // Вісник Національного університету «Одеська юридична академія». – 2022. – № 3. – С. 45–53.
7. Скакун О. Ф. Теорія держави і права. – Харків: Право, 2020. – 520 с.
8. Петренко В. І. Правопорушення у сфері захисту інформації: проблеми кваліфікації // Юридичний вісник України. – 2021. – № 9. – С. 50–54.
9. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.
10. Коваль Л. В. Юридична відповідальність у сфері інформаційної безпеки. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2022. – 198 с.
11. Мельник М. І. Адміністративна юрисдикція у сфері кібербезпеки: теорія та практика. – Київ: НАВС, 2023. – 184 с.
12. Кохановська О. В., Швець М. Я. Правове регулювання захисту персональних даних // Науковий вісник Київського університету права. – 2023. – № 3. – С. 112–119.
13. Постанова КМУ від 29.03.2006 р. № 373 «Про затвердження Положення про Держспецзв’язок».

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.10.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 25.11.2025

Дата публікації: 19.12.2025

УДК 342.9:631.1

DOI <https://doi.org/10.32782/2408-9257-2025-5-13>

Бортник Н. П.,

*доктор юридичних наук, професор,
в. о. завідувача кафедри адміністративного та конституційного
права факультету морського права
Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова
<https://orcid.org/0000-0002-3030-406X>*

Дубинський О. Ю.,

*доктор юридичних наук, професор, заслужений працівник освіти України,
професор кафедри морського та господарського права
факультету морського права
Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова
<https://orcid.org/0000-0002-5272-8365>*

Порхун В. М.,

*PhD у галузі «Право»,
викладач кафедри соціальних та загальнотехнічних дисциплін
Первомайського навчально-наукового інституту
Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова
<https://orcid.org/0009-0009-6794-3568>*

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ РЕГУЛЮВАННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

ADMINISTRATIVE AND LEGAL PRINCIPLES OF REGULATING AGRICULTURAL ENTREPRENEURIAL ACTIVITY

У статті розглянуто адміністративно-правові засади регулювання сільськогосподарської підприємницької діяльності. Акцентовано, що адміністративно-правове регулювання є важливим інструментом забезпечення ефективного функціонування аграрного сектору економіки України. Удосконалення механізмів державного управління цією сферою сприятиме не лише підвищенню конкурентоспроможності українських сільгоспвиробників на внутрішньому та зовнішньому ринках, а й забезпеченню сталого розвитку сільських територій і збереженню природних ресурсів для майбутніх поколінь. Однак, для цього необхідно звернути увагу на те, що нині норми адміністративного права не повною мірою застосовуються для регулювання цієї галузі економіки, недостатньо використовується їхній потенціал для урегулювання відносин, що становлять сільськогосподарську підприємницьку діяльність. Зокрема, важливо забезпечити належний баланс між адміністративним впливом держави та свободою підприємництва. Наголошується на необхідності вдосконалення нормативно-правової бази, яка регулює аграрну сферу, зокрема через розробку чітких механізмів ліцензування, сертифікації, контролю якості продукції та дотримання екологічних стандартів. Особливу увагу доречно приділити гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами та вимогами, що сприятиме інтеграції України в світовий економічний простір. Водночас важливо забезпечити ефективний контроль за дотриманням адміністративно-правових норм, щоб уникнути зловживань і корупційних ризиків. Підкреслюється, що ефективне адміністративно-правове регулювання має враховувати інтереси всіх учасників аграрного ринку, зокрема малих і середніх фермерських господарств, які є основою сталого розвитку сільських територій. Окрім того, звернуто увагу на необхідність цифровізації адміністративних процедур у сфері сільськогосподарського підприємництва. Використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій дозволить спростити взаємодію між суб'єктами господарювання та органами державної влади, забезпечити оперативність отримання необхідної інформації та підвищити рівень прозорості регуляторних процесів. Таким чином, комплексний підхід до вдосконалення адміністративно-правового регулювання сільськогосподарської підприємницької діяльності сприятиме забезпеченню продовольчої безпеки країни та створенню умов для економічного зростання аграрного сектору.

Ключові слова: *сільське господарство, земельні ресурси, аграрний сектор, підприємницька діяльність, адміністративно-правове регулювання, продовольча безпека, фермерське господарство, механізми державного управління.*

The article examines the administrative and legal principles of regulating agricultural business activity. It is emphasized that administrative and legal regulation is an important tool for ensuring the effective functioning of the agricultural sector of the Ukrainian economy. Improving the mechanisms of state management in this area will contribute not only to increasing the competitiveness of Ukrainian agricultural producers in the domestic and foreign markets, but also to ensuring the sustainable development of rural areas and preserving natural resources for future generations. However, for this it is necessary to pay attention to the fact that currently the norms of administrative law are not fully applied to regulate this sector of the economy, their potential for regulating relations that constitute agricultural business activity is not sufficiently used. In particular, it is important to ensure the proper balance between the administrative influence of the state and freedom of entrepreneurship. The need to improve the regulatory and legal framework that regulates the agricultural sector is emphasized, in particular through the development of clear mechanisms for licensing, certification, product quality control and compliance with environmental standards. Particular attention should be paid to harmonizing national legislation with international standards and requirements, which will contribute to Ukraine's integration into the global economic space. At the same time, it is important to ensure effective control over compliance with administrative and legal norms in order to avoid abuses and corruption risks. It is emphasized that effective administrative and legal regulation must take into account the interests of all participants in the agricultural market, in particular small and medium-sized farms, which are the basis for the sustainable development of rural areas. In addition, attention is drawn to the need to digitize administrative procedures in the field of agricultural entrepreneurship. The use of modern information and communication technologies will simplify the interaction between business entities and state authorities, ensure the prompt receipt of necessary information, and increase the level of transparency of regulatory processes. Thus, a comprehensive approach to improving the administrative and legal regulation of agricultural entrepreneurship will contribute to ensuring the country's food security and creating conditions for the economic growth of the agricultural sector.

Key words: *agriculture, land resources, agricultural sector, entrepreneurial activity, administrative and legal regulation, food security, farming, public administration mechanisms.*

Постановка проблеми. Сільськогосподарська підприємницька діяльність є однією з ключових сфер економіки України, що визначає продовольчу безпеку держави, сприяє формуванню експортного потенціалу та забезпечує зайнятість значної частини населення. У сучасних умовах глобалізації, інтеграційних процесів та кліматичних змін ефективне функціонування аграрного сектору вимагає чіткого правового регулювання, яке б сприяло розвитку підприємництва, забезпечувало дотримання екологічних стандартів та захищало права суб'єктів господарювання.

Адміністративно-правові засади регулювання сільськогосподарської підприємницької діяльності є важливим інструментом державного впливу на цю галузь. Вони охоплюють систему правових норм, механізмів та інституцій, спрямованих на забезпечення ефективного управління аграрним сектором, створення сприятливих умов для ведення бізнесу, а також попередження та усунення порушень у сфері сільського господарства. З огляду на специфіку аграрної діяльності, яка пов'язана з використанням природних ресурсів, особливе значення мають норми, що регулюють земельні відносини, охорону довкілля та раціональне використання ресурсів.

У контексті адміністративного права сільськогосподарська підприємницька діяльність розглядається як об'єкт державного управління, що передбачає взаємодію різних органів виконавчої влади з суб'єктами господарювання. Такий підхід дозволяє забезпечити баланс між інтересами держави, бізнесу та суспільства. Однак сучасний стан правового регулювання цієї сфери характеризується низкою проблем, серед яких можна виділити недостатню ефективність нормативно-правових актів, відсутність єдиної стратегії розвитку аграрного сектору, а також прогалини у механізмах контролю та відповідальності. Отож, актуальність дослідження адміністративно-правових засад регулювання сільськогосподарської підприємницької діяльності обумовлена необхідністю підвищення ефективності державного управління аграрним сектором, забезпечення сталого розвитку сільських територій та створення сприятливих умов для підприємництва у цій важливій для України галузі.

Стан дослідження проблеми. Питання, що становлять предмет цього дослідження досить активно вивчаються науковою спільнотою. З-поміж праць, які становлять інтерес та наукове підґрунтя нашої статті варто виокремити наукові здобутки В. Б. Авер'янова, А. І. Берла-

ча, Ю. П. Битяка, В. В. Галунька, С. С. Єсімова, Г. С. Іванової, Т. О. Коломоєць, В. К. Колпакова, В. І. Курила, С. В. Петкова, М. М. Сірант, Н. П. Христинченко, І. М. Шопіної та багатьох інших вчених.

Метою цієї статті є аналіз адміністративно-правових засад регулювання сільськогосподарської підприємницької діяльності в Україні, визначення основних проблем правозастосування та розробка рекомендацій щодо їх удосконалення. Особлива увага приділяється дослідженню ролі органів державної влади у формуванні та реалізації політики у сфері сільського господарства, а також вивченню міжнародного досвіду, який може бути використаний для вдосконалення національного законодавства.

Виклад основного матеріалу. Сільськогосподарська підприємницька діяльність є однією з ключових складових економіки України, що забезпечує продовольчу безпеку держави, сприяє розвитку сільських територій та формуванню експортного потенціалу країни. У цьому контексті адміністративно-правове регулювання відіграє важливу роль у створенні умов для ефективного функціонування аграрного сектору, забезпечення його сталого розвитку, а також у запобіганні порушенням прав і законних інтересів учасників аграрного ринку.

Алішов Гамід Надір-огли наголошує на важливості продовольчої безпеки як фундаментального елементу соціально-економічного розвитку та ключової складової економічної й національної безпеки держави. Він підкреслює, що в умовах трансформації економічної системи та соціального устрою України, а також у процесі побудови ринкових відносин, питання продовольчої безпеки не лише зберегло свою актуальність, але й набуло ще більшої значущості. Це пов'язано з тим, що забезпечення населення якісними продуктами харчування є стратегічним завданням держави, яке впливає на стабільність суспільства та економічну стійкість [1, с. 164]. Сучасні реалії демонструють появу нових чинників, таких як глобалізація, екологічні виклики, зміни клімату та геополітична нестабільність, які ще більше загострюють необхідність формування ефективної системи продовольчої безпеки. Відтак, питання забезпечення продовольчої безпеки залишається пріоритетним у контексті національної

політики, вимагаючи комплексного підходу та врахування нових викликів сучасності.

На переконання В. Дудара, забезпечення населення якісними, безпечними та необхідними продуктами харчування є критично важливим показником, який має не лише соціально-економічне значення, але й виступає стратегічним чинником для забезпечення соціальної стабільності, економічного суверенітету держави та збереження основного соціального ресурсу – здоров'я нації [2, с. 21].

У світлі глобальної продовольчої безпеки Л. В. Куччук аналізує цю проблему, наголошуючи, що забезпечення харчування є основною потребою кожної людини. З огляду на це, продовольча безпека на національному та міжнародному рівнях завжди відіграє ключову роль [3, с. 34-40]. Натомість, можемо підтримати автора та зазначити, що в умовах сьогодення з'явилися нові чинники, що свідчать про актуальність цього питання, зокрема продовольча безпека для нашої держави стала вагомим з огляду на глобальні виклики, пов'язані з кліматичними змінами, економічною нестабільністю та військовою агресією рф.

Необхідно підтримати тезу Д. В. Крилова, який акцентує увагу на тому, що забезпечення продовольчої безпеки на належному рівні свідчить про здатність держави за будь-яких обставин гарантувати населенню доступ до необхідної кількості продуктів харчування. Однак досягнення продовольчої безпеки можливе лише за умови вирішення комплексу завдань, серед яких ключову роль відіграють виробництво сільськогосподарської продукції, її належне зберігання, переробка та збут [4]. Отже, все це свідчить про особливу актуальність сільськогосподарської підприємницької діяльності та потребу належного адміністративно-правового регулювання цієї сфери.

Г. П. Марощак, досліджуючи основні принципи адміністративно-правового регулювання підприємницької діяльності у сфері сільського господарства, виокремлює такі ключові характеристики цієї галузі: 1) суспільно значуща діяльність, яка забезпечує соціальну продовольчу безпеку для населення України та частково інших держав; 2) залежність цієї діяльності від природно-кліматичних умов, а також від безпекової та економічної ситуації в Україні;

3) сезонність здійснення даного виду діяльності; 4) використання земель сільськогосподарського призначення як основного засобу виробництва; 5) спрямованість на отримання прибутку суб'єктами господарювання; 6) значна роль адміністративно-правового регулювання, висока залежність від державної політики та необхідність державної підтримки суб'єктів господарювання, що займаються сільськогосподарською діяльністю; 7) головною (хоча не єдиною) метою цієї діяльності є виробництво продукції сільського господарства [5, с. 461].

Адміністративно-правове регулювання сільськогосподарської підприємницької діяльності можна визначити як систему правових норм, методів і засобів, за допомогою яких держава здійснює управлінський вплив на суб'єктів аграрного підприємництва з метою забезпечення їхньої діяльності відповідно до вимог законодавства, підвищення ефективності господарювання та дотримання суспільних інтересів.

Особливістю цього виду регулювання є його спрямованість на врегулювання суспільних відносин, які виникають у процесі здійснення сільськогосподарської діяльності, з урахуванням специфіки аграрного сектору. Зокрема, йдеться про природно-кліматичні умови, сезонність виробництва, залежність від земельних ресурсів, а також соціальну значущість сільськогосподарської продукції.

Як зазначають І. О. Федуняк і В. І. Літвінов, підприємство є складною управлінською системою, що забезпечує виробництво продукції, виконання робіт або надання послуг з метою отримання прибутку чи досягнення соціального або іншого ефекту. Підвищення ефективності управлінського процесу, з урахуванням вимог керівного апарату, який здійснює моніторинг діяльності своєї структури, сприяє збільшенню ймовірності досягнення кращих результатів у діяльності підприємства [6]. А отже, сприяти цьому має належна правова основа.

Адміністративно-правове регулювання сільськогосподарської підприємницької діяльності базується на низці принципів, серед яких можна виділити:

1. Принцип законності – діяльність суб'єктів аграрного підприємництва має здійснюватися відповідно до Конституції України, законів та інших нормативно-правових актів.

2. Принцип державного контролю та нагляду – держава здійснює контроль за дотриманням аграрного законодавства, якістю продукції, використанням земельних ресурсів тощо.

3. Принцип підтримки та стимулювання – держава забезпечує підтримку сільськогосподарських виробників шляхом надання субсидій, кредитів, податкових пільг тощо.

4. Принцип збалансованості приватних і публічних інтересів – регулювання має враховувати й економічні інтереси підприємців, і суспільні потреби в доступній та якісній сільськогосподарській продукції.

Система нормативно-правових актів, які регулюють сільськогосподарську підприємницьку діяльність, включає, передусім, Конституцію України [7], яка визначає загальні засади економічної діяльності та закріплює право власності на землю. До цього переліку варто віднести Земельний кодекс України [8], що регламентує використання земель сільськогосподарського призначення, низку Законів України, зокрема, «Про фермерське господарство» [9], «Про державну підтримку сільського господарства України» [10], «Про охорону земель» [11] тощо, а також підзаконні нормативно-правові акти, які деталізують окремі аспекти регулювання (постанови Кабінету Міністрів України, накази профільних міністерств тощо).

Слушною є думка Г. С. Іванової, що адміністративно-правове регулювання агропромислового комплексу полягає у цілеспрямованому впливі правовими засобами, зокрема відповідними формами та методами, які застосовуються уповноваженими органами державної влади та місцевого самоврядування. Це здійснюється з метою організації процесів виробництва, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції, сировини й продовольства шляхом використання комплексу адміністративно-правових інструментів для забезпечення продовольчої безпеки та підвищення ефективності агропромислового виробництва [12, с. 159]. Водночас, і вчена, і багато інших науковців, також підкреслюють, що саме норми адміністративного права відіграють найвагомішу роль у регулюванні цієї сфери. І це, на нашу думку, є цілком обґрунтованим, адже адміністративне право

забезпечує систематичний, організований та контрольований підхід до управління агропромисловим комплексом. Норми цього права встановлюють чіткі правила для діяльності суб'єктів господарювання, визначають повноваження органів державної влади та місцевого самоврядування, а також регламентують механізми взаємодії між ними. Завдяки адміністративно-правовому регулюванню створюються умови для ефективного використання ресурсів, забезпечення продовольчої безпеки, а також стимулювання інновацій у сфері агропромислового виробництва. Крім того, важливим аспектом є захист прав і законних інтересів учасників агропромислового комплексу, що сприяє стабільності та передбачуваності їх діяльності. Відтак, адміністративно-правові механізми виступають важливим інструментом у досягненні стратегічних цілей держави в аграрному секторі та забезпеченні сталого розвитку сільського господарства.

Адміністративно-правове регулювання сільськогосподарської підприємницької діяльності реалізується через діяльність відповідних органів виконавчої влади, зокрема: Міністерство аграрної політики та продовольства України, яке розробляє та реалізує державну аграрну політику; Державну службу з питань геодезії, картографії та кадастру, яка здійснює управління земельними ресурсами; Державну екологічну інспекцію, що контролює дотримання вимог екологічного законодавства в аграрній сфері; Антимонопольний комітет України, який забезпечує конкуренцію на аграрному ринку. Натомість, згадувана нами, Г. С. Іванова, акцентує увагу на тому, що агропромисловий комплекс є складною системою, яка включає в себе різні галузі народного господарства, зокрема землеробство, садівництво, виноградарство, виноробство, тваринництво, рибне господарство, харчову та переробну промисловість, а також сільськогосподарське машинобудування. Така багатогалузевість створює певні труднощі у державному регулюванні АПК, оскільки необхідно одночасно забезпечувати сприятливі умови для розвитку конкуренції та підприємництва й гарантувати соціальний захист населення. У зв'язку з цим суб'єкти адміністративно-правового регулювання у сфері АПК реалізують свої функції

шляхом застосування нормативно-правових актів, які визначають їхні повноваження та межі компетенції [13, с. 88].

Крім того, важливим елементом регулювання є система ліцензування [14] та сертифікації в окремих сферах сільськогосподарської діяльності (наприклад, виробництво насіння, ветеринарна практика тощо), а також запровадження квот і стандартів якості продукції.

Попри існування розвиненої нормативної бази та системи органів державного управління, у сфері адміністративно-правового регулювання сільськогосподарської підприємницької діяльності існує низка проблем:

1. Недостатня ефективність державної підтримки малих та середніх сільгоспвиробників.
2. Відсутність чітких механізмів контролю за використанням земель сільськогосподарського призначення.
3. Проблеми з дотриманням екологічних стандартів у процесі господарської діяльності.
4. Недостатній рівень цифровізації адміністративних процедур у сфері аграрного підприємництва.

Подібну позицію висловлює С. Романескул, наголошуючи, що нинішня система адміністративно-правового регулювання агропромислового комплексу в Україні є недостатньо ефективною та дієвою. У сучасних умовах розвиток агропромислового комплексу України є одним із ключових напрямів забезпечення конкурентоспроможності національної економіки. Ця галузь наразі потребує активного втручання держави, зокрема через фінансову підтримку, здійснення масштабних реформ і впровадження інноваційних технологій у сферу агробізнесу [15, с. 62].

Отож, для підвищення ефективності адміністративно-правового регулювання сільськогосподарської підприємницької діяльності доцільно вжити таких заходів: розробити та впровадити сучасні механізми державної підтримки фермерських господарств із фокусом на інноваційні технології та екологічне виробництво; забезпечити прозорість і доступність адміністративних послуг для суб'єктів аграрної діяльності шляхом цифровізації процедур (наприклад, реєстрація земельних ділянок чи отримання ліцензій); посилити контроль за дотриманням екологічних стандартів у сільському господарстві через запроваджен-

ня ефективних санкцій за порушення природоохоронного законодавства; удосконалити нормативно-правову базу з метою гармонізації українського аграрного законодавства із законодавством Європейського Союзу в рамках євроінтеграційного курсу України.

Висновки. Підсумовуючи викладене вище можемо констатувати, що ефективне функціонування аграрного сектору економіки є стратегічно важливим для забезпечення продовольчої безпеки держави, соціально-економічного розвитку сільських територій та підвищення конкурентоспроможності України на міжнародному рівні. Однак сучасна система адміністративно-правового регулювання цієї сфери стикається з низкою проблем, які потребують комплексного вирішення.

По-перше, нормативно-правова база, що регулює сільськогосподарську підприємницьку діяльність, залишається фрагментарною та недостатньо систематизованою. Відсутність єдиного підходу до визначення правового статусу суб'єктів аграрного підприємництва, а також неузгодженість між нормами різних галузей права створюють правову невизначеність та ускладнюють діяльність аграрних підприємств.

По-друге, адміністративно-правове регулювання аграрного сектору потребує вдосконалення у частині забезпечення прав і законних інтересів суб'єктів підприємницької діяльності. Зокрема, необхідно створити прозорі механізми державної підтримки сільськогосподарських виробників, які враховували б специфіку їхньої діяльності, масштаби виробництва та регіональні особливості.

По-третє, важливим аспектом є оптимізація процедур ліцензування, сертифікації та контролю за якістю продукції. Надмірна бюрократизація цих процесів призводить до додаткових витрат часу та ресурсів для підприємств, що негативно впливає на їхню конкурентоспроможність.

По-четверте, в умовах інтеграції України до європейського правового простору необхідно забезпечити гармонізацію національного законодавства із нормами ЄС у сфері аграрного підприємництва. Це включає адаптацію стандартів якості продукції, екологічних вимог та механізмів державного контролю.

По-п'яте, важливим завданням є цифровізація адміністративних процедур у сфері сільськогосподарського підприємництва. Використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій дозволить спростити взаємодію між суб'єктами господарювання та органами державної влади, забезпечити оперативність отримання необхідної інформації та підвищити рівень прозорості регуляторних процесів.

Отже, для забезпечення ефективного адміністративно-правового регулювання сільськогосподарської підприємницької діяльності необхідно здійснити комплекс заходів, спрямованих на удосконалення нормативно-правової бази, оптимізацію процедур державного контролю та підтримки, гармонізацію законодавства із міжнародними стандартами та впровадження цифрових технологій у сферу регулювання. Реалізація зазначених заходів сприятиме створенню сприятливих умов для розвитку аграрного сектору, підвищенню його конкурентоспроможності та забезпеченню сталого розвитку сільських територій України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Алішов Гамід Надір-огли. Продовольча безпека України та чинники, що формують її рівень. *Економіка і суспільство*. 2017. Вип. 13. С. 164–168.
2. Дудар В. Продовольча безпека України та складові її забезпечення у контексті економічної безпеки держави. *Вісник THEU*. 2016. № 2. С. 20–32.
3. Кучечук Л. В. Світова продовольча безпека: тенденції та виклики. *Вісник Харківського університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм»*. 2022. Вип. 16. С. 34–40.
4. Крилов Д. В. Проблеми забезпечення продовольчої безпеки України в сучасних умовах. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: економіка та управління*. 2023. Вип. 7. URL: <https://doi.org/10.54929/2786-5738-2023-7-03-07>
5. Марощак Г. П. Основні засади адміністративно-правового регулювання підприємницької діяльності у сфері сільського господарства. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2023. № 1 (28). С. 461–468.
6. Федуняк І. О., Літвінов В. І. Адміністративно-правові методи, як складові менеджменту державного регулювання підприємницької діяльності. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2022. № 6. URL: <https://nayka.com.ua/index.php/dy/article/view/82/84>

7. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
8. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 року № 2768-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 3–4. Ст. 27.
9. Про фермерське господарство: Закон України від 19 червня 2003 року № 973-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 45. Ст. 363.
10. Про державну підтримку сільського господарства України: Закон України від 24 червня 2004 року № 1877-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 49. Ст. 527.
11. Про охорону земель: Закон України від 19 червня 2003 року № 962-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 39. Ст. 349.
12. Іванова Г. С. Адміністративно-правове регулювання у сфері агропромислового комплексу України, принципи та напрями його здійснення. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. Вип. 3. Т. 1. С. 158–162.
13. Іванова Г. Щодо адміністративно-правової характеристики суб'єктів агропромислового комплексу України. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 11. С. 86–91.
14. Про ліцензування видів господарської діяльності: Закон України від 2 березня 2015 року. № 222-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 23. Ст. 158.
15. Романескул С. Агропромисловий комплекс як об'єкт адміністративно-правового регулювання. *Актуальні проблеми правознавства*. 2025. № 3 (43). С. 57–63.

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.10.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 24.11.2025

Дата публікації: 19.12.2025

Грабильнікова О. А.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного, трудового та господарського права
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара*

ПРОБЛЕМИ КООРДИНАЦІЇ МІЖ ОРГАНАМИ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ У СФЕРІ ПАТЕНТУВАННЯ В УКРАЇНІ

PROBLEMS OF COORDINATION BETWEEN EXECUTIVE AUTHORITIES IN THE FIELD OF PATENTING IN UKRAINE

У статті комплексно досліджено проблеми координації між органами виконавчої влади у сфері патентування в Україні, зокрема питання розподілу повноважень, узгодженості нормативно-правових актів та ефективності міжвідомчої взаємодії. Розкрито роль Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» як базового правового акта у регулюванні відносин у цій сфері, а також проаналізовано положення Національної стратегії розвитку сфери інтелектуальної власності на 2020–2025 роки та Стратегічного плану розвитку Українського національного офісу інтелектуальної власності та інновацій на 2024–2028 роки. Окремо розглянуто функції координаційних органів як суб'єктів реалізації державної політики, їх взаємодію з територіальними органами центральних органів виконавчої влади та вплив на забезпечення належного рівня захисту патентних прав. Значну увагу приділено сучасному стану ринку інтелектуальної власності в Україні та економічним аспектам розвитку патентної системи. На основі аналізу міжнародного досвіду, зокрема реформування патентної системи ЄС, запропоновано шляхи вдосконалення координаційних механізмів в Україні. Дослідження також висвітлює проблеми дублювання повноважень та наявних розбіжностей у підходах до реалізації патентної політики різними органами виконавчої влади, що негативно впливає на темпи впровадження інновацій та рівень захисту прав винахідників. Автор підкреслює, що подолання фрагментарності правового регулювання, впровадження сучасних цифрових сервісів, оптимізація міжвідомчої взаємодії та належне фінансування ключових інституцій дозволять створити ефективну, прозору і конкурентоспроможну систему патентування, що відповідатиме європейським стандартам та сприятиме інноваційному розвитку України. Удосконалення системи державної координації у сфері патентування потребує також поглиблення аналітичної роботи, що охоплює регулярний моніторинг ефективності впроваджуваних реформ, аналіз динаміки подання заявок та тенденцій розвитку інноваційного сектору, що дозволить своєчасно реагувати на виклики та адаптувати нормативно-правові механізми до нових умов. Водночас важливим є розширення співпраці з міжнародними організаціями та провідними патентними відомствами світу, що забезпечить доступ до найкращих практик управління правами інтелектуальної власності та сприятиме інтеграції України у глобальний ринок технологій. У перспективі формування ефективної координаційної моделі у сфері патентування стане одним із ключових чинників зміцнення інноваційного потенціалу держави, створення сприятливого середовища для творчої та науково-технічної діяльності, а також побудови конкурентоспроможної економіки, орієнтованої на знання та високі технології.

Ключові слова: *патентування, інтелектуальна власність, координаційні органи, державна політика, стратегія розвитку, міжнародний досвід.*

The article provides a comprehensive study of the problems of coordination between executive authorities in the field of patenting in Ukraine, in particular the issues of distribution of powers, consistency of legal acts, and efficiency of interdepartmental cooperation. The role of the Law of Ukraine “On the Protection of Rights to Inventions and Utility Models” as a basic legal act in regulating relations in this field is revealed, as well as the provisions of the National Strategy for the Development of Intellectual Property for 2020–2025 and the Strategic Development Plan of the Ukrainian National Office of Intellectual Property and Innovations for 2024–2028 are analyzed. Special attention is paid to the functions of coordination bodies as subjects of implementation of state policy, their interaction with territorial bodies of central executive authorities, and their impact on ensuring the proper level of patent rights protection. The current state of the intellectual property market in Ukraine and the economic aspects of the patent system's development are considered. Based on the analysis of international experience, in particular the reform of the EU patent system, ways to improve coordination mechanisms in Ukraine are proposed. The study also highlights the problems of duplication of powers and existing differences in approaches to the implementation of patent policy by various executive authorities, which negatively affect the pace of innovation introduction and the level of protection of inventors' rights. The author

emphasizes that overcoming the fragmentation of legal regulation, introducing modern digital services, optimizing inter-departmental interaction, and ensuring adequate funding for key institutions will make it possible to create an efficient, transparent, and competitive patenting system that meets European standards and promotes the innovative development of Ukraine. Improving the system of state coordination in the field of patenting also requires deepening analytical work, which includes regular monitoring of the effectiveness of implemented reforms, analyzing the dynamics of application filings and trends in the development of the innovation sector, thus enabling timely responses to emerging challenges and adaptation of regulatory mechanisms to new conditions. At the same time, it is crucial to expand cooperation with international organizations and leading patent offices worldwide, which will provide access to best practices in intellectual property management and promote Ukraine's integration into the global technology market. In the long term, the formation of an effective coordination model in the sphere of patenting will become one of the key factors in strengthening the state's innovation potential, creating a favorable environment for creative and scientific-technical activity, and building a competitive knowledge- and high-technology-oriented economy.

Key words: *patenting, intellectual property, coordination bodies, state policy, development strategy, international experience.*

Постановка проблеми. Сфера патентування в Україні, незважаючи на значний обсяг нормативного регулювання та наявність спеціалізованих органів, продовжує залишатися одним із найбільш проблемних сегментів системи охорони прав інтелектуальної власності. Як бачимо, ефективна координація між органами виконавчої влади, що забезпечують реєстрацію, захист і розвиток патентних прав, є критичною умовою для створення сприятливого середовища для винахідництва та інноваційної діяльності. Вартим уваги є те, що чинне законодавство, зокрема Закон України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» [1], встановлює базові правила щодо отримання та захисту патентів, однак не врегулює у достатній мірі питання чіткого розподілу повноважень між відповідними органами.

У сучасних умовах інтеграції України у світовий інтелектуальний простір, відсутність належної узгодженості дій між Українським національним офісом інтелектуальної власності та інновацій (УКРНОІВІ), Міністерством економіки, територіальними підрозділами та іншими координаційними структурами призводить до дублювання функцій, затягування процедур та зниження ефективності захисту прав заявників. Як показує практика, навіть наявність стратегічних документів, таких як Національна стратегія розвитку сфери інтелектуальної власності (2020–2025) [6] та Стратегічний план розвитку УКРНОІВІ (2024–2028) [3], не гарантує їх належного впровадження без ефективного механізму міжвідомчої координації.

Разом з тим, розвиток ринку інтелектуальної власності в Україні демонструє зростання інтересу до патентування з боку бізнесу та нау-

кових установ [9], що вимагає швидкої адаптації управлінських та правових механізмів до європейських стандартів. Це підкреслює необхідність не лише вдосконалення нормативної бази, але й зміцнення інституційної спроможності органів виконавчої влади у цій сфері.

Стан дослідження. Серед науковців, які досліджували проблематику у сфері інтелектуальної власності та координації між органами виконавчої влади, можна виділити таких, як О.О. Безпалова, Н.П. Капітаненко, В.А. Дерещ, О.М. Обривкіна, Г.О. Андрощук, І. Чуницка, О. Бондарук, Ф.П. Бухало та інші. Зазначені наукові надбання заслуговують на увагу, разом з тим, з урахуванням розвитку новітніх технологій та змінами у вітчизняному законодавстві, вони потребують додаткового вивчення.

Мета статті. З'ясування основних проблем координації між органами виконавчої влади у сфері патентування в Україні, аналіз нормативно-правових засад та інституційних механізмів взаємодії, а також формування пропозицій щодо вдосконалення організаційно-правових інструментів з урахуванням національної специфіки та міжнародного досвіду.

Виклад основного матеріалу. Система патентування в Україні базується на розгалуженій нормативно-правовій основі, яка включає як загальні, так і спеціальні акти, спрямовані на врегулювання правовідносин у сфері охорони прав на винаходи та корисні моделі. Центральне місце в цій системі займає Закон України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» [1], який визначає процедури отримання патенту, права та обов'язки заявників, умови правової охорони та засоби захисту. Саме цей закон є відправною точкою для будь-

яких подальших адміністративних чи судових дій у сфері патентування.

Особливістю чинного законодавства є поєднання норм національного права та міжнародних стандартів, адже Україна, ратифікувавши низку міжнародних угод у сфері інтелектуальної власності, взяла на себе зобов'язання забезпечувати належний рівень правової охорони відповідно до європейських і світових вимог. Це підтверджується й положеннями Національної стратегії розвитку сфери інтелектуальної власності на 2020–2025 роки [6], де акцент зроблено на гармонізації законодавства з правом ЄС, цифровізації процесів та підвищенні прозорості процедур.

Правове регулювання у сфері патентування в Україні не обмежується лише вищезгаданим законом. Значну роль відіграють і постанови Кабінету Міністрів України, накази уповноважених органів, відомчі інструкції, якими визначаються технічні та адміністративні аспекти процедури подання та розгляду заявок на винаходи і корисні моделі. Це комплексне нормативне середовище створює правову основу для діяльності як Українського національного офісу інтелектуальної власності та інновацій (УКРНОІВІ), так і інших залучених органів виконавчої влади.

У сучасних умовах особливого значення набуває впровадження електронних сервісів, які спрощують процедури подання заявок та здійснення діловодства у патентній сфері. Це передбачено у стратегічних документах [3; 6], але на практиці рівень цифровізації ще не досяг бажаних показників, що впливає на швидкість та зручність взаємодії заявників з органами влади.

Таким чином, нормативно-правові засади патентування в Україні є формально розвиненими та відповідними міжнародним вимогам, але їхня практична реалізація потребує посилення координації між органами виконавчої влади, усунення колізій та забезпечення комплексного підходу до впровадження цифрових технологій у патентні процедури.

Дослідження О.О. Безпалової свідчить, що координаційні органи виступають ключовими суб'єктами реалізації державної політики у сфері управління, оскільки вони створюють платформу для взаємодії між центральними та місцевими органами влади [2]. Це особли-

во важливо для патентної сфери, де своєчасне погодження дій різних установ дозволяє уникнути дублювання функцій та скоротити строки адміністративних процедур.

Правове закріплення координаційних відносин між органами виконавчої влади є необхідною умовою для ефективного функціонування системи. В.А. Дерещь підкреслює, що належна нормативна регламентація взаємодії між місцевими державними адміністраціями та територіальними підрозділами центральних органів виконавчої влади сприяє підвищенню якості управлінських рішень, а також забезпечує більш ефективне використання ресурсів [5, с. 378].

Разом з тим, сучасна система координації у сфері патентування в Україні все ще характеризується фрагментарністю. Окремі органи влади, навіть маючи чітко визначені повноваження, нерідко виконують схожі функції або вдаються до дублювання рішень, що знижує загальну ефективність роботи. Як показує аналіз, у багатьох випадках відсутній єдиний інформаційний простір для обміну даними між установами, що призводить до затримок у процесі розгляду заявок на патенти та виникнення конфліктних ситуацій між відомствами.

Таким чином, роль координаційних органів у сфері патентування полягає у формуванні єдиної політики, усуненні дублювання функцій, забезпеченні своєчасної та ефективної взаємодії між усіма учасниками процесу, а також у створенні умов для реалізації стратегічних цілей розвитку інтелектуальної власності в Україні.

Стратегічне бачення розвитку патентної системи України формується на основі комплексних програмних документів, у яких визначаються пріоритети, завдання та етапи реформ. Одним із ключових документів такого типу є Стратегічний план розвитку Українського національного офісу інтелектуальної власності та інновацій (УКРНОІВІ) на 2024–2028 роки [3]. Він передбачає модернізацію процедур подання заявок, впровадження електронних сервісів, удосконалення експертизи заявок на винаходи та корисні моделі, а також підвищення кваліфікації персоналу, що працює у сфері патентування.

Важливим орієнтиром для всієї галузі залишається Національна стратегія розвитку сфери інтелектуальної власності на 2020–2025 роки [6]. Вона встановлює чіткі цілі: гармонізація

законодавства з правом ЄС, посилення механізмів захисту прав, розвиток системи колективного управління, а також створення спеціалізованих підрозділів для боротьби з порушеннями у сфері ІВ. Як бачимо, ці документи взаємоповнюють один одного: стратегія задає загальний курс, а план розвитку УКРНОІВІ конкретизує інституційні кроки.

Відповідно, О.М. Обривкіна у своїх дослідженнях наголошує, що без комплексного реформування інституційної структури та підвищення її автономності навіть найпрогресивніші плани можуть залишитися декларативними [7]. Вона підкреслює, що наявність документів — лише перший крок, головне завдання полягає у їх реальному впровадженні, а для цього потрібна належна координація між усіма рівнями виконавчої влади.

Економічний аспект стратегічного планування у сфері патентування також не можна залишати поза увагою. Як показують результати дослідження І. Чуницької та О. Бондарук, сучасний стан ринку інтелектуальної власності в Україні характеризується низьким рівнем комерціалізації патентів та недостатнім використанням патентних прав як інструменту залучення інвестицій [9, с. 2]. Тому стратегічні документи повинні враховувати не лише правові, а й економічні стимули для учасників ринку.

Не менш важливим є питання фінансового та кадрового забезпечення реалізації стратегічних планів. Як слушно зазначає Ф.П. Бухало, інтелектуальна діяльність та її правова охорона мають безпосередній вплив на соціально-економічний розвиток держави, і від рівня інвестування у цю сферу залежить конкурентоспроможність країни на міжнародному рівні [10, с. 109].

Таким чином, стратегічне планування у сфері патентування повинно поєднувати правові, організаційні та економічні заходи. Без достатньої інституційної спроможності, належного фінансування та міжвідомчої координації навіть найкращі стратегії залишаться лише на папері, а не стануть реальними механізмами розвитку національної патентної системи.

Н.П. Капітаненко, аналізуючи генезис адміністративно-правового регулювання у сфері реалізації права інтелектуальної власності, звертає увагу на те, що історично відсутність

чіткого розмежування компетенцій між органами влади часто призводила до конфліктів і неефективності управління [4, с. 277]. Це підтверджується і сучасним станом справ: окремі органи досі мають перетин у повноваженнях, особливо в питаннях нагляду та контролю за використанням патентних прав.

Важливо, що у патентній сфері складність взаємодії зумовлена не лише внутрішніми адміністративними проблемами, а й зовнішніми викликами. Наукові дослідження О.О. Безпалової показують, що ефективна координація потребує не лише правового закріплення процедур, а й створення реальних механізмів взаємодії, включаючи регулярний обмін інформацією та формування єдиного електронного простору даних [2].

Сучасний етап розвитку патентної системи України стикається з викликами, пов'язаними із цифровою трансформацією управлінських процесів. Хоча стратегічні документи, як-от план розвитку УКРНОІВІ [3], передбачають впровадження електронних сервісів, на практиці ці інструменти працюють фрагментарно. Відсутність повної інтеграції баз даних між органами призводить до того, що заявники вимушені дублювати документи, а перевірка правової чистоти винаходів займає більше часу, ніж це передбачено регламентами.

Ще однією проблемою є недостатній рівень професійної підготовки кадрів, особливо на місцевому рівні. В.А. Дерезь у своїй роботі наголошує, що без належного кадрового потенціалу навіть добре вибудована система координації не працюватиме належним чином [5, с. 382]. Підвищення кваліфікації спеціалістів, створення мережі постійного навчання та впровадження стандартів оцінки ефективності роботи можуть стати дієвими кроками для вирішення цього питання.

Вивчення міжнародного досвіду показує, що ефективна координація у сфері патентування є результатом поєднання чіткої нормативної бази, розвиненої інституційної структури та високого рівня цифровізації адміністративних процедур. Як приклад, можна навести реформування патентної системи Європейського Союзу, спрямоване на створення Єдиного патентного суду та запровадження єдиного патенту, чинного на території більшості держав-членів.

Г.О. Андрощук відзначає, що ключовою перевагою цієї моделі є можливість централізованого розгляду спорів і уніфікованої реєстрації прав [8]. Це значно скорочує адміністративні витрати, усуває дублювання процедур та підвищує правову визначеність для інвесторів.

Для України важливим є адаптація окремих елементів європейського досвіду, зокрема створення єдиного електронного порталу для подання заявок, інтегрованого з міжнародними базами даних, і формування єдиної юрисдикційної системи для розгляду патентних спорів. Урахування цих аспектів дозволить не лише оптимізувати роботу органів виконавчої влади, а й підвищити привабливість українського ринку інтелектуальної власності для міжнародних партнерів та інвесторів.

Перспективи удосконалення координації між органами виконавчої влади у сфері патентування безпосередньо пов'язані з комплексною модернізацією інституційної системи та впровадженням сучасних управлінських технологій. Одним із ключових напрямів є формування єдиного національного інформаційного простору у сфері патентування, який би об'єднував бази даних заявок, рішень та аналітичних звітів. Це забезпечить прозорість, оперативний обмін даними та скорочення строків розгляду заявок.

Ще одним перспективним кроком є підвищення автономності та відповідальності профільних установ, зокрема УКРНОІВІ, у поєднанні з розширенням можливостей для співпраці з науковими установами, бізнесом та міжнародними організаціями. Реалізація цих заходів у поєднанні з імплементацією положень Національної стратегії розвитку сфери інтелектуальної власності [6] створить умови

для сталого розвитку патентної системи, підвищення рівня правового захисту та стимулювання інноваційної активності в Україні.

Таким чином, удосконалення координаційних механізмів потребує комплексного підходу, що поєднує технологічні інновації, організаційні реформи та законодавчі зміни. Лише за умов системної взаємодії всіх учасників процесу можна забезпечити стабільне функціонування патентної системи, її конкурентоспроможність на міжнародному рівні та належний захист прав винахідників.

Висновки. Дослідження підтвердило, що належна координація між органами виконавчої влади у сфері патентування є ключовою умовою розвитку інноваційної діяльності та захисту прав винахідників. Попри наявність сучасної нормативно-правової бази, зокрема стратегічних документів, система залишається фрагментарною: зберігаються дублювання повноважень, колізії в законодавстві та недостатня інтеграція цифрових сервісів. Вирішення цих проблем потребує створення єдиного інформаційного простору, підвищення рівня узгодженості між інституціями та впровадження ефективних організаційних механізмів. Таким чином майбутнє патентної системи України залежить від здатності держави забезпечити системну взаємодію, стабільну законодавчу основу та адаптацію кращих міжнародних практик. Лише за умов комплексного підходу, що поєднає правові, організаційні та технологічні зміни, можна досягти підвищення рівня правового захисту, стимулювати інноваційний розвиток і забезпечити конкурентоспроможність України у світовому інтелектуальному просторі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Закон України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-12#Text> (дата звернення: 03.10.2025).
2. Безпалова О.О. Сутність та значення координаційних органів як суб'єктів реалізації державної політики. *Підприємництво, господарство і право*, 2020. № 6. С. 105–109. DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.6.19> (дата звернення: 05.10.2025).
3. Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій. Стратегічний план розвитку 2024–2028. С. 1–158. URL: https://nipo.gov.ua/wpcontent/uploads/2024/04/Stratehichnyyi_plan_rozvytku_UKRNOIVI_2024-2028-web.pdf (дата звернення: 07.10.2025).
4. Капітаненко Н.П. Генезис адміністративно-правового регулювання у сфері реалізації права інтелектуальної власності. *Юридичний науковий електронний журнал*, 2020. № 8. С. 275–279. DOI: <https://doi.org/10.32782/524-0374/2020-8/68>. (дата звернення: 02.10.2025).

5. Дерещ В.А. Правове закріплення координаційних відносин між місцевими державними адміністраціями та територіальними органами центральних органів виконавчої влади. *Правова держава*, 2021. № 32. С. 377–385. DOI: 10.33663/0869-2491-2021-32-377-385 (дата звернення: 09.10.2025).
6. Національна стратегія розвитку сфери інтелектуальної власності в Україні (2020–2025). URL: <https://ukrpatent.org/atachs/IP-Strategy-2020-25.pdf> (дата звернення: 11.10.2025).
7. Обривкіна О.М. Право інтелектуальної власності на сучасному етапі: проблеми та перспективи. *Ірпінський юридичний часопис* : науковий журнал, 2019. № 1. С. 36–43. DOI: 10.33244/2617-4154.1.2019.36-43 (дата звернення: 12.10.2025).
8. Андрощук Г.О. Модернізація патентної системи ЄС: новації та можливості для України. *Наука, технології, інновації*, 2023. № 4. С. 50–61. DOI: <http://doi.org/10.35668/2520-6524-2023-4-05> (дата звернення 10.10.2025).
9. Чуницка І.В., Бондарук О.С. Сучасний стан ринку інтелектуальної власності в Україні. *Економіка та суспільство*, 2023. № 52. С. 1–10. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-52-55> (дата звернення 11.10.2025).
10. Бухало Ф.П. Інтелектуальна діяльність та її місце в соціально-економічному розвитку сучасної України. *Часопис Київського університету права*, 2022. № 2-4. С. 108–112. DOI: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.2-4.2022.20> (дата звернення 07.10.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.10.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 24.11.2025

Дата публікації: 19.12.2025

Кунєв Ю. Д.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри теорії держави і права,
конституційного та адміністративного права
Державного університету «Київський авіаційний інститут»
<https://orcid.org/0000-0002-5952-2052>*

Устинова І. П.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри теорії держави і права,
конституційного та адміністративного права
Державного університету «Київський авіаційний інститут»
<https://orcid.org/0000-0003-1112-807X>*

ПРАВОВІ АСПЕКТИ ІНСТИТУТУ ПРЕДСТАВНИЦТВА ПРАВ, СВОБОД ТА ІНТЕРЕСІВ ДІТЕЙ У АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ

LEGAL ASPECTS OF THE INSTITUTE OF REPRESENTATION OF THE RIGHTS, FREEDOMS AND INTERESTS OF CHILDREN IN ADMINISTRATIVE JUSTICE

Стаття присвячена дослідженню правової природи представництва прав, свобод та інтересів малолітніх чи неповнолітніх осіб (дітей) у адміністративному судочинстві України. Актуальність зумовлена важливістю захисту дітей, що постраждали від воєнного конфлікту. Визначено законних представників, які забезпечують реалізацію конституційного права дітей на судовий захист у справах публічно-правового характеру. Проаналізовано норми національного та міжнародного законодавства, а також практику Верховного Суду щодо забезпечення принципу найкращих інтересів дитини та здійснення правосуддя, дружнє до дитини. Констатовано необхідність удосконалення процесуального механізму участі малолітніх чи неповнолітніх осіб у судовому процесі з огляду на нові виклики реформування адміністративного судочинства відповідно до стандартів ЄС, нових підходів щодо їх розв'язування в умовах воєнного стану та у повоєнний період та необхідність дотримання балансу між правами, гарантіями та дієвістю функціонування органів публічної влади. З аналізу судової практики серед таких проблем: неможливість особистої участі дитини чи батьків у суді чи евакуацію, зростання кількості справ щодо опіки, соціальних виплат, переміщення дітей, втрата документів, які підтверджують статус дитини. У таких умовах визначальною стає роль соціальних органів, опіки та прокурора, які повинні оперативно реагувати на порушення прав дітей, ініціювати позови та забезпечувати юридичний супровід дитини навіть за відсутності батьків, тим більше в умовах воєнного та післявоєнного часу, коли питання захисту прав дітей, постраждалих від збройного конфлікту є актуальним. Запропоновано: посилити кваліфікаційні вимоги до спеціалістів соціальних органів, опіки, включно з обов'язковим навчанням з адміністративного процесу, створити міжвідомчий механізм співпраці між органами соціального захисту, опіки, прокуратурою та судами у справах щодо дітей, розробити єдину електронну базу для моніторингу судових справ, де діти є учасниками, запровадити практику обміну статистичними даними між суб'єктами захисту прав дитини для формування єдиної політики в країні з метою вчасного реагування на порушення прав дитини.

Ключові слова: *малолітня та неповнолітня особа, представництво, адміністративне судочинство, прокурор, батьки та органи опіки та піклування.*

The article is devoted to the study of the legal nature of representation of the rights, freedoms and interests of minors (children) in administrative proceedings in Ukraine. Its relevance is determined by the importance of protecting children affected by armed conflict. It identifies the legal representatives who ensure the implementation of children's constitutional right to judicial protection in public law cases. It analyses the norms of national and international legislation, as well as the practice of the Supreme Court in ensuring the principle of the best interests of the child and the administration of child-friendly justice. The need to improve the procedural mechanism for the participation of minors in court proceedings has been identified, taking into account the new challenges of reforming administrative justice in line with EU standards, new approaches to addressing them in conditions of martial law and in the post-war period, and the need to maintain a balance between the rights, guarantees and effectiveness of public authorities. An analysis of judicial practice

reveals the following problems: the inability of children or parents to participate in court proceedings in person or to evacuate, an increase in the number of cases concerning custody, social benefits, the relocation of children, and the loss of documents confirming the status of the child. In such conditions, the role of social services, guardianship authorities and prosecutors becomes crucial, as they must respond promptly to violations of children's rights, initiate legal proceedings and provide legal support to children even in the absence of their parents, especially in times of war and post-war, when the issue of protecting the rights of children affected by armed conflict is particularly relevant. It is proposed to strengthen the qualification requirements for specialists in social services and guardianship, including mandatory training in administrative procedures, to create an interagency mechanism for cooperation between social protection, guardianship, prosecutors and courts in cases involving children, develop a unified electronic database for monitoring court cases involving children, introduce the practice of exchanging statistical data between child rights protection entities to form a unified policy in the country with the aim of responding promptly to violations of children's rights.

Key words: *minors and juveniles, representation, administrative proceedings, prosecutor, parents and social welfare authorities.*

Постановка проблеми та актуальність.

Стратегічним та загальнонаціональним пріоритетом державної політики є охорона дитинства, реалізація прав дитини на життя, охорону здоров'я, освіту, соціальний захист та всебічний розвиток [1]. В статті 1 Конвенції ООН [2] визначено, що «дитиною є кожна людська істота, яка не досягла віку вісімнадцяти років». Норми Закону України «Про охорону дитинства» узгоджуються із положеннями Конвенції ООН про права дитини [2], тому у випадках нечіткості або правових колізій у правових документах, що регулюють спірні відносини, які стосуються малолітніх та неповнолітніх осіб, держава зобов'язана забезпечити особливий правовий захист дітей, які вступають у конфлікт із законом або зазнають неправомірного впливу з боку дорослих, а суди повинні якнайкраще сприяти додержанню прав дитини відповідно до процесуального законодавства та ст. 3 Конвенції ООН про права дитини [2].

Звернемо увагу, що у сучасних соціальних умовах діти (малолітні до 14 років та неповнолітні з 14–18 років особи, діти) можуть виступати як суб'єкти адміністративних правопорушень, так і бути жертвами адміністративних деліктів, зокрема таких, що посягають на їх честь і гідність.

До дітей як суб'єктів, що вчинили адміністративні правопорушення, законодавець висловив позицію у статті 13 Кодексу України про адміністративні правопорушення (КУпАП), що «до осіб віком від шістнадцяти до вісімнадцяти років, які вчинили адміністративні правопорушення, застосовуються заходи впливу, передбачені ст. 24-1 КУпАП, а у разі вчинення особами віком від шістнадцяти до вісімнадцяти років адміністративного

правопорушення, передбаченого статтями 44, 51, 121–127, частинами 1–3 статті 130, 139, частини 2 статті 156, 173, 173-4, 174, 183-1, 185, 190–193 цього кодексу, вони підлягають адміністративній відповідальності на загальних підставах» [3]. Розгляд справ про адміністративні правопорушення, вчинені неповнолітніми, здійснюється судами.

Нажаль, щорічно як органами державної влади, так і правозахисними інституціями (зокрема, Офісом Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Службою у справах дітей, ЮНІСЕФ, Міністерством соціальної політики, судом) фіксуються численні порушення прав та законних інтересів малолітніх чи неповнолітніх осіб з боку органів державної влади, посадових осіб та громадян, на яких покладено обов'язки з охорони прав та інтересів найменш захищеної категорії громадян. Проте зауважимо, що при здійсненні будь-яких дій стосовно дітей, як з боку органів державної влади, так із боку приватних установ, інтереси дитини повинні розглядатися у пріоритеті (ч. 2 ст. 24 Хартії основних прав Європейського Союзу) [4].

До видів порушень прав та законних інтересів з боку органи державної влади можна віднести: бездіяльність служб у справах дітей, які не реагують, або не вчасно реагують на повідомлення про насильство, невчасно вилучають дитину з небезпечного середовища чим порушують ст. 19, 52 Конституції [2], ст. 10 Закону «Про охорону дитинства» [1]; в освітніх установах трапляються неодинокі випадки булінгу, (порушення гідності, психологічне насильство ст. 173⁴ КУпАП [3], ст. 6 Закону «Про освіту» [2].); правоохоронні органи можуть вчиняти незаконне затриман-

ня, здійснювати фізичний чи психологічний тиск на неповнолітніх (порушення права на свободу, заборона катувань ст. 29, 28 Конституції [5], ст. 7 КПК України [7].); батьки, опікуни, можуть здійснювати домашнє насильство, примушувати до жебрацтва (порушення права на захист, гідність, безпеку ст. 173², 184 КУпАП [3]; ст. 150, 155 СК України [8]).

Стаття 52 Конституції України гарантує, що «діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також народжені вони у шлюбі чи поза ним. Будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідується законом» [5]. Захист прав, свобод та інтересів малолітніх чи неповнолітніх осіб є проявом конституційного обов'язку держави забезпечити права людини як найвищу соціальну цінність та набуває особливої актуальності в адміністративному судочинстві, де вирішуються спори між громадянами і органами публічної влади.

Зауважимо, що довготривалі воєнні дії в Україні мультифакторно та системно негативно впливають на малолітніх та неповнолітніх осіб. Серед факторів впливу можна відзначити: фізичну безпеку та життєві потреби, які знижуються через обстріли, руйнування інфраструктури, які забезпечують їх права (житло, школи, лікарні); дефіцит базових послуг (охорона здоров'я, отримання освіти, здорове харчування); евакуація, внутрішня та зовнішня міграція, яка призводить до тимчасового влаштування, що породжує процеси бездоглядності, зниження контролю з боку дорослих, роз'єднання з рідними та залишення або торгівля дітьми. «Протягом повномасштабного вторгнення РФ в Україну майже 70% українських дітей були вимушені покинути рідні домівки і переміститися в межах країни або за кордон» [9]. Вищезначене впливає на поведінку дітей та адекватне позиціонування себе у соціумі.

Соціально-економічні труднощі, спричинені війною призводять до серйозних проблем, таких як: порушення доступу до освіти, навчання на дистанційній формі, розлучення з родиною, з'являються діти-сироти, діти-втікачі, діти які загубилися, покинуті або передані дорослим, що підвищує ризик соціальної маргіналізації та використання дитячої праці. Такі діти потребують захисту, психосоціальної підтримки, допомоги з боку держави та мають право на судовий захист.

Про шкідливий вплив он-лайн середовища на свідомість дітей зазначили англійські спеціалісти в аналітичній доповіді «Діти Європейського Союзу в он-лайн». З одного боку цифровий світ надає багато можливостей, свободу вираження поглядів, а з іншого – шкідливий контент пропагування сексуального насильства, порушення конфіденційності та питання захисту даних та інші ризики [10]. Це спонукає говорити що права та обов'язки дитини як учасника інформаційного обміну в он-лайн середовищі.

Стаття 13 Конвенції про права дитини [2] визначає, що «кожен, чиї права та свободи, визнані в цій Конвенції, було порушено, має право на ефективний засіб правового захисту в національному органі, навіть якщо таке порушення було вчинене особами, які здійснювали свої офіційні повноваження».

У випадках коли права, свободи та законні інтереси малолітніх чи неповнолітніх осіб були порушені, ключову роль у механізмі їх відновлення відіграє суд. Однак дані особи як суб'єкти публічно-правових відносин не можуть у повній мірі реалізувати свої права через свій вік, правову необізнаність та психосоціальну неготовність, тому їх участь у судовому процесі відбувається особливим чином – через представників, адвокатів та органи опіки й піклування.

Отже, поява нових форм адміністративних спорів (соціальних, освітніх, медичних, житлових), зростання кількості порушень прав дітей, особливо актуалізує питання представництва малолітніх чи неповнолітніх осіб в адміністративному судочинстві.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Серед українських вчених наукові дослідження окремих аспектів проблематики представництва в адміністративному судочинстві здійснювали: В.Б. Авер'янов, О.Ф. Андрійко, О.М. Бандурка, Ян Берназюк, Ю.П. Битяк, І.Б. Коліушко, Т.О. Коломоець, В.К. Колпаков, А.Т. Комзюк, О.В. Кузьменко, Р.С. Мельник, О.М. Пасенюк, О.І. Миколенко, О.М. Музичук, М.І. Смокович, С.Г. Стеценко, Г.А. Терещук.

Серед останніх наукових досліджень праці: стаття Л. Будзан «Теоретико-правові та практичні проблеми представництва інтересів юридичних осіб в адміністративному процесі» (2024 р.); наукова стаття І. Ковалів «Захист прав та законних інтересів дітей під час війни

в Україні» акцентовано увагу на проблемі безпеки дітей в усіх аспектах під час війни та визначено ряд компонентів захисту прав дітей щодо удосконалення нормативно-правової бази, шляхом імплементації норм європейського та міжнародного права (2023 р.) [11]; стаття Ю. Цвіркун «Представництво в адміністративному судочинстві: аналіз законодавства та судової практики», де досліджено неузгодженість норм права щодо учасників судового процесу та здійснено аналіз поняття «представник» і «самопредставник» (2023 р.).

Мета та завдання дослідження. Метою статті є визначення правової основи представництва прав, свобод та інтересів малолітніх чи неповнолітніх осіб в адміністративному судочинстві, дослідження теоретичних та прикладних проблем представництва, визначення шляхів ефективного представництва з метою вдосконалення чинного законодавства у відповідності з новими викликами воєнних дій та євроінтеграційними процесами в державі.

Виклад основного матеріалу. Серед різноманітних заходів реалізації та захисту прав малолітньої чи неповнолітньої особи (дітей) провідне місце займає адміністративно-правове забезпечення, яке проявляється у відносинах скоординованої взаємодії органів публічного адміністрування стосовно забезпечення прав дитини в Україні.

Представництво прав, свобод і законних інтересів малолітніх чи неповнолітніх осіб (дітей) у адміністративному судочинстві врегульовується нормами національного та міжнародного законодавства: Кодексом адміністративного судочинства України (КАС України) [13], Цивільним кодексом України (ЦК України) [15], Законом України «Про охорону дитинства» [1], Національна стратегія захисту прав дитини у сфері юстиції на період до 2028 року [1], в якій визначено, що одним із ключових стратегічних міжнародних документів для України на найближчий період є Стратегія Ради Європи з прав дитини на 2022-2027 роки «Права дитини на практиці: від стабільної реалізації до спільного новаторства» в рамках Плану дій Ради Європи для України «Стійкість, відновлення та відбудова» на 2023-2026 роки, спрямована на просування захисту та заохочення прав дитини по всій Європі [2], Конвенції ООН про

права дитини (Convention on the Rights of the Child) [2], Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей (2010 рік), Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються відправи правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила), 1985 рік.

За національним законодавством статус «малолітньої особи» надано дитині віком до 14 років. Вони не досягли віку адміністративної процесуальної дієздатності, тому їх права, свободи та інтереси в адміністративному суді представляють законні представники – батьки, усиновлювачі або опікуни чи інші особи визначені законом (ч. 1 ст. 56 КАС України) та всі процесуальні дії виконуються виключно через представника. [13].

Неповнолітні особи це діти віком від 14–18 років мають часткову процесуальну дієздатність. У віці 16 років настає адміністративна дієздатність і тому вони можуть самостійно брати участь у адміністративних справах (наприклад, у спорах щодо нарахування стипендій, освітніх послуг, отримання пільг). Тобто набуття статусу учасника адміністративно-процесуальних відносин виникає з моменту набуття адміністративної дієздатності та виникненням бажання свідомо реалізувати свої права та законні інтереси шляхом захисту себе у суді. ч. 3 ст. 56 КАС України визначає, що до справи вони можуть залучати законних представників. Отже, захист малолітніх та неповнолітніх осіб через представника є формою реалізації адміністративної дієздатності дитини, коли її права, свободи та законні інтереси реалізуються або захищаються іншими особами, уповноваженими законом або судом. До того ж у Преамбулі Конвенції про права дитини зазначено, «що дитина, внаслідок її фізичної і розумової незрілості, потребує спеціальної охорони і піклування, включаючи належний правовий захист як до, так і після народження» [2].

Правовий статус представників малолітніх чи неповнолітніх осіб (дітей), у адміністративному судочинстві визначено в параграфі 2 «Представники» КАС України у (ст. 56 встановлює право бути представником) та особи, які можуть бути законними представниками (ст. 57 представником у суді може бути адвокат або законний представник) [13].

Особи, які не можуть бути представниками законодавець визначив в ст.58 КАС України [12]: «особа, яка бере участь у справі як секретар судового засідання, експерт, спеціаліст, перекладач та свідок, або є помічником судді, що розглядає справу; якщо вона у цій справі представляє або представляла іншу особу, інтереси якої у цій справі суперечать інтересам її довірителя; якщо вона є чи була медіатором під час проведення медіації щодо спору, пов'язаного із справою, що розглядається в суді».

Законними представниками дитини за законом є батьки та усиновлювачі, без необхідності уповноваження чи довіреності. Вони здійснюють повний комплекс процесуальних прав від імені дитини: подають позовну заяву або скаргу; знайомляться з матеріалами справи; подають заяви, клопотання, докази; беруть участь у судових засіданнях; оскаржують рішення суду. Проте, батьки не можуть діяти всупереч інтересам дитини, тому їх дії чітко окреслені та обмежені. Отже, правова природа представництва батьків є одночасно законною та довірчою, оскільки виникає з факту батьківства або усиновлення та обмежена інтересами дитини. Практична реалізація представництва батьків чи усиновлювачів у адміністративному судочинстві найчастіше проявляється у справах про порушення соціальних прав щодо призначення допомоги, субсидій, пільг, оскарження рішень органів освіти, дій органів опіки та піклування, захист честі, гідності дитини у медіапросторі.

У випадку коли батьки або інші законні представники не можуть або не бажають здійснювати представництво дитини, або коли між ними існує конфлікт інтересів важливу ключову соціально-правову функцію державного захисту можуть виконувати органи опіки і піклування. Серед нормативно-правових актів, що визначають засади діяльності органів опіки і піклування відзначимо такі: Конституція (ст. 52) [5], Сімейний кодекс України (ст. 243-247, ст. 248) [8], Закон України «Про охорону дитинства» (ст.1) [1], КАС України (ст. 56, ст. 58) [1], Постанова Кабінету Міністрів України № 866 від 24.09.2008 р. «Про затвердження Порядку провадження органами опіки і піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини» [13].

Особливістю представницької діяльності органу опіки та піклування є публічно-правовий

характер, полягає не тільки у забезпеченні суспільного інтересу у дотриманні прав дітей але і у забезпеченні суспільного інтересу. Сутність представництва органу опіки може проявлятися у таких формах: подання позову в інтересах дитини, участь у судових засіданнях на стороні позивача або відповідача, звернення з заявами, клопотаннями про забезпечення доказів, надання висновків про доцільність певного рішення.

Представництво може здійснюватися за дорученням, тобто це коли повнолітня дієздатна особа (зокрема адвокат) здійснює від імені іншої особи (неповнолітнього) її процесуальні права та обов'язки на підставі довіреності або іншого документа. У випадку неповнолітніх осіб, таке доручення може надаватися: батьками, усиновлювачами чи опікунами – адвокату або юристу; органом опіки і піклування, якщо дитина позбавлена батьківського піклування; судом або прокурором, якщо необхідно призначити представника у разі конфлікту інтересів (ч. 3 ст. 58 КАС України).

Відповідно до ст. 20 Закону «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», представництво може здійснювати адвокат, який діє на підставі: довіреності (нотаріально посвідченої); ордеру адвокатського об'єднання; доручення центру безоплатної правової допомоги (для соціально вразливих дітей) [14].

Крім адвоката, законним представником за дорученням можуть здійснювати: родичі або опікуни, уповноважені на це довіреністю; представники дитячих або благодійних організацій, якщо це передбачено законом (ч. 2 ст. 58 КАС України) [13]. Доручення має містити конкретне коло повноважень (подання позову, участь у засіданнях, отримання документів), строк дії, підпис законного представника (батька, опікуна, органу опіки).

У разі конфлікту інтересів між дитиною та її батьками суд має право призначити незалежного представника (ч. 3 ст. 58 КАС України), що є надзвичайно важливою гарантією справедливого процесу [13].

Звернем увагу на те, що прокурор, служба у справах дітей згідно із ст. 45 ЦПК України [15], ст. 53 КАС України [13], ст. 19 Закону «Про охорону дитинства» [1] може ініціювати справу для захисту прав неповнолітнього в суді або органах влади.

В системі представництва захисту прав, свобод та інтересів малолітніх чи неповнолітніх осіб у адміністративному судочинстві особлива роль належить прокурору. В ч. 3 ст. 23 Закону України «Про прокуратуру» [16] закріплено вичерпний перелік підстав для здійснення прокуратурою представництва інтересів держави в суді у некримінальних провадженнях: 1) захист інтересів держави не здійснює або неналежним чином здійснює орган державної влади, орган місцевого самоврядування чи інший суб'єкт владних повноважень, до компетенції якого віднесені відповідні повноваження, 2) відсутній компетентний орган. Отже, виключними випадками, за яких прокурор може здійснювати представництво інтересів держави в суді, є порушення або загроза порушення інтересів держави. Ключовим для застосування цієї конституційної норми є поняття «інтерес держави».

В Ухвалі Верховного Суду від 12 грудня 2023 року у справі №340/11/23 надана правова позиція Верховного Суду щодо здійснення представництва прокурором у суді: 1) починаючи з 30 вересня 2016 року прокурор може звертатися із позовом у справах, пов'язаних з охороною дитинства, виключно в інтересах держави, оскільки це узгоджується з положеннями частини першої статті 131-1 Конституції України; 2) невиконання уповноваженим ОМС повноважень у сфері соціального забезпечення дітей, позбавлених батьківського піклування, та дітей-сиріт при одночасній бездіяльності органу, який за законом уповноважений здійснювати контроль за реалізацією державної політики у сфері охорони дитинства (структурного підрозділу Служби у справах дітей) є порушенням інтересів держави; 3. бездіяльність Відділу освіти завдає шкоду інтересам держави у сфері охорони дитинства, а не тільки окремо взятої дитини, оскільки порушує засади державної політики у цій сфері, що ґрунтуються на забезпеченні найкращих інтересів дитини і мають на меті забезпечення належної реалізації ОМС своїх повноважень у сфері захисту дітей; 4) прокурор, звертаючись до суду з метою захисту прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, на отримання ОГД у порядку статті 8 Закону 3022-IX, фактично діє в інтересах держави, оскільки реалі-

зація державної політики у сфері захисту прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, сприяє створенню здорового та освіченого населення, протидії безпритульності, зниженню соціальної нерівності та напруги, що в цілому позитивно позначається на соціально-економічному розвитку держави [18].

В Ухвалі Великої Палати Верховного Суду від 04 липня 2024 року у справі № 360/917/23 Суд касаційної інстанції зазначив, що наразі відсутній єдиний підхід у формуванні судової практики щодо застосування статті 23 Закону України «Про прокуратуру» [16] у категорії спорів, в яких прокурор звертається до суду та обґрунтовує інтерес держави у сфері охорони дитинства бездіяльністю виконавчого органу місцевого самоврядування щодо нездійснення контролю та ініціювання виплати навчальними закладами, де проходили навчання діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, одноразової грошової допомоги, передбаченої статтею 8 Закону № 2342-IV.

Ця справа містить виключну правову проблему (питання) щодо поширення поняття «інтерес держави» на сферу охорони дитинства та підстав для представництва прокурором у суді таких інтересів у випадку, якщо ОМС не здійснює (неналежним чином здійснює) повноваження щодо контролю за виплатою дітям сиротам та дітям, позбавленим батьківського піклування, одноразової грошової допомоги. За інформацією з ЄДРСР судами першої інстанції розглянуто понад 500 справ за позовом прокурора у подібних правовідносинах, тобто проблема забезпечення захисту прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, на виплату ОГД, передбаченої статтею 8 Закону № 2342-IV, виходить за межі інтересів окремої дитини-сироти чи дитини, позбавленої батьківського піклування, або окремої групи таких дітей, а набуває масштабного характеру, створюючи реальну загрозу інтересам держави.

Незалежно від того чи державна або приватна установа займається питаннями соціального забезпечення, судами, адміністративними чи законодавчими органами, першочергова увага приділяється якнайкращому забезпеченню інтересів дитини (ст.3.1. Конвенція ООН) про права дитини [2].

Право дитини бути заслуханою у адміністративному судочинстві надається в ході будь-якого судового чи адміністративного розгляду, що торкається дитини, безпосередньо або через законного представника чи відповідний орган у порядку, передбаченому процесуальними нормами національного законодавства визначено в статті 12.2 Конвенції про права дитини [2].

Правовим механізмом заміщення волевиявлення дітей у процесуальних діях, у разі неспроможності самостійно реалізувати своє право на судовий захист виступає представництво. Інститут представництва має подвійну природу. По перше, матеріально-правову (представник здійснює дії спрямовані на захист прав дитини) та процесуально-правову (виступає безпосередньо учасником адміністративного процесу від імені дитини).

Таким чином, законне представництво є автоматичним наслідком батьківських прав і обов'язків, тоді як договірне або процесуальне представництво – це спеціально надане право діяти в інтересах дитини.

Висновки. Представництво малолітніх та неповнолітніх осіб є правовідносинами, в яких представник здійснює від імені дитини юридично значущі дії, з метою охорони її особистих чи майнових прав. До законних представників належать батьки, опікуни, піклувальники, адвокат, прокурор, органи опіки та піклування, які вчиняють процесуальні дії виключно в інтересах дитини. Законне представництво є наслідком батьківських прав і обов'язків, воно виступає гарантією захисту прав дитини, а не привілеєм та покликана компенсувати вікову та психічну непрацездатність. Договірне або процесуальне представництво полягає у спеціально наданому праві діяти в інтересах дитини.

З огляду на проведені дослідження виявлено: необхідність удосконалення процесуального механізму участі малолітніх чи неповнолітніх осіб у судовому процесі з огляду на нові виклики реформування адміністративного судочинства відповідно до стандартів ЄС та воєнного та повоєнного відновлення країни; наявність проблем у правозастосуванні, що полягають у нечіткому процесуальному механізмі перевірки конфлікту інтересів між

дитиною і батьками, обмеження можливостей дитини висловити власну думку, позицію в суді, проблеми із залученням органів опіки та піклування, які досить часто не мають достатніх ресурсів для участі у процесі; відсутність спеціальної підготовки суддів та адвокатів у сфері ювенального адміністративного судочинства; необхідність здійснення законодавчих змін, та інституційної адаптації (масштабні психосоціальні програми для дітей щодо алгоритму захисту своїх прав, мобільні сервіси та чат-боти, механізми моніторингу та оцінки порушень прав дітей та надання захисту).

Соціальний захист та реалізацію прав дітей ускладнюють воєнні дії, що тривають в Україні з 2022 року, про що свідчать проблеми з якими стикаються українці. Під час воєнних дій на території країни інститути захисту можуть втрачати спроможність оперативно реагувати, що знижує ефективність гарантій захисту прав дітей.

З аналізу судової практики серед таких проблем: неможливість особистої участі дитини чи батьків у суді чи евакуацію, зростання кількості справ щодо опіки, соціальних виплат, переміщення дітей, втрата документів, які підтверджують статус дитини. У таких умовах визначальною стає роль органів опіки та прокурора, повинні оперативно реагувати на порушення прав дітей, ініціювати позови та забезпечувати юридичний супровід дитини навіть за відсутності батьків, тим більше в умовах воєнного та післявоєнного часу, коли питання захисту прав дітей, постраждалих від збройного конфлікту є актуальним. З урахуванням викладеного пропонуємо: посилити кваліфікаційні вимоги до спеціалістів органів опіки, включно з обов'язковим навчанням з адміністративного процесу, створити міжвідомчий механізм співпраці між органами соціального захисту, опіки, прокуратурою та судами у справах щодо дітей, розробити єдину електронну базу для моніторингу судових справ, де діти є учасниками, запровадити практику обміну статистичними даними між суб'єктами захисту прав дитини для формування єдиної політики в країні з метою вчасного реагування на порушення прав дитини.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про охорону дитинства : Закон України від 26 квітня 2001 року. № 2402-III. *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text> (дата звернення: 03.09.2025).
2. Конвенція про права дитини від 20.11.1989. *Сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text(дата звернення: 05.09.2025).
3. Кодекс України про адміністративні правопорушення. *Відомості Верховної Ради Української РСР*, 1984, додаток до № 51, ст. 1122. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> (дата звернення: 05.09.2025).
4. Хартія основних прав Європейського Союзу. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU00303>
5. Конституція України зі змінами : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96–ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
6. Про освіту : Закон від 5 вересня 2017 року № 2145-VIII. *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 06.09.2025).
7. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 10.09.2025).
8. Сімейний кодекс України : Закон України від 10 січня 2002 року № 2947-III. *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text> (дата звернення: 05.09.2025).
9. Щорічна доповідь про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2022 році. *Сайт Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини*. URL: <https://ombudsman.gov.ua/report-2022/dity-viiny>
10. EU Kids Online (2014) EU Kids Online: findings, methods, recommendations (deliverable D1.6). EU Kids Online, LSE, London, UK. // *LSE Research Online*. URL: <http://www.lse.ac.uk/media@lse/research/EUKidsOnline/Home.aspx>.
11. Коваль І. Захист прав та законних інтересів дітей під час війни в Україні. *Вісник Національного університету “Львівська політехніка”*. Серія: “Юридичні науки” № 2 (38), 2023. С. 66. URL: <https://surl.lu/yxrwdh>(дата звернення: 09.09.2025).
12. Про затвердження Порядку провадження органами опіки і піклування діяльності, пов’язаної із захистом прав дитини. Постанова Кабінету Міністрів України № 866 від 24.09.2008 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-%D0%BF#Text>(дата звернення: 05.09.2025).
13. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06.07.2005 № 2747–IV. 2005. № 35–36. № 37. Ст. 446.
13. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 5 липня 2012 року № 5076-VI. *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text>(дата звернення: 05.09.2025).
15. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18 березня 2004 року № 1618-IV. *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>(дата звернення: 05.09.2025).
16. Про прокуратуру : Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1697-VII. *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text> (дата звернення: 05.09.2025).
17. Про схвалення Національної стратегії захисту прав дитини у сфері юстиції на період до 2028 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025–2028 роках. *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/708-2025-%D1%80#Text> (дата звернення: 05.09.2025).
18. Ухвала Верховного Суду від 12 грудня 2023 року у справі №340/11/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : веб-сайт. URL: <https://zakononline.ua/court-decisions/show/115665935> (дата звернення: 06.09.2025).
19. Берназюк Ян. Питання участі прокурора у публічно-правових спорах, пов’язаних із захистом прав дитини. Тренінговий центр прокурорів України. Семінар (тренінг) на тему «Основні аспекти організації представництва прокурорами інтересів держави у сфері охорони дитинства». URL: <https://surl.li/vmopdk>(дата звернення: 11.09.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.10.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 24.11.2025

Дата публікації: 19.12.2025

Лахова О. В.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративного і кримінального права
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара
<https://orcid.org/0000-0001-7192-492X>*

Патерило І. В.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного, трудового та господарського права
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара
<https://orcid.org/0000-0002-3943-2906>*

ПРАВОВІ ТА ПРАКТИЧНІ МЕХАНІЗМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПАТЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ОБ'ЄКТІВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ В КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛЬНИХ РЕЙТИНГІВ ТА СТАТИСТИКИ

LEGAL AND PRACTICAL MECHANISMS FOR ENSURING THE PATENTABILITY OF INTELLECTUAL PROPERTY OBJECTS IN THE CONTEXT OF GLOBAL RANKINGS AND STATISTICS

У статті здійснено комплексний аналіз правових та практичних механізмів забезпечення патентоспроможності об'єктів інтелектуальної власності в Україні. Визначено, що ключовими критеріями патентоспроможності є новизна, винахідницький рівень та промислова придатність, а їхня реалізація безпосередньо впливає на якість системи охорони прав. Розглянуто сучасний стан законодавчого регулювання у сфері винаходів і корисних моделей, зокрема зміни, запроваджені останніми реформами патентного законодавства. Проаналізовано міжнародні стандарти та угоди, що встановлюють єдині вимоги до патентоспроможності, зокрема положення Страсбурзької угоди та практику Всесвітньої організації інтелектуальної власності. Окрему увагу приділено практичним аспектам застосування патентного законодавства: процедурам подання та експертизи заявок, проблематиці запобігання зловживанням патентними правами, а також ролі національних інституцій у забезпеченні належного рівня захисту. У роботі проаналізовано статистичні показники патентної активності України, представлені у звітах WIPO, що дозволяє простежити динаміку розвитку національної патентної системи та її порівняльне місце у світових рейтингах. Значну увагу зосереджено на результатах Глобального інноваційного індексу, які свідчать про необхідність посилення адміністративно-правових механізмів охорони об'єктів інтелектуальної власності та підвищення ефективності процедур. Зроблено висновок, що подальший розвиток правових та практичних механізмів патентної охорони в Україні має ґрунтуватися на гармонізації із міжнародними стандартами, впровадженні прозорих адміністративних процедур, цифровізації процесів експертизи та реєстрації, а також на активному використанні статистики та міжнародних рейтингів для оцінки результативності національної патентної системи. Лише за цих умов можлива ефективна інтеграція України у світовий інноваційний простір і забезпечення конкурентоспроможності національної економіки. Таким чином, удосконалення патентоспроможності в Україні є необхідною передумовою для стимулювання інноваційного розвитку, залучення інвестицій і забезпечення національної економічної безпеки в умовах глобалізації та інтернаціоналізації технологічних процесів.

Ключові слова: інтелектуальна власність, патентоспроможність, винахід, корисна модель, правова охорона, міжнародні стандарти, WIPO, Глобальний інноваційний індекс.

The article provides a comprehensive analysis of the legal and practical mechanisms for ensuring the patentability of intellectual property objects in Ukraine. It is determined that the key criteria of patentability include novelty, inventive step, and industrial applicability, and their proper implementation directly affects the quality of the intellectual property protection system. The current state of legislative regulation in the field of inventions and utility models is considered, with a particular focus on the recent reforms in patent legislation. International standards and agreements that establish unified requirements for patentability, such as the Strasbourg Agreement and the practices of the World Intellectual Property Organization, are also examined. Special attention is paid to the practical aspects of applying patent law: the procedures for filing and examination of patent applications, the challenges of preventing abuses of patent rights, and

the role of national institutions in ensuring an adequate level of protection. The article analyzes statistical indicators of Ukraine's patent activity presented in WIPO reports, which make it possible to trace the dynamics of the development of the national patent system and its comparative position in global rankings. Particular emphasis is placed on the results of the Global Innovation Index, which highlight the need to strengthen administrative and legal mechanisms for the protection of intellectual property objects and to improve the efficiency of relevant procedures. It is concluded that the further development of legal and practical mechanisms of patent protection in Ukraine should be based on harmonization with international standards, the introduction of transparent administrative procedures, the digitalization of examination and registration processes, as well as the active use of statistics and international rankings to evaluate the effectiveness of the national patent system. Only under these conditions will Ukraine be able to achieve effective integration into the global innovation space and ensure the competitiveness of its national economy. Thus, improving patentability in Ukraine is a necessary condition for stimulating innovation development, attracting investments, and ensuring national economic security in the context of globalization and the internationalization of technological processes.

Key words: *intellectual property, patentability, invention, utility model, legal protection, international standards, WIPO, Global Innovation Index.*

Постановка проблеми. Сучасний розвиток економіки України дедалі більше залежить від рівня правової охорони результатів інтелектуальної діяльності. Як бачимо, національна система патентної охорони стикається з низкою викликів, серед яких — необхідність забезпечення реальної патентоспроможності заявлених об'єктів та гармонізація правових механізмів із міжнародними стандартами. Відповідно, особливого значення набувають як чіткість визначених законодавчих критеріїв новизни, винахідницького рівня та промислової придатності, так і практичні процедури експертизи заявок [1].

На думку Панасюка К.Т., ефективність охорони патентних прав безпосередньо залежить від належного функціонування правових механізмів та відсутності зловживань у сфері інтелектуальної власності [4, с. 57]. Разом з тим, як наголошує Світличний О.П., досі зберігається потреба у створенні дієвих публічно-правових інструментів для протидії недобросовісним практикам у патентній діяльності, що стримує розвиток інноваційного потенціалу держави [5, с. 526].

Варто зазначити, що міжнародні статистичні дані підтверджують наявність прогалин у національній патентній системі. Зокрема, за інформацією Всесвітньої організації інтелектуальної власності, кількість зареєстрованих в Україні патентів значно поступається показникам країн із подібним економічним потенціалом [9]. У Глобальному інноваційному індексі Україна посідає середні позиції, що свідчить про потребу вдосконалення правових і практичних механізмів у сфері патентування [10].

Таким чином, проблема забезпечення патентоспроможності об'єктів інтелектуальної влас-

ності в Україні полягає не лише у формальному закріпленні відповідних норм, а й у створенні ефективних процедур, які реально сприяють розвитку інноваційного середовища та інтеграції України у міжнародні рейтинги.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед українських вчених, які приділяли увагу проблематиці правової охорони та патентоспроможності об'єктів інтелектуальної власності, варто назвати таких дослідників, як К.Т. Панасюк, О.П. Світличний, Д.А. Михальський, Л. Тарасенко, Ю.З. Сех, Х.З. Піцик, Т. Москалик та інші. Їхні наукові напрацювання становлять вагомий фундамент для розуміння сучасного стану розвитку патентного законодавства та практичних механізмів його застосування. Водночас слід зауважити, що з огляду на швидкі темпи технологічних змін і зростання ролі інноваційних процесів, зазначені дослідження потребують подальшого розвитку та осучаснення в контексті інтеграції України до світового інноваційного простору.

Мета статті. З'ясування особливостей правових та практичних механізмів забезпечення патентоспроможності об'єктів інтелектуальної власності в Україні.

Виклад основного матеріалу. В Україні правові засади забезпечення патентоспроможності закладені насамперед у Законі України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі». Цим актом встановлено порядок подання заявок, проведення експертизи, видачі патентів та здійснення прав, що з них випливають. Важливо підкреслити, що закон закріплює ключові критерії патентоспроможності, серед яких — новизна, винахідницький рівень і промислова придатність. Саме їхня наявність визначає

можливість правової охорони результатів творчої діяльності. Разом з тим у науковій літературі неодноразово зверталася увага на потребу вдосконалення механізмів застосування цих критеріїв у практиці, адже від їх чіткості залежить ефективність усієї патентної системи [1].

Не менш значущу роль у формуванні національної системи відіграють міжнародні угоди, до яких приєдналася Україна. Так, Всесвітня конвенція про авторське право стала важливим кроком у напрямі гармонізації вітчизняного законодавства з міжнародними стандартами у сфері охорони результатів інтелектуальної діяльності [2]. Вона не лише закріпила єдині підходи до захисту прав авторів, але й створила передумови для подальшої імплементації загальноприйнятих правил у національне право. Водночас Україна приєдналася і до Страсбурзької угоди про Міжнародну патентну класифікацію, яка визначає уніфіковану систему групування винаходів і корисних моделей, що значно спростило проведення експертизи заявок та обмін патентною інформацією між державами [3].

Варто зазначити, що поняття патентоспроможності традиційно пов'язане з трьома ключовими критеріями: новизною, винахідницьким рівнем і промисловою придатністю. Саме вони визначають, чи може результат інтелектуальної діяльності отримати правову охорону у вигляді патенту. На думку Панасюка К.Т., ефективне застосування цих критеріїв виступає своєрідним запобіжником від зловживань у сфері патентування та дозволяє уникнути ситуацій, коли патенти використовуються не для розвитку науки й техніки, а для блокування діяльності конкурентів [4, с. 58]. Як бачимо, забезпечення належного рівня патентоспроможності є важливою умовою довіри до всієї системи охорони інтелектуальної власності.

У наукових дослідженнях підкреслюється, що критерії патентоспроможності мають не лише юридичне, а й практичне значення. Зокрема, Піцик Х.З. та Москалик Т. наголошують, що вимоги до новизни та винахідницького рівня нерідко викликають труднощі при експертизі заявок, оскільки відсутність чіткої практики тлумачення призводить до неоднакових підходів у прийнятті рішень [8, с. 71]. Водночас промислова придатність в умовах сучас-

ної економіки набуває ще більшого значення, адже відображає реальну можливість використання винаходу у виробництві або технологічному процесі. Таким чином, критерії патентоспроможності відіграють подвійну роль: вони визначають правовий статус об'єкта та гарантують його практичну корисність.

Разом з тим варто звернути увагу, що українська практика застосування критеріїв патентоспроможності поступово адаптується до міжнародних стандартів. Вимоги, закріплені у національному законодавстві, кореспондують із положеннями міжнародних угод, а також рекомендаціями Всесвітньої організації інтелектуальної власності. Однак зберігається потреба у вдосконаленні процедур експертизи заявок, адже наявні формулювання іноді залишають простір для надмірно широкого або вузького тлумачення. Це створює передумови для зловживань з боку заявників і ускладнює роботу експертних органів. Відповідно, гармонізація критеріїв і прозорість їх застосування залишаються одним із головних завдань розвитку української патентної системи.

Слід зазначити, що забезпечення патентоспроможності неможливе без ефективного функціонування адміністративно-правових механізмів, які гарантують реалізацію прав власників винаходів і корисних моделей. У цій площині особливу роль відіграють органи державної влади, уповноважені на здійснення експертизи заявок, ведення реєстрів і видачу охоронних документів. Як наголошує Світличний О.П., саме публічно-правова складова системи захисту інтелектуальної власності має стати ключем до подолання зловживань та формування довіри до результатів інтелектуальної діяльності [5, с. 525]. У свою чергу, адміністративні процедури повинні бути максимально прозорими та зрозумілими для заявників.

Варто наголосити, що в останні роки в Україні реалізовано низку важливих реформ, спрямованих на модернізацію патентного законодавства та вдосконалення його практичного застосування. На думку Тарасенко Л., новації, пов'язані з реформою 2020 року, створили підґрунтя для формування більш збалансованої системи охорони прав на винаходи та корисні моделі, зокрема за рахунок розмежування повноважень органів влади та скорочення

бюрократичних процедур [6, с. 69]. Разом з тим залишається потреба у підвищенні ефективності адміністративного контролю та забезпеченні відповідності українських механізмів вимогам європейського права.

Таким чином, адміністративно-правові механізми охорони у сфері патентування в Україні перебувають у стадії активного розвитку. З одного боку, здійснюється поступова гармонізація з міжнародними стандартами та впроваджуються елементи цифровізації процедур, що підвищує їхню прозорість. З іншого боку, наявні проблеми, пов'язані з практикою застосування законодавства та інституційними недоліками, вимагають подальшого удосконалення. У перспективі саме баланс між нормативними приписами й адміністративною практикою визначатиме реальний рівень захисту патентних прав в Україні.

Майнові права інтелектуальної власності є важливою складовою забезпечення патентоспроможності, адже саме вони визначають економічний зміст охорони винаходів і корисних моделей. Сех Ю.З. підкреслює, що майнові права у сфері інтелектуальної власності охоплюють широкий спектр можливостей власника, зокрема право на використання, відчуження чи передачу об'єкта іншим особам [7, с. 153]. Як бачимо, забезпечення цих прав є ключовим чинником, що стимулює інноваційну діяльність та сприяє залученню інвестицій.

Необхідно наголосити, що недосконалість практичної реалізації майнових прав може призвести до зловживань, які підривають довіру до всієї системи правової охорони. В окремих випадках патенти використовуються не для просування наукових відкриттів, а для блокування діяльності конкурентів або створення штучних монополій. Саме тому захист майнових прав потребує дієвих адміністративно-правових механізмів, здатних запобігти неправомірному використанню патентних прав і забезпечити їхнє належне здійснення. Це особливо актуально в умовах розширення ринку технологій та посилення конкуренції між суб'єктами господарювання.

Тобто, майнові права виступають не лише інструментом індивідуального захисту інтересів власника, а й важливим елементом правового регулювання у масштабах держави.

Вони забезпечують прозорість відносин між суб'єктами інноваційної діяльності, сприяють розвитку ринку ліцензійних угод та підвищують рівень інвестиційної привабливості економіки. Тому вдосконалення правозастосовної практики у сфері майнових прав є невід'ємною умовою ефективного функціонування національної системи охорони інтелектуальної власності та інтеграції України до міжнародного правового простору.

Нині важливим інструментом оцінки результативності патентної системи є статистичні показники, що їх публікує Всесвітня організація інтелектуальної власності. За даними WIPO, в Україні щороку реєструється тисячі заявок на винаходи та корисні моделі, однак загальна динаміка свідчить про відставання від країн зі співставним економічним потенціалом [9]. Варто зазначити, що статистичні матеріали дозволяють виявити як сильні сторони вітчизняної системи, так і ті напрямки, де необхідне посилення адміністративних та правових механізмів.

Особливу увагу слід звернути на Глобальний інноваційний індекс, який комплексно оцінює інноваційний розвиток держав. За його даними, Україна демонструє середні результати, посідаючи позиції, які свідчать про наявність певного наукового потенціалу, але водночас вказують на потребу у більш ефективному використанні прав інтелектуальної власності [10]. Як бачимо, недостатній рівень комерціалізації винаходів і недосконалість правозастосовної практики негативно впливають на місце України в міжнародних рейтингах. Це підкреслює необхідність подальшої гармонізації законодавства та удосконалення адміністративних процедур.

Таким чином, міжнародні статистичні звіти та рейтинги виконують не лише інформаційну, а й стимулюючу функцію. Вони дозволяють оцінити ефективність національної системи патентної охорони у світовому контексті, а також визначити напрями, за якими Україна має зосередити свої зусилля.

Слід зазначити, що, попри здійснені кроки у напрямі реформування, українська система патентного законодавства досі стикається з низкою серйозних викликів. Серед них – затяжність процедур експертизи заявок,

нечіткість окремих критеріїв патентоспроможності та недостатній рівень інституційної спроможності органів, відповідальних за охорону прав. Як підкреслюють дослідники, такі проблеми не лише знижують довіру заявників, але й гальмують розвиток інноваційного середовища, що є критично важливим для сучасної економіки [6, с. 73].

Варто наголосити й на тому, що патентна система України потребує подальшої гармонізації із міжнародними стандартами. Участь у глобальних рейтингах та статистичних оглядах вимагає від держави забезпечення прозорості процедур, узгодженості національних норм із вимогами Європейського Союзу та Всесвітньої організації інтелектуальної власності. Недостатня ефективність механізмів запобігання зловживанням патентними правами та обмежена практика судового захисту створюють додаткові бар'єри для комерціалізації інновацій [5, с. 527]. Це підтверджує необхідність комплексного перегляду адміністративно-правових інструментів, які регулюють сферу охорони інтелектуальної власності.

Відповідно, удосконалення патентного законодавства України має здійснюватися у кількох взаємопов'язаних напрямках. По-перше, слід оптимізувати процедури експертизи заявок та впровадити цифрові інструменти, що підвищать їхню швидкість і прозорість. По-друге, важливо забезпечити чітке формулювання кри-

теріїв патентоспроможності для мінімізації зловживань і суперечностей у правозастосовній практиці. І, по-третє, необхідно зміцнити інституційні механізми захисту прав, включаючи спеціалізовані суди та органи контролю.

Висновки. Таким чином, правові та практичні механізми забезпечення патентоспроможності об'єктів інтелектуальної власності в Україні формують складну, але водночас динамічну систему, що поєднує національні та міжнародні стандарти. Законодавче регулювання визначає основні критерії охорони, тоді як міжнародні угоди забезпечують інтеграцію у світовий правовий простір і створюють умови для уніфікації процедур. Наукові дослідження українських учених свідчать про постійний інтерес до теми, проте водночас підкреслюють необхідність оновлення правових механізмів відповідно до сучасних технологічних і економічних викликів. Статистичні показники та глобальні рейтинги підтверджують, що Україна має значний потенціал у сфері інновацій, однак для його реалізації потрібно подолати проблеми, пов'язані з затяжністю процедур, відсутністю чітких критеріїв та слабкістю інституційної підтримки. Отже, вдосконалення патентної системи має відбуватися через підвищення прозорості адміністративних процедур, цифровізацію процесів, гармонізацію з міжнародними вимогами та розвиток інституційного середовища.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Закон України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» від 15 грудня 1993 року № 3687-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-12#Text>
2. Всесвітня конвенція про авторське право від 6 вересня 1952 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_052#Text
3. Страсбурзька угода про Міжнародну патентну класифікацію від 24 березня 1971 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/999_001#Text
4. Панасюк К.Т. Способи захисту патентних прав. Вісник Запорізького національного університету. *Юридичні науки*. 2020. № 4. Т. 1. С. 56–62. DOI: <https://doi.org/10.26661/2616-9444-2020-4.1-07>
5. Світличний О.П., Михальський Д.А. Публічно-правова охорона прав інтелектуальної власності в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 2. С. 524–528. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/02/89.pdf>
6. Тарасенко Л. Реформа патентного законодавства (2020): основні новації щодо винаходів та корисних моделей. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2021. Вип. 73. С. 67–76. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/1433622>
7. Сех Ю.З. Ознаки майнових прав інтелектуальної власності. VIII Всеукраїнська науково-практична конференція «Актуальні проблеми інтелектуального, інформаційного, IT та Інтернет права». Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2024. С. 152–155. URL: https://law.lnu.edu.ua/wpcontent/uploads/2024/05/Zbirnyk_8_Lviv_IPconference.pdf
8. Піцик Х.З., Москалик Т. Поняття та критерії патентоспроможності винаходу, корисної моделі та промислового зразка. Матеріали III Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Інтелектуальна власність

та кібербезпека: вітчизняний та світовий досвід». Черкаси: ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2023. С. 70–73.
URL: <https://eprints.cdu.edu.ua/6082/1/Збірник%20конференції.pdf>

9. World Intellectual Property Organization. Intellectual Property Statistics Ukraine. Geneva: WIPO, 2024. С. 1–2.
URL: <https://www.wipo.int/edocs/statistics-country-profile/en/ua.pdf>

10. World Intellectual Property Organization. Global Innovation Index 2022: Ukraine. Geneva: WIPO, 2022. С. 1–14. URL: https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_2000_2022/ua.pdf

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.10.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 26.11.2025

Дата публікації: 19.12.2025

УДК 35.083.1:347.991(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2408-9257-2025-5-17>

Негара Р. В.,

*доктор філософії (PhD) в галузі права,
доцент кафедри адміністративного і фінансового права
Національного університету «Одеська юридична академія»
<https://orcid.org/0000-0003-3942-708X>*

Даниленко-Негара Ю. С.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративного і фінансового права
Національного університету «Одеська юридична академія»
<https://orcid.org/0000-0002-2644-879X>*

**ПРИЙНЯТТЯ ДЕРЖАВНИМ СЛУЖБОВЦЕМ РІШЕННЯ,
ЩО СУПЕРЕЧИТЬ ЗАКОНУ АБО ВИСНОВКАМ ЩОДО
ЗАСТОСУВАННЯ ВІДПОВІДНОЇ НОРМИ ПРАВА, ВИКЛАДЕНИМ
У ПОСТАНОВАХ ВЕРХОВНОГО СУДУ, ЩОДО ЯКОГО СУДОМ
ВИНЕСЕНО ОКРЕМУ УХВАЛУ ЯК ДИСЦИПЛІНАРНИЙ ПРОСТУПОК:
ПРИЧИНИ ТА ПЕРЕДУМОВИ ВСТАНОВЛЕННЯ**

**ADOPTION BY A STATE SERVICE PERSON OF A DECISION
THAT CONTRARY TO THE LAW OR CONCLUSIONS CONCERNING
THE APPLICATION OF THE RELEVANT NORM OF LAW SET OUT
IN THE DECISIONS OF THE SUPREME COURT, REGARDING WHICH
THE COURT HAS RENDERED A SEPARATE DECISION
AS A DISCIPLINARY OFFENSE: REASONS AND PREREQUISITES
FOR IMPLEMENTATION**

Статтю присвячено дослідженню передумов та призначення законодавчого визначення прийняття державним службовцем рішення, що суперечить закону або висновкам щодо застосування відповідної норми права, викладеним у постановах Верховного Суду, щодо якого судом винесено окрему ухвалу дисциплінарним проступком, за вчинення якого державного службовця може бути притягнуто до дисциплінарної відповідальності.

З'ясовано, що первинна редакція Закону України «Про державну службу» 2015 р. не містила такого дисциплінарного проступку. Доповнення вичерпного переліку дисциплінарних проступків цим дисциплінарним проступком відбулось внаслідок прийняття закону, яким викладено у новій редакції процесуальні кодекси (КАС України, ЦПК України та ГПК України).

Обґрунтовано, що законодавчого визначення прийняття державним службовцем рішення, що суперечить закону або висновкам щодо застосування відповідної норми права, викладеним у постановах Верховного Суду, щодо якого судом винесено окрему ухвалу дисциплінарним проступком зумовлено необхідністю посилення можливостей судів загальної юрисдикції не тільки реагувати на випадки прийняття державними службовцями рішень, що суперечать закону або висновкам щодо застосування відповідної норми права, викладеним у постановах Верховного Суду, а й передбачити подальші конкретні юридичні наслідки, зокрема у вигляді притягнення до дисциплінарної відповідальності державних службовців, які такі рішення прийняли.

Доведено, що у частині порушення законів, у тому числі під час прийняття державними службовцями відповідних рішень, попередня та чинна редакції процесуальних кодексів, однаково передбачають можливість винесення окремих ухвал, які також могли бути підставою для притягнення державних службовців до юридичної, зокрема дисциплінарної, відповідальності.

Визначено, що первісним нормативним підґрунтям законодавчого встановлення досліджуваного дисциплінарного проступку, в частині прийняття рішень, що суперечать висновкам щодо застосування відповідної норми права, викладених у постановах Верховного Суду, слід вважати норми, якими визначено обов'язковість висновків щодо застосування норм права, викладених у постановах Верховного Суду, для всіх суб'єктів владних повноважень/адміністративних органів. Встановлено, що чинні редакції процесуальних кодексів (КАС України,

ЦПК України та ГПК України) не передбачають можливостей суду винести окрему ухвалу в разі встановлення прийняття державним службовцем рішення, що суперечить висновкам щодо застосування відповідної норми права, викладеним у постановках Верховного Суду, у зв'язку з чим неможливо притягнути державних службовців до дисциплінарної відповідальності за прийняття такого рішення. Окремої уваги приділено напрямом подальших наукових досліджень.

Ключові слова: дисциплінарний проступок; дисциплінарна відповідальність; державний службовець; державна служба; закон; висновок; висновок щодо застосування норми права; Верховний Суд; постанова Верховного Суду; суд; окрема ухвала; адміністративне судочинство; цивільне судочинство; господарське судочинство.

The article is devoted to the study of the prerequisites and purpose of the legislative definition of the adoption by a civil servant of a decision that contradicts the law or conclusions on the application of the relevant rule of law set out in the resolutions of the Supreme Court, in respect of which the court issued a separate ruling as a disciplinary offense, for the commission of which a civil servant may be held disciplinary liable.

It was found that the initial version of the Law of Ukraine "On Civil Service" of 2015 did not contain such a disciplinary offense. The addition of this disciplinary offense to the exhaustive list of disciplinary offenses occurred as a result of the adoption of the law, which sets out the procedural codes (The Code of Administrative Proceedings of Ukraine, The Civil Procedural Code of Ukraine and Commercial and Procedural Code of Ukraine) in a new version.

It is substantiated that the legislative definition of a civil servant making a decision that contradicts the law or conclusions on the application of the relevant rule of law set out in the Supreme Court resolutions, in respect of which the court has issued a separate ruling on a disciplinary offense, is due to the need to strengthen the capabilities of courts of general jurisdiction not only to respond to cases of civil servants making decisions that contradict the law or conclusions on the application of the relevant rule of law set out in the Supreme Court resolutions, but also to provide for further specific legal consequences, in particular in the form of bringing to disciplinary responsibility the civil servants who made such decisions.

It has been proven that in terms of violation of laws, including when civil servants make relevant decisions, the previous and current versions of the procedural codes equally provide for the possibility of issuing separate decisions, which could also be grounds for holding civil servants legally liable, in particular disciplinary liability.

It was determined that the initial normative basis for the legislative establishment of the investigated disciplinary offense, in terms of making decisions that contradict the conclusions on the application of the relevant rule of law set out in the resolutions of the Supreme Court, should be considered the norms that determine the binding nature of the conclusions on the application of the rules of law set out in the resolutions of the Supreme Court for all subjects of government authority/administrative bodies. It was established that the current versions of the procedural codes (CAS of Ukraine, CPC of Ukraine and GPC of Ukraine) do not provide for the possibility of the court to issue a separate ruling in the event of establishing that a civil servant has made a decision that contradicts the conclusions on the application of the relevant rule of law set out in the resolutions of the Supreme Court, and therefore it is impossible to hold civil servants disciplinary liable for making such a decision. Special attention is paid to the areas of further scientific research.

Key words: disciplinary offense; disciplinary liability; civil servant; civil service; law; conclusion; conclusion on the application of a rule of law; Supreme Court; resolution of the Supreme Court; court; separate ruling; administrative proceedings; civil proceedings; economic proceedings.

Постановка проблеми. Вчинення державним службовцем дисциплінарного проступку, як відомо, є єдиною підставою для притягнення його до дисциплінарної відповідальності. Законодавче закріплення у ч. 1 ст. 65 Закону України «Про державну службу» цього положення, з одночасним визначення дисциплінарного проступку як «протиправної винної дії або бездіяльності чи прийняття рішення, що полягає у невиконанні або неналежному виконанні державним службовцем своїх посадових обов'язків та інших вимог, встановлених цим Законом та іншими нормативно-правовими актами, за яке до нього може бути застосова-

не дисциплінарне стягнення» [1], зумовило й виокремлення (на законодавчому рівні) переліку дисциплінарних проступків (ч. 2 ст. 65 Закону України «Про державну службу» [1]). З урахуванням цього, а також беручи до уваги вичерпність цього переліку дисциплінарних проступків, актуальною є загальна характеристика системи дисциплінарних проступків, їх взаємозв'язку, передумов та призначення.

Прийняття державним службовцем рішення, що суперечить закону або висновкам щодо застосування відповідної норми права, викладеним у постановках Верховного Суду, щодо якого судом винесено окрему ухвалу є одним із

дисциплінарних проступків, якими було доповнено ч. 2 ст. 65 Закону України «Про державну службу» [1], у зв'язку з цим вважається за необхідне зупинитися на питанні дослідження передумов та призначення законодавчого визначення цього дисциплінарного проступку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика правового регулювання та реалізації дисциплінарної відповідальності державних службовців, визначення та характеристика дисциплінарних проступків, а також особливостей здійснення дисциплінарного провадження характеризується значною увагою науковців. Це праці В.Б. Авер'янова, Ю.П. Битяка, Л.Р. Білої-Тіунової, А.І. Берлача, Н.М. Вапнярчук, О.О. Губанова, О.О. Єрмака, І.І. Задої, І.О. Каргузової, С.В. Ківалова, Т.О. Коломосьць, В.К. Колпакова, Л.М. Корнути, А.О. Купріянова, Р.С. Меркулова, О.Д. Новак, Н.С. Панової, О.О. Середи, О.М. Стеця та ін. Разом з тим, передумови та призначення законодавчого визначення прийняття державним службовцем рішення, що суперечить закону або висновкам щодо застосування відповідної норми права, викладеним у постановках Верховного Суду, щодо якого судом винесено окрему ухвалу дисциплінарним проступком залишається недослідженим у теорії службового права, що перешкоджає належній оцінці його ефективності.

У зв'язку з цим, **метою статті** є характеристика передумов та призначення законодавчого визначення прийняття державним службовцем рішення, що суперечить закону або висновкам щодо застосування відповідної норми права, викладеним у постановках Верховного Суду, щодо якого судом винесено окрему ухвалу дисциплінарним проступком.

Виклад основного матеріалу. Первинна редакція ч. 2 ст. 65 Закону України «Про державну службу» [1] не містила такого дисциплінарного проступку як прийняття державним службовцем рішення, що суперечить закону або висновкам щодо застосування відповідної норми права, викладеним у постановках Верховного Суду, щодо якого судом винесено окрему ухвалу. Поява цього дисциплінарного проступку у ч. 2 ст. 65 Закону України «Про державну службу» відбулася внаслідок прийняття відомого Закону України від 03.10.2017 № 2147-VIII «Про внесення змін до Господарського про-

цесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» [2], яким насамперед у продовження конституційної реформи щодо правосуддя [3] викладено у новій редакції процесуальні кодекси. Як видається, метою запровадження цього дисциплінарного проступку було підвищення інституційної спроможності судів загальної юрисдикції не тільки реагувати на випадки прийняття державними службовцями рішень, що суперечать закону або висновкам щодо застосування відповідної норми права, викладеним у постановках Верховного Суду, а й встановлення конкретних юридичних наслідків у вигляді притягнення до дисциплінарної відповідальності таких державних службовців.

Насправді ж і положеннями попередніх редакцій процесуальних кодексів передбачали можливість судів реагувати на порушення положень законів, які виявлялись під час розгляду справ. Так, у ч. 1 ст. 166 КАС України 2005 р. [4] та ч. 1 ст. 211 ЦПК України 2004 р. [5] містилася процесуальна норма, відповідно до якої: «суд, виявивши під час розгляду справи порушення закону, може постановити окрему ухвалу і направити її відповідним суб'єктам владних повноважень для вжиття заходів щодо усунення причин та умов, що сприяли порушенню закону» [4, 5], отже суд міг постановити окрему ухвалу й у разі прийняття державним службовцем рішення, що суперечить закону. У цілому ГПК України 1991 р. містив аналогічну норму, але із вказівкою на порушення «законності» та з акцентом на господарські правовідносини, зокрема, що «господарський суд, виявивши при вирішенні господарського спору порушення законності або недоліки в діяльності підприємства, установи, організації, державного чи іншого органу, виносить окрему ухвалу» (ч. 1 ст. 90) [6], у відповідності до якої і господарський суд також міг винести окрему ухвалу в разі прийняття державним службовцем рішення всупереч закону. При цьому, головною метою винесення окремої ухвали у разі виявлення порушення закону було вжиття заходів щодо усунення причин та умов, що сприяли порушенню закону, а також, вочевидь, недопущення таких порушень у майбутньому.

Разом з тим, окремі ухвали цілком могли стати підставою для притягнення, у тому числі державних службовців, до юридичної, зокрема дисциплінарної, відповідальності, оскільки належне «усунення причин та умов, що сприяли порушенню закону» допускало визначення осіб, які допустили порушення закону, а тому і вирішення питання щодо їх притягнення до відповідальності. Хоча, прямої вказівки на необхідність у притягненні до юридичної відповідальності під час «усунення причин та умов, що сприяли порушенню закону» відповідно до окремої ухвали зазначені положення процесуального закону не містили.

У відповідності до цього, у ч. 2 ст. 166 КАС України 2005 р., враховуючи суб'єктний склад та завдання адміністративного судочинства додатково передбачалося, що «у разі необхідності суд може постановити окрему ухвалу про наявність підстав для розгляду питання щодо притягнення до відповідальності осіб, рішення, дії чи бездіяльність яких визнаються протиправними» [4]. У цьому випадку безпосередньо наголошується на тому, що окрема ухвала може бути постановлена у разі виявлення судом підстав для притягнення, у тому числі державних службовців, до відповідного виду юридичної, зокрема дисциплінарної, відповідальності. Примітно, що ця процесуальна норма є самостійною підставою для винесення окремої ухвали, формально не пов'язаною із виявленням судом порушення закону та необхідністю вжиття заходів щодо усунення причин та умов, що сприяли цьому порушенню.

Водночас слід звернути увагу на відсутність подібної процесуальної норми у положеннях ЦПК України 2004 р. та ГПК України 1991 р., що може бути зумовлено основними завданнями адміністративного судочинства та тим, що саме у порядку адміністративного судочинства вирішуються справи щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень, але фактично встановлення факту порушення закону, у тому числі прийняття державним службовцем рішення всупереч закону, має передбачати однакові процесуальні повноваження судів незалежно від виду судочинства.

Отже, в частині реагування на порушення законів, у тому числі державними службовцями, попередні редакції процесуальних кодексів

передбачали можливість винесення окремих ухвал, які також могли бути підставою для притягнення державних службовців до юридичної, зокрема дисциплінарної, відповідальності.

Чинні редакції положень процесуальних кодексів у частині реагування судів на випадки виявлення під час розгляду справи порушення законів залишилися незмінними. Якщо у положеннях КАС України 2017 р. повністю збереглися процесуальні норми попередньої редакції, як у частині того, що «суд, виявивши під час розгляду справи порушення закону, може постановити окрему ухвалу і направити її відповідним суб'єктам владних повноважень для вжиття заходів щодо усунення причин та умов, що сприяли порушенню закону» (ч. 1 ст. 249) [7], так і у частині того, що «у разі необхідності суд може постановити окрему ухвалу про наявність підстав для розгляду питання щодо притягнення до відповідальності осіб, рішення, дії чи бездіяльність яких визнаються протиправними» (ч. 2 ст. 249) [7], то в уніфікованих положеннях ЦПК України 2017 р. та ГПК України 2017 р. передбачається, що «суд, виявивши при вирішенні спору порушення законодавства або недоліки в діяльності юридичної особи, державних чи інших органів, інших осіб, постановляє окрему ухвалу, незалежно від того, чи є вони учасниками судового процесу» (ч. 1 ст. 262 ЦПК України 2017 р. [8], ч. 1 ст. 246 ГПК України 2017 р. [9]). Також додатково уточнено стосовно виявлення порушення законодавства, яке містить ознаки кримінального правопорушення, згідно з положеннями ч. 9 ст. 249 КАС України 2017 р., ч. 11 ст. 262 ЦПК України 2017 р. та ч. 11 ст. 246 ГПК України 2017 р. така ухвала надсилається прокурору або органу досудового розслідування, які повинні надати суду відповідь про вжиті ними заходи у визначений в окремій ухвалі строк [7, 8, 9].

Таким чином, у відповідності до положень нових редакцій процесуальних кодексів суди аналогічним чином можуть реагувати на випадки виявлення порушення законів, у тому числі державними службовцями, під час прийняття відповідних рішень, наслідком чого може бути й притягнення осіб, винних у такому порушенні, до юридичної, у тому числі дисциплінарної, відповідальності.

У свою чергу, первісним нормативним підґрунтям законодавчого встановлення цього дисциплінарного проступку, в частині висновків щодо застосування відповідної норми права, викладених у постановах Верховного Суду, слід вважати положення ч. 4 ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» 2010 р. [10], у редакції Закону України «Про забезпечення права на справедливий суд» 2015 р. [11], відповідно до якої «висновки щодо застосування норм права, викладені у постановах Верховного Суду України, є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить відповідну норму права» [10].

У подальшому цю норму було збережено і у ч. 5 ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» 2016 р. [12], згідно з якою «висновки щодо застосування норм права, викладені у постановах Верховного Суду, є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить відповідну норму права» [12], а пізніше фактично продубльовано і у ч. 4 ст. 6 Закону України «Про адміністративну процедуру», відповідно до якої «висновки про застосування норм права, викладені у постановах Верховного Суду, є обов'язковими для всіх адміністративних органів, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить відповідну норму права» [13]. З метою забезпечення практичного втілення цієї норми у правозастосовну практику, як видається, і було доповнено ч. 2 ст. 65 Закону України «Про державну службу» досліджуванним дисциплінарним проступком.

Проте, річ у тім, що чинні редакції процесуальних кодексів не передбачають можливостей суду виносити окрему ухвалу в разі встановлення прийняття державним службовцем рішення, що суперечить висновкам щодо застосування відповідної норми права, викладеним у постановах Верховного Суду. У зв'язку з цим, навіть, у випадку виявлення судом факту прийняття державним службовцем такого рішення, процесуальних повноважень виносити окрему ухвалу суд немає. З цього слідує, що притягнути державних службовців до дисциплінарної відповідальності за досліджуваний вид дисциплінарного проступку (п. 15 ч. 2

ст. 65 Закону України «Про державну службу» [1]) неможливо.

Окрім того, підтвердженням цього є зокрема положення, яке міститься в у процесуальних кодексах та передбачає, що «в окремій ухвалі суд має зазначити закон чи інший нормативно-правовий акт (у тому числі його статтю, пункт тощо), вимоги яких порушено, і в чому саме полягає порушення» (ч. 4 ст. 249 КАС України [7], ч. 5 ст. 262 ЦПК України [8], ч. 5 ст. 246 ГПК України [9]). Цілком логічно, що у такому випадку окрема ухвала, що виноситься у разі прийняття державним службовцем рішення, що суперечить висновкам щодо застосування відповідної норми права, викладеним у постановах Верховного Суду, повинна містити вказівку на постанову Верховного Суду, у якій викладено відповідний висновок, всупереч якого і прийнято відповідне рішення державним службовцем.

З огляду на це, слід констатувати відсутність процесуальних повноважень судів виносити окремі ухвали у разі виявлення факту прийняття державним службовцем рішення, що суперечить висновкам щодо застосування відповідної норми права, викладеним у постановах Верховного Суду, що є істотною прогалиною чинного процесуального законодавства, яка унеможливорює практичне застосування дисциплінарної відповідальності за прийняття державними службовцями таких рішень.

Висновки. Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що законодавче визначення прийняття державним службовцем рішення, що суперечить закону або висновкам щодо застосування відповідної норми права, викладеним у постановах Верховного Суду, щодо якого судом винесено окрему ухвалу як дисциплінарного проступку, за вчинення якого державного службовця може бути притягнуто до дисциплінарної відповідальності зумовлено необхідністю посилення можливості судів загальної юрисдикції не тільки реагувати на випадки прийняття таких рішень, а й передбачити подальші конкретні юридичні наслідки, зокрема у вигляді притягнення до дисциплінарної відповідальності службовців, які такі рішення прийняли.

Доведено, що у частині порушення законів, у тому числі під час прийняття державними службовцями відповідних рішень, попере-

дня та чинна редакції процесуальних кодексів однаково передбачають можливість винесення окремих ухвал, які також могли бути підставою для притягнення державних службовців до юридичної, зокрема дисциплінарної, відповідальності.

Обґрунтовано, що первісним нормативним підґрунтям законодавчого встановлення досліджуваного дисциплінарного проступку, в частині прийняття рішень, що суперечать висновкам щодо застосування відповідної норми права, викладених у постановах Верховного Суду, слід вважати норми, якими визначено обов'язковість висновків щодо застосування норм права, викладених у постановах Верховного Суду, для всіх суб'єктів владних повноважень/адміністративних органів.

Встановлено, що чинні редакції процесуальних кодексів не передбачають можливостей суду винести окрему ухвалу в разі встановлен-

ня прийняття державним службовцем рішення, що суперечить висновкам щодо застосування відповідної норми права, викладеним у постановах Верховного Суду. Акцентовано увагу на тому, що притягнення державних службовців до дисциплінарної відповідальності за прийняття рішення, що суперечить висновкам щодо застосування відповідної норми права, викладеним у постановах Верховного Суду, щодо якого судом винесено окрему ухвалу є неможливим.

Перспективними напрямками подальших наукових досліджень є визначення порядку та підстав притягнення державних службовців до дисциплінарної відповідальності у разі прийняття рішення, що суперечить закону або висновкам щодо застосування відповідної норми права, викладеним у постановах Верховного Суду, щодо якого судом винесено окрему ухвалу, а також визначення та характеристика складу цього дисциплінарного проступку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про державну службу : Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII. Дата оновлення: 07.09.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text> (дата звернення 01.10.2025).
2. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів : Закон України від 03.10.2017 № 2147-VIII. Дата оновлення: 18.10.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147a-19#Text> (дата звернення 01.10.2025).
3. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) : Закон України від 02.06.2016 № 1401-VIII. Дата оновлення: 02.06.2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-19#Text> (дата звернення 01.10.2025).
4. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 № 2747-IV. Дата оновлення: 03.08.2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15/ed20170803#Text> (дата звернення 01.10.2025).
5. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV. Дата оновлення: 03.08.2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15/ed20170803#Text> (дата звернення 01.10.2025).
6. Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 № 1798-XII. Дата оновлення: 03.08.2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12/ed20170803#top> (дата звернення 01.10.2025).
7. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 № 2747-IV. Дата оновлення: 08.08.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#top> (дата звернення 01.10.2025).
8. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV. Дата оновлення: 17.07.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#top> (дата звернення 01.10.2025).
9. Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 № 1798-XII. Дата оновлення: 28.08.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#top> (дата звернення 01.10.2025).
10. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 07.07.2010 № 2453-VI. Дата оновлення: 27.12.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2453-17#top> (дата звернення 01.10.2025).
11. Про забезпечення права на справедливий суд: Закон України від 12.02.2015 № 192-VIII. Дата оновлення: 30.12.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/192-19#Text> (дата звернення 01.10.2025).
12. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. Дата оновлення: 04.06.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#top> (дата звернення 01.10.2025).
13. Про адміністративну процедуру: Закон України від 17.02.2022 № 2073-IX. Дата оновлення: 15.11.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#top> (дата звернення 01.10.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 21.10.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 24.11.2025

Дата публікації: 19.12.2025

Палиця А. В.,

аспірант

Національного університету «Одеська юридична академія»

<https://orcid.org/0009-0006-0456-8463>

ПРОБЛЕМИ КЛАСИФІКАЦІЇ МИТНИХ ПРОЦЕДУР В ДОКТРИНІ ТА ЗАКОНОДАВСТВІ

PROBLEMS OF CLASSIFICATION OF CUSTOMS PROCEDURES IN DOCTRINE AND LEGISLATION

У статті досліджується сутність митної процедури та її значення для ефективного функціонування системи митного регулювання. Проаналізовано положення Митного кодексу України, зокрема п. 21 ч. 1 ст. 4, де митна процедура визначається як комплекс взаємопов'язаних дій і формальностей, що супроводжують переміщення товарів через державний кордон. Визначено, що основною метою митної процедури є забезпечення законності обігу товарів, дотримання митного та податкового законодавства, а також контроль за дотриманням економічних і безпекових інтересів держави. Проаналізовано складові митної процедури, зокрема подання документів, декларування товарів, здійснення контролю та перевірок, а також права та обов'язки учасників зовнішньоекономічних відносин. В статті визначено, що митна процедура є інструментом реалізації державної політики у сфері зовнішньоекономічної діяльності та підкреслено значення її досконалої класифікації для теорії та практики митного права.

Досліджено порівняння категорій «митна процедура» та «митний режим». Проаналізовано п. 25 ч. 1 ст. 4 МК України, де митний режим визначається як комплекс правових норм, що регламентують порядок дій митних органів, умови оподаткування і правовий статус товарів. Визначено, що міжнародно-правові акти ототожнюють ці категорії, про що свідчить використання термінів «procedure» та «regime» у англійській і французькій версіях міжнародних конвенцій та документів ВМО. Проаналізовано підхід Проекту МК України, де термін «митна процедура» частково ототожнюється з митними режимами, що потребує подальшого удосконалення законодавства.

У статті досліджено класифікацію митних процедур за кількома критеріями. Визначено, що процедури класифікуються за видом транспорту, способом переміщення товарів, обраним митним режимом та функціональним призначенням, включаючи контроль, оформлення та забезпечення сплати митних платежів. Проаналізовано, що такий поділ дозволяє враховувати специфіку перевезень, забезпечувати ефективність логістики, дотримання законодавства та прозорість процедур. Встановлено, що зміст митних процедур охоплює митний контроль, митне оформлення та сплату митних платежів, а також порядок їх виконання, що забезпечує законність переміщення товарів, захист економічних інтересів держави та дотримання міжнародних стандартів.

Визначено, що класифікація митних процедур забезпечує систематизацію дій учасників зовнішньоекономічних відносин, дозволяє оптимізувати роботу митних органів і прогнозувати застосування процедур у різних умовах. Проаналізовано правові та економічні наслідки вибору митного режиму та способу перевезення товарів, що підтверджує доцільність закріплення на законодавчому рівні чіткого переліку митних процедур у Проекті МК України для підвищення ефективності державного митного регулювання та забезпечення прозорості і стабільності зовнішньоекономічної діяльності.

Ключові слова: митна процедура, митний режим, класифікація митних процедур, митний контроль, митне оформлення, сплата митних платежів, зовнішньоекономічна діяльність, митне регулювання.

The article examines the essence of the customs procedure and its importance for the effective functioning of the customs regulation system. The provisions of the Customs Code of Ukraine are analyzed, in particular, clause 21 part 1 of article 4, where the customs procedure is defined as a set of interrelated actions and formalities that accompany the movement of goods across the state border. It is determined that the main purpose of the customs procedure is to ensure the legality of the circulation of goods, compliance with customs and tax legislation, as well as control over compliance with the economic and security interests of the state. The components of the customs procedure are analyzed, in particular, the submission of documents, declaration of goods, control and inspections, as well as the rights and obligations of participants in foreign economic relations.

The article determines that the customs procedure is an instrument for implementing state policy in the field of foreign economic activity and emphasizes the importance of its perfect classification for the theory and practice of customs

law. A comparison of the categories “customs procedure” and “customs regime” is studied. Clause 25 part 1 of article 4 is analyzed. 4 of the Customs Code of Ukraine, where the customs regime is defined as a set of legal norms regulating the procedure for customs authorities, taxation conditions and the legal status of goods. It is determined that international legal acts identify these categories, as evidenced by the use of the terms “procedure” and “regime” in the English and French versions of international conventions and WMO documents. The approach of the Draft Customs Code of Ukraine is analyzed, where the term “customs procedure” is partially identified with customs regimes, which requires further improvement of the legislation.

The article examines the classification of customs procedures according to several criteria. It is determined that procedures are classified by type of transport, method of movement of goods, selected customs regime and functional purpose, including control, registration and payment of customs payments. It is analyzed that such a division allows taking into account the specifics of transportation, ensuring the efficiency of logistics, compliance with legislation and transparency of procedures. It was established that the content of customs procedures includes customs control, customs clearance and payment of customs payments, as well as the procedure for their implementation, which ensures the legality of the movement of goods, protection of the economic interests of the state and compliance with international standards.

It was determined that the classification of customs procedures provides systematization of the actions of participants in foreign economic relations, allows optimizing the work of customs authorities and predicting the application of procedures in various conditions. The legal and economic consequences of choosing a customs regime and method of transporting goods are analyzed, which confirms the expediency of enshrining a clear list of customs procedures in the Draft Customs Code of Ukraine at the legislative level to increase the efficiency of state customs regulation and ensure transparency and stability of foreign economic activity.

Key words: *customs procedure, customs regime, classification of customs procedures, customs control, customs clearance, payment of customs payments, foreign economic activity, customs regulation.*

Постановка проблеми. Проблематика класифікації митних процедур має важливе значення для забезпечення ефективного функціонування зовнішньоекономічної діяльності та дотримання державних інтересів. Особливо важливими постають митні процедури в умовах дії правового режиму воєнного стану. Правильне визначення і систематизація митних процедур сприяє уникненню правової невизначеності та забезпечує передбачуваність для учасників зовнішньоекономічних відносин. При цьому, неврегульованість у класифікації може призводити до порушень митного законодавства та створювати умови для зловживань. Чітке регламентування процедур дозволяє оптимізувати роботу митних органів та скоротити час оформлення товарів. На жаль, Митний кодекс України (далі – МК України) чітко не наводить класифікацію митних процедур, що призводить до наукових дискусій, а тому питання класифікації митних процедур в доктрині митного права не до кінця вирішене.

Доктринальні підходи до класифікації допомагають узагальнити практику та формувати єдині стандарти тлумачення норм. Законодавчі положення забезпечують правові рамки для застосування процедур і гарантують рівність учасників економічних відносин. Розбіжності у підходах науковців та практиків створюють потребу у гармонізації класифікаційних під-

ходів. Ефективна класифікація митних процедур сприяє підвищенню прозорості та контролю за переміщенням товарів через державний кордон. Вона також впливає на формування державної митної політики та забезпечення економічної безпеки країни. Отож, комплексне дослідження даної проблематики дозволяє вдосконалювати нормативну базу та практичні механізми застосування митного регулювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика класифікації митних процедур з моменту прийняття нового МК України неодноразово ставала предметом досліджень. Однак попри праці науковців, на сьогодні немає чітких критеріїв класифікації митних процедур, які б були визначені в законодавстві. Так, різні аспекти даної тематики досліджували: Брачук А. О., Дорофєєва Л. М., Кормич Б. А., Неботов П. Г., Рябченко О. П., Федотов О. П. та інші науковці.

Однак незважаючи на праці вищезазначених науковців проблематика класифікації митних процедур залишається предметом активних наукових досліджень.

Формулювання цілей статті. Метою статті є дослідження класифікації митних процедур в доктрині та законодавстві.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перш ніж розпочати дослідження класифікації митних процедур, слід чітко визначити саму

сутність цього поняття. Відповідно до п. 21 ч. 1 ст. 4 МК України, митна процедура являє собою комплекс взаємопов'язаних дій та формальностей, які супроводжують переміщення товарів через митний кордон країни [1]. З вищезазначеного помітно, що основною метою митної процедури є забезпечення законності обігу товарів, дотримання митного та податкового законодавства, а також контролю за дотриманням економічних та безпекових інтересів держави.

Митна процедура включає встановлені законом формальності, які регламентують порядок подання документів, декларування товарів, здійснення контролю та перевірок. Кожна процедура визначає конкретні права та обов'язки учасників зовнішньоекономічних відносин, зокрема суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності та митних органів. Виконання митних формальностей має відбуватися у визначені терміни та відповідно до процедур, встановлених нормативними актами. Сукупність цих заходів дозволяє зменшити ризики порушень, забезпечити правильне оподаткування та дотримання вимог безпеки [2, с. 107-108]. Таким чином, можемо констатувати, що митна процедура є не лише технічною дією, а й інструментом реалізації державної політики у сфері зовнішньоекономічної діяльності. Тому, безперечно, досконала класифікація митних процедур важлива не тільки для теорії митного права, але й для практики застосування митних процедур.

Переходячи до дослідження класифікації митних процедур, потрібно зазначити, що МК України не визначає в окремій статті їх переліку, а відповідні митні процедури розкидані по різних нормах МК України, що є дуже незручно для практики їх застосування. В цьому аспекті для порівняння досить актуальним вбачається порівняння митних процедур і митних режимів.

Відповідно до п. 25 ч. 1 ст. 4 МК України митний режим – це комплекс взаємопов'язаних правових норм, що відповідно до заявленої мети переміщення товарів через митний кордон України визначають митну процедуру щодо цих товарів, їх правовий статус, умови оподаткування і обумовлюють їх використання після митного оформлення [2]. Тобто, в певній мірі маємо певні подібності між категоріями митної процедури і митного режиму.

Варто зазначити, що міжнародно-правові акти часто прирівнюють поняття «митний режим» до категорії «митна процедура», що підкреслює тісний взаємозв'язок цих термінів у світовій практиці митного регулювання. В цьому контексті, як зазначає Б. А. Кормич, у цьому контексті варто звернути увагу на французьке походження слова «режим», яке у своєму первісному значенні передбачає послідовність або порядок здійснення певних дій. Це насамперед пояснює логіку ототожнення цих категорій у сучасних міжнародних документах, де «митний режим» виступає як комплекс правил і процедур, що регламентують порядок дій митних органів щодо товарів, які підлягають контролю [3, с. 87-88].

Крім того, потрібно зазначити, що в Словнику митних термінів, виданому Всесвітньою митною організацією, французький термін «regime douanier» подається як синонім англійського «customs procedures» і визначається як «режим, який застосовується митницею до товарів, що виступають об'єктами митного контролю» [4]. Таким чином, це все свідчить про те, що міжнародна практика трактує митну процедуру не лише як набір формальностей, але і відповідно як систему регламентованих дій, що забезпечують контроль та регулювання переміщення товарів через державний кордон.

Додатково, відображення цього підходу можна простежити у Міжнародній конвенції про спрощення та гармонізацію митних процедур. У документах цієї конвенції англійська версія використовує термін «procedure», а французька – «regime», що демонструє взаємозамінність понять і їхнє ототожнення на міжнародному рівні. Подібна практика підтверджує, що термін «митна процедура» у міжнародно-правових актах охоплює як сам порядок здійснення митного контролю, так і правові режими застосування відповідних правил [5].

У Рамкових стандартах безпеки та спрощення міжнародної торгівлі, розроблених ВМО, зустрічається поняття «customs control procedures», яке відображає комплекс заходів митного контролю, проте чіткої дефініції цього терміну немає. Це підкреслює, що у міжнародному контексті категорія «митна процедура» часто ототожнюється з «митним режимом»,

об'єднуючи у собі як процедури контролю, так і правові режими застосування [6, с. 23–24].

Таким чином, аналіз міжнародно-правових джерел дозволяє зробити висновок, що в практиці світового митного регулювання ці два поняття використовуються як взаємозамінні, відображаючи як організаційно-технічний, так і правовий аспекти митного контролю.

Однак в Україні застосувати положення ст. 70 МК України як різновидів митних процедур не можна, оскільки ст. 70 МК України визначає митні режими.

Разом з тим, проект МК України також не наводить вичерпного переліку митних процедур. Хоча при цьому, цей термін зустрічається досить часто, і багато в чому також йде їх отождолення з митними режимами.

Відповідно до п. 37 ст. 5 Проекту МК України митна процедура – будь-яка з таких процедур, під яку можна помістити товари згідно з цим Кодексом:

- а) випуск у вільний обіг;
- б) спеціальні процедури;
- в) експорт [7].

До речі, ст. 70 МК України серед видів митних режимів називає: 1) імпорт (випуск для вільного обігу); 3) експорт (остаточне вивезення) [1]. Тобто, як ми бачимо, Проект МК України в певній мірі митні процедури зводить до митних режимів, що також не сприяє чіткій класифікації митних процедур. Тому, багато в чому Проект МК України, також потребує свого удосконалення.

Однак, все ж таки, проаналізувавши чинне митне законодавство, можна виділити певну класифікацію митних процедур, яка дозволяє систематизувати їх за різними критеріями.

По-перше, митні процедури класифікуються залежно від виду транспорту, за допомогою якого товари перетинають державний кордон. До таких процедур належать ті, що застосовуються під час перевезень авіатранспортом, залізничним, автомобільним, морським та річковим транспортом, трубопровідними системами або лініями електропередач, а також для товарів, що переміщуються змішаними видами транспорту. Таким чином, можемо констатувати, що такий поділ дозволяє враховувати специфіку організації контролю та оформлення товарів у різних транспортних системах,

а також створює основу для розробки диференційованих правил та методик контролю.

В свою чергу, по-друге, класифікація митних процедур залежить від способу переміщення товарів через кордон. Сюди відносяться процедури, що застосовуються під час перевезення вантажів у супроводжуваних або несупроводжуваних багажах, ручній поклажі, міжнародних поштових та експрес-відправленнях. Отже, констатуємо, що такий підхід до класифікації дозволяє митним органам розробляти оптимальні механізми контролю, зменшувати ризики порушень і забезпечувати ефективне функціонування логістичних ланцюгів.

Натомість, по-третє, митні процедури класифікуються залежно від обраного митного режиму. Це насамперед означає, що порядок здійснення контролю та оформлення товарів може відрізнитися залежно від того, чи товари ввозяться, вивозяться, тимчасово зберігаються або використовуються у виробничих цілях. Таким чином, такий критерій класифікації дозволяє враховувати правові та економічні наслідки застосування різних режимів, забезпечуючи дотримання законодавчих вимог і належне справляння митних платежів.

По-четверте, митні процедури можна виділити за функціональним призначенням, зокрема під час здійснення митного контролю, митного оформлення та забезпечення сплати митних платежів. Це включає контроль за правильністю обчислення та повнотою сплати податків і зборів, а також дотримання встановленого порядку виконання відповідних дій. Така класифікація дозволяє забезпечити комплексний підхід до організації митного нагляду і формування ефективної системи контролю, яка відповідає як національним, так і міжнародним стандартам [8, с. 246].

Загалом, можемо констатувати, що зміст митних процедур охоплює три основні складові: митний контроль, митне оформлення та сплату митних платежів, а також порядок їх виконання. Кожна складова передбачає чітко визначені дії та обов'язки учасників митних відносин, що забезпечують законність і прозорість переміщення товарів через державний кордон, а також захист економічних інтересів держави та дотримання міжнародних стандартів торгівлі. Такий системний підхід дозволяє

підвищити ефективність митного регулювання і забезпечити прогнозованість у застосуванні митних процедур у різних умовах [9, с. 115]. Розуміння змісту митних процедур є важливим для їх класифікації.

Висновки. Отже, класифікація митних процедур – це систематизація сукупності дій та формальностей, що супроводжують переміщення товарів через державний кордон, за визначеними критеріями, зокрема за видом транспорту, способом переміщення товарів, обраним митним режимом та функціональним призначенням процедур. Така класифікація дозволяє впорядкувати порядок здійснення митного контролю, митного оформлення та сплати митних платежів, забезпечуючи закон-

ність, ефективність та прогнозованість митного регулювання. Застосування класифікації митних процедур за зазначеними критеріями дозволяє враховувати специфіку перевезень різними видами транспорту, особливості обробки вантажів і багажу, правові та економічні наслідки вибору митного режиму, а також забезпечує комплексний контроль за дотриманням митного законодавства. Такий підхід сприяє оптимізації роботи митних органів, підвищує прозорість процедур та створює умови для ефективного виконання державних митних та економічних функцій. Тому, вбачаємо за доцільне в Проекті МК України закріпити на законодавчому рівні чіткий перелік митних процедур за аналогією з митними режимами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Митний кодекс України: Закон України від 13.03.2012 № 4495-VI. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2012, № 44-45, № 46-47, № 48, ст. 552.
2. Митне право: підручник / За заг. ред. О. П. Рябенко, Л. М. Дорофєєвої. Луцьк : Вежа-Друк, 2024. 548 с.
3. Кормич Б.А. Митні режими як інститут митного права. *Митна справа*. № 6. 2013. С. 86–92.
4. Glossary of international customs terms. *World Customs Organization*. URL :<http://www.wcoomd.org/en/topics/facilitation/resources/~media/949B39871CE147BAB2667EC6758F29C8.ashx>. (дата звернення: 19.09.2025).
5. Міжнародна конвенція про спрощення і гармонізацію митних процедур (Київська конвенція): Конвенція від 18.05.1973. *Офіційний вісник України* від 23.09.2011. 2011 р., № 71, № 18, 2011, ст. 727, стор. 244, стаття 2711.
6. Неботов П. Г. Рамкові стандарти безпеки і спрощення міжнародної торгівлі як механізм удосконалення експортного контролю продукції подвійного призначення в Україні. *Вісник Одеського національного університету. Серія : Економіка*. 2016. Т. 21, Вип. 6. С. 21–25.
7. Проект Митного кодексу України. URL: https://customs.gov.ua/en/proiekt-novogo-mitnogo-kodeksu-ukrayin-i?fbclid=IwdGRjcAM6hCZleHRuA2FlbQlXMQABHmZjNP3k1pCs_hbmujfWqMYo6I_7y5oxzmZuRG7G7CUQMO4yUQzRzKb0Lma_aem_xiBNb8M0k66alyz9B_zBUA. (дата звернення: 19.09.2025).
8. Брачук А. О. Категорія «митні процедури» в українському законодавстві : поняття та типологія. *Актуальні проблеми політики* : зб. наук. пр. редкол.: С. В. Ківалов (голов. редкол.), Л. І. Кормич (голов. ред.), А. В. Полухіна (відп. ред.); НУ «ОЮА», Південноукр. центр гендер. проблем. Одеса : Фенікс, 2016. Вип. 58. С. 241–250.
9. Федотов О.П. Концепція державної митної справи: виклики модернізації в Україні : монографія. Одеса : Юрид. літ-тура, 2016. 389 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.10.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 28.11.2025

Дата публікації: 19.12.2025

Панасюк М. Г.,

аспірант

Науково-дослідного інституту публічного права

<https://orcid.org/0009-0004-2198-5395>

НОРМАТИВНО-ПРАВОВА БАЗА ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ У СФЕРІ АЛЬТЕРНАТИВНОЇ / ВІДНОВЛЮВАНОЇ ЕНЕРГЕТИКИ В УКРАЇНІ

LEGAL AND REGULATORY FRAMEWORK OF PUBLIC ADMINISTRATION IN THE FIELD OF ALTERNATIVE / RENEWABLE ENERGY IN UKRAINE

Мета дослідження полягає в аналізі чинної нормативно-правової бази публічного адміністрування у сфері альтернативної та відновлюваної енергетики України, визначенні ключових інституційних механізмів та окресленні основних проблем правового регулювання в умовах євроінтеграції та воєнних викликів. У статті проаналізовано нормативно-правову базу публічного адміністрування у сфері альтернативної / відновлюваної енергетики України в умовах повномасштабної війни та євроінтеграційного курсу держави. На основі змісту базових законів України («Про альтернативні види палива», «Про альтернативні джерела енергії», «Про ринок електричної енергії», «Про енергетичну ефективність»), постанови КМУ № 1175 та Енергетичної стратегії до 2050 року, а також сучасних наукових досліджень українських та зарубіжних авторів розкрито еволюцію правового регулювання від підтримки «альтернативних видів палива» до комплексної моделі ринку електроенергії з інтегрованими механізмами стимулювання ВДЕ. Показано, що інституційний механізм публічного адміністрування ґрунтується на взаємодії Верховної Ради, Кабінету Міністрів України, Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері енергетики та комунальних послуг, Держенергоефективності, гарантованого покупця, органів місцевого самоврядування та міжнародних організацій, однак залишається фрагментарним і недостатньо скоординованим. Обґрунтовано наявність термінологічних та концептуальних розривів між українським законодавством і правом ЄС, зокрема невідповідність категорій «альтернативних» видів палива та джерел енергії поняттю «renewable energy», що ускладнює імплементацію енергетичного асquis. Виокремлено ключові виклики трансформації механізмів підтримки ВДЕ (перехід від «зеленого тарифу» до аукціонної моделі, боргові зобов'язання гарантованого покупця, воєнні ризики), а також вплив воєнного стану на стійкість і безпеку енергетичної системи. Сформульовано напрями удосконалення нормативно-правової бази: гармонізація термінології з правом ЄС, систематизація енергетичного законодавства, посилення інституційної координації та адаптація інструментів підтримки ВДЕ до вимог «зеленої» трансформації та умов війни.

Ключові слова: публічне адміністрування, відновлювана енергетика, альтернативні джерела енергії, енергетичне право, «зелений» тариф, аукціонна модель підтримки, енергетична безпека, право ЄС.

The purpose of the study is to analyze the current regulatory framework of public administration in the field of alternative and renewable energy in Ukraine, identify key institutional mechanisms and outline the main problems of legal regulation in the context of European integration and military challenges. The article analyzes the regulatory framework of public administration in the field of alternative / renewable energy in Ukraine in the context of a full-scale war and the European integration course of the state. Based on the content of the basic laws of Ukraine ("On Alternative Fuels", "On Alternative Energy Sources", "On the Electricity Market", "On Energy Efficiency"), Resolution of the Cabinet of Ministers No. 1175 and the Energy Strategy until 2050, as well as modern scientific research by Ukrainian and foreign authors, the evolution of legal regulation from supporting "alternative fuels" to a comprehensive model of the electricity market with integrated mechanisms for stimulating RES is revealed. It is shown that the institutional mechanism of public administration is based on the interaction of the Verkhovna Rada, the Cabinet of Ministers of Ukraine, the National Commission for State Regulation in the Field of Energy and Utilities, the State Agency for Energy Efficiency, the guaranteed buyer, local governments, and international organizations, but remains fragmented and insufficiently coordinated. The existence of terminological and conceptual gaps between Ukrainian legislation and EU law is substantiated, in particular, the inconsistency of the categories of "alternative" fuels and energy sources with the concept of "renewable energy," which complicates the implementation of the energy acquis. The key challenges of the transforma-

tion of RES support mechanisms are identified (transition from the “green tariff” to the auction model, debt obligations of the guaranteed buyer, military risks), as well as the impact of martial law on the stability and security of the energy system. Directions for improving the regulatory framework have been formulated: harmonization of terminology with EU law, systematization of energy legislation, strengthening institutional coordination, and adaptation of RES support instruments to the requirements of the “green” transformation and war conditions.

Key words: *public administration, renewable energy, alternative energy sources, energy law, green tariff, auction-based support scheme, energy security, EU law.*

Актуальність теми. Повномасштабна російська агресія докорінно трансформувала умови функціонування та розвитку відновлюваної енергетики в Україні. Масштабні руйнування об’єктів генерації й мережевої інфраструктури, підвищення інвестиційних ризиків, а також потреба оперативного відновлення енергетичної системи актуалізували питання енергетичної безпеки та посилили вимоги до ефективності публічного адміністрування в цій сфері [4; 11]. Наукові дослідження справедливо виокремлюють військовий вимір розвитку ВДЕ як самостійний комплекс проблем, що охоплює як загрози фізичній цілісності енергетичних об’єктів, так і виклики для державних інституцій, відповідальних за формування та реалізацію механізмів підтримки відновлюваної генерації [4; 11].

Паралельно із безпековими викликами Україна продовжує реалізовувати стратегічний курс на інтеграцію до внутрішнього енергетичного ринку Європейського Союзу. Це передбачає адаптацію національного законодавства до стандартів і вимог права ЄС, зокрема у частині ринку електричної енергії, енергоефективності та розвитку відновлюваних джерел енергії [12; 15; 17]. Саме взаємодія зовнішніх інтеграційних зобов’язань і внутрішніх викликів, обумовлених військовим станом, визначає специфіку формування сучасної нормативно-правової основи публічного адміністрування у сфері альтернативної та відновлюваної енергетики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній науковій традиції питання правового забезпечення розвитку ВДЕ розглядаються з позицій поєднання енергетичної безпеки, інституційної спроможності та євроінтеграційних орієнтирів. Так, О. Акименко та І. Костюченко акцентують на ролі відновлюваної енергетики у зміцненні міжнародного співробітництва та необхідності узгодження державної політики з глобальними тенденціями енергетичного переходу [1]. А. Корольова ана-

лізує адміністративно-правові механізми розвитку ВДЕ, виокремлює регуляторні бар’єри та підкреслює потребу гармонізації українського законодавства з правом ЄС [3]. М. Кузьміна розглядає нормативні аспекти функціонування ВДЕ в умовах воєнного стану, фокусуючи увагу на додаткових ризиках та правових обмеженнях [4]. І. Сотник і З. Узі досліджують загрози для відновлюваної енергетики, спричинені війною, зокрема руйнування інфраструктури та ускладнення виконання державних зобов’язань перед виробниками [11].

Зарубіжні дослідження підсилюють концептуальну рамку аналізу. У працях А. Buzogány, S. Četković та T. Maltby висвітлено, як ЄС адаптує політику розвитку ВДЕ в умовах війни, застосовуючи підхід стратегічної гнучкості [12]. Дослідження Р. Hildingsson, J. Strippel та А. Jordan окреслюють управлінські дилеми європейської відновлюваної енергетики, пов’язані з необхідністю одночасного досягнення ринкових, безпекових і кліматичних цілей [13]. Аналітика IRENA підкреслює ключову роль ВДЕ, енергоефективності та електрифікації у глобальних низьковуглецевих стратегіях, що формує орієнтири і для української політики [14]. Праця І. Shulga та співавторів акцентує на проблемах імплементації енергетичних директив ЄС у національне законодавство [15], тоді як К. Talus окреслює системні засади європейського енергетичного права, релевантні для адаптації української нормативно-правової бази до вимог «зеленої» трансформації [17].

Мета дослідження полягає в аналізі чинної нормативно-правової бази публічного адміністрування у сфері альтернативної та відновлюваної енергетики України, визначенні ключових інституційних механізмів та окресленні основних проблем правового регулювання в умовах євроінтеграції та військових викликів.

Виклад основного матеріалу

1. Становлення та еволюція нормативно-правової бази. Становлення та еволюція нор-

мативно-правової бази у сфері альтернативної та відновлюваної енергетики України відбувалося поетапно й відображає зміну акцентів від підтримки «альтернативних видів палива» до формування цілісної моделі ринку електроенергії з інтегрованими механізмами стимулювання ВДЕ та політикою енергоефективності. Вихідною точкою стало прийняття Закону України «Про альтернативні види палива» від 14.01.2000 № 1391-XIV, який закріпив правові, економічні, екологічні та організаційні засади виробництва й використання нетрадиційних рідких і газових палив та орієнтир щодо доведення їх частки до 20 % у структурі споживання до 2020 року [5]. Закон зосереджений переважно на сировинно-паливному сегменті (біопаливо, газу нетрадиційного та промислового походження тощо), тобто охоплює як відновлювані, так і інші «альтернативні» види палива, що не збігається з вузьким розумінням «renewable energy» у праві ЄС [5; 15]. Саме ця термінологічна й концептуальна особливість згодом ускладнила повну гармонізацію з acquis ЄС, де в центрі перебувають власне відновлювані джерела енергії, а не широка категорія «альтернативних» рішень [13; 15].

Подальший розвиток відбувся із прийняттям Закону України «Про альтернативні джерела енергії» від 20.02.2003 № 555-IV, який визначив правові, економічні та організаційні засади використання енергії з альтернативних джерел і закріпив окремий блок норм щодо державного управління та державного регулювання у цій сфері [6]. На рівні закону розмежовано, з одного боку, функції Верховної Ради України, Кабінету Міністрів та інших органів виконавчої влади з формування і реалізації політики, розроблення загальнодержавних, галузевих і місцевих програм, ухвалення підзаконних актів, норм і стандартів та здійснення контролю, а з іншого – повноваження уряду або спеціально уповноваженого органу щодо встановлення технічних норм, стандартів, правил безпеки та тарифів на енергію з альтернативних джерел [6]. У статтях 6–7 цього Закону визначено елементи організаційного забезпечення (фінансування заходів, інтеграція об'єктів ВДЕ до об'єднаної енергосистеми, формування статистичної бази) і засади стандартизації, що створює правове підґрунтя для запровадження

технічних стандартів ДСТУ, ISO, EN у сфері альтернативної енергетики [6]. Таким чином, ще на початку 2000-х років було закладено досить розгалужену конструкцію публічного адміністрування в галузі ВДЕ, яка, однак, не повністю корелює із подальшою логікою європейського енергетичного права [13; 15; 17].

Ключову роль у зближенні з європейським енергетичним законодавством відіграв Закон України «Про ринок електричної енергії» від 13.04.2017 № 2019-VIII, спрямований на імплементацію положень Третього та Четвертого енергетичних пакетів ЄС [9; 15]. Ним запроваджено нову модель ринку (ринок «на добу наперед», внутрішньодобовий, балансуєчий ринок, ринок допоміжних послуг тощо), а серед цілей функціонування прямо визначено стимулювання збільшення частки виробництва електричної енергії з альтернативних джерел [9]. Особливе значення для механізмів публічного адміністрування у сфері ВДЕ має стаття 65 Закону, якою передбачено створення державного підприємства – гарантованого покупця, уповноваженого Кабінетом Міністрів на купівлю всієї електроенергії, виробленої з альтернативних джерел (крім великої гідроенергетики), за «зеленим» тарифом або аукціонною ціною [9]. Такий підхід дозволив забезпечити формальне виконання державних гарантій щодо підтримки інвесторів у ВДЕ, але водночас сконцентрував значні фінансові ризики у межах одного суб'єкта, що виявилось особливо чутливим в умовах ринкових дисбалансів та воєнних викликів.

Горизонтальний вимір нормативної бази задає Закон України «Про енергетичну ефективність» від 21.10.2021 № 1818-IX, який визначає принципи та інструменти державної політики у сфері енергоефективності по всьому ланцюгу – від виробництва й транспортування до постачання та споживання енергії [7]. Закон безпосередньо орієнтується на європейські директиви, формуючи рамку, в якій розвиток ВДЕ розглядається у зв'язку зі скороченням кінцевого споживання енергії, впровадженням енергосервісних механізмів, систем енергетичного менеджменту й енергоаудиту на державному і місцевому рівнях [7; 2]. Як підкреслюють Л. Сорока та співавтори, державна політика у сфері енергоефективності

ті має будуватися як цілісна система правових, інституційних та економічних інструментів, спрямованих на раціональне споживання енергоресурсів та зниження енергоємності економіки [16]. Сукупність зазначених законів [5–7; 9] демонструє еволюцію українського законодавства від вузької підтримки альтернативних видів палива до комплексної моделі, де ринкові механізми, відновлювана генерація та енергоефективність взаємопов'язані. Водночас у наукових дослідженнях обґрунтовано підкреслюється, що імплементація енергетичних пакетів ЄС здійснюється фрагментарно, а реформовані ринки енергоресурсів стикаються з проблемами монополізації, боргових накопичень та недостатньої регуляторної спроможності [15].

Розвиток первинного законодавства доповнюється прийняттям підзаконних актів та стратегічних документів, що деталізують інструменти державної підтримки та довгострокові цілі. Поворотним рішенням у сфері стимулювання ВДЕ стала постанова Кабінету Міністрів України від 27.12.2019 № 1175 «Про запровадження конкурентних умов стимулювання виробництва електричної енергії з альтернативних джерел енергії», якою затверджено Порядок проведення аукціонів з розподілу квоти підтримки [8]. Цей акт визначає процедуру проведення аукціонів, вимоги до учасників і критерії відбору проектів, фактично закладаючи перехід від моделі фіксованого «зеленого тарифу» до аукціонної системи підтримки, узгодженої з практиками ЄС щодо конкурентного відбору проектів у сфері ВДЕ [12; 13; 15]. Подальші зміни до постанови, зокрема запровадження механізму ринкової премії, засвідчують прагнення адаптувати національну модель підтримки до умов воєнного часу та еволюції європейського енергетичного права [8].

Стратегічний вимір задає Енергетична стратегія України на період до 2050 року, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів від 21.04.2023 № 373-р [10]. Вона виступає базовим документом стратегічного планування, на підставі якого компетентні органи мають конкретизувати цілі, індикатори та інструменти трансформації енергетичного сектору, включаючи розвиток ВДЕ, декарбонізацію та інтегра-

цію з європейським ринком [10; 15]. Паралельно Закон «Про альтернативні джерела енергії» покладає на державні органи обов'язок розробляти загальнодержавні, галузеві та місцеві програми, забезпечувати їх наукове, фінансове й нормативне підґрунтя, а також формувати систему стандартів, що створює правові умови для впровадження ДСТУ, ISO та EN як необхідної передумови технічної сумісності з європейським енергетичним простором [6; 15; 17].

Важливим елементом еволюції нормативної бази є наукова доктрина, яка пропонує рамкові підходи для оцінки правових і інституційних рішень. Дослідження А. Buzogány, S. Četković та T. Maltby демонструють, що у відповідь на виклики війни ЄС трансформує регулювання у напрямі стратегічної гнучкості, поєднуючи підвищення цільових показників ВДЕ з диференціацією зобов'язань для держав-членів [12]. P. Hildingsson, J. Strippel та A. Jordan описують «управлінську дилему» розвитку відновлюваної енергетики в ЄС як напругу між централізованим визначенням цілей і децентралізованою реалізацією політики [13]. У поєднанні з висновками українських авторів [3; 15] це дозволяє розглядати українські інструменти – від зеленого тарифу до аукціонів і довгострокових стратегій – не лише як формально прийняті акти, а як такі, що мають бути здатними до адаптації в умовах кризи, воєнних загроз та інституційних обмежень.

2. Інституційний механізм публічного адміністрування у сфері ВДЕ

Нормативно-правові засади інституційного механізму публічного адміністрування у сфері відновлюваної енергетики визначаються комплексом законів [5–7; 9] та підзаконних актів [8; 10], які розмежовують компетенції органів законодавчої та виконавчої влади. Закон України «Про альтернативні джерела енергії» фіксує ключові функції Верховної Ради щодо формування засад державної політики, а Кабінету Міністрів – щодо її реалізації, координації програм, прийняття підзаконних актів і здійснення контролю [6]. У свою чергу, підзаконні акти, зокрема постанова № 1175 та Енергетична стратегія до 2050 року, уточнюють механізми впровадження політики та стратегічні орієнтири розвитку сектору [8; 10].

Суттєву роль у практичній реалізації державної політики відіграє Державне агентство з енергоефективності та енергозбереження України, уповноважене здійснювати управлінські та організаційні функції у сфері енергоефективності та альтернативних видів палива, включно з розробленням методичних документів, веденням реєстрів, підготовкою пропозицій до проєктів нормативних актів [2; 7]. Водночас Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг (НКРЕКП), забезпечує регуляторний нагляд у частині діяльності гарантованого покупця, ліцензування, дотримання ринкових правил та балансування енергосистеми, що прямо пов'язано з виконанням вимог ст. 65 Закону «Про ринок електричної енергії» [9]. Закон № 2019-VIII також визначає функції оператора системи передачі, операторів систем розподілу та оператора ринку, які забезпечують технічну інтеграцію виробників з ВДЕ в енергетичну систему та їх участь у ринкових сегментах [9], а норми Закону № 555-IV деталізують вимоги щодо балансування та приєднання ВДЕ до мереж [6].

До системи суб'єктів публічного адміністрування належить і державне підприємство «Гарантований покупець», на яке покладено виконання державних зобов'язань щодо купівлі електричної енергії з ВДЕ за «зеленим» тарифом або аукціонною ціною [8; 9]. Концентрація цих зобов'язань в одному суб'єкті породжує значні фінансові ризики, особливо в умовах війни, на що вказують сучасні дослідження [3; 4; 11]. Важливою ланкою інституційної системи є органи місцевого самоврядування, які відповідно до Закону № 555-IV уповноважені розробляти місцеві програми розвитку ВДЕ, що створює нормативне підґрунтя для регіональної енергетичної політики [6; 2].

Окремий вимір інституційної взаємодії формують міжнародні організації та донорські структури. У наукових працях підкреслюється, що інтеграція України у глобальні ринки ВДЕ потребує зовнішньої технічної та інвестиційної підтримки [1], а аналітичні матеріали IRENA засвідчують, що енергетичний перехід можливий лише за умови поєднання реформ, спрямованих на розвиток ВДЕ, енергоефективності та електрифікації [14].

Узагальнюючи, інституційна архітектура управління ВДЕ в Україні формує розгалужену систему суб'єктів з різними рівнями відповідальності, однак, як свідчать дослідження [3; 4; 11; 15], взаємодія між ними залишається фрагментарною, що знижує ефективність реалізації державної політики та ускладнює виконання євроінтеграційних зобов'язань.

3. Проблеми та виклики нормативно-правового регулювання

Сучасна нормативно-правова база розвитку ВДЕ в Україні формується під впливом кількох системних обмежень, серед яких найпомітнішими є термінологічні неузгодженості, фрагментарність законодавства, складність інституційної архітектури та ринково-фінансові дисбаланси, що посилюються умовами воєнного стану. Однією з ключових проблем залишається розрив між категоріями «альтернативні види палива» та «альтернативні джерела енергії», закріпленими в українських законах, і поняттям «renewable energy» у праві ЄС. Закон № 1391-XIV охоплює широку групу палив, включаючи нетрадиційну та промислову сировину, тоді як європейська Директива (ЄС) 2018/2001 спрямована виключно на відновлювані джерела, пов'язані з цілями декарбонізації [5; 15]. Це розходження, відзначене і в доктрині [15], ускладнює статистичний облік, формування квот, імплементацію механізмів підтримки та уніфікацію регуляторних категорій. Другою системною проблемою є фрагментарність законодавчої основи. Наявність окремих законів про альтернативні джерела енергії, альтернативні види палива, ринок електроенергії, енергоефективність та стратегічних актів [5–7; 9; 10], за відсутності кодифікованого енергетичного кодексу, створює ситуацію нормативної розпорошеності. Шулга та колектив авторів справедливо підкреслюють, що адаптація енергетичних пакетів ЄС в Україні має несистемний характер, а значна частина положень реалізується частково або не реалізується взагалі [15].

Інституційна площина демонструє подібні диспропорції. Поєднання у Законі № 555-IV управлінських і регуляторних функцій Кабінету Міністрів, можливість їх делегування спеціально уповноваженим органам, фактична участь у реалізації політики Держенергоефек-

тивності, НКРЕКП і гарантованого покупця [2; 6; 7; 9] створюють ризики дублювання повноважень, розмиття відповідальності та недостатньої координації. Доктринальні дослідження підкреслюють необхідність чіткого розмежування компетенцій і побудови узгодженої вертикалі управління, особливо в умовах імплементації європейського енергетичного аспис [3; 15; 17]. У роботах К. Talus наголошено, що поглиблення ролі держави в управлінні енергетичним переходом супроводжується ускладненням інституційної архітектури, що потребує синхронізації енергетичного, кліматичного та ринкового регулювання [17]. Додаткових викликів додає воєнний стан: М. Кузьміна вказує на специфіку правового режиму та необхідність врахування безпекових обмежень у ВДЕ-проектах [4], тоді як Сотник і Узі відзначають загрози фізичній цілісності інфраструктури і потребу підвищеної стійкості механізмів державної підтримки [11].

Ринкова й фінансова складові демонструють, що впровадження аукціонної моделі підтримки ВДЕ за постановою № 1175 [8], покликаної зблизити українські практики з європейськими та зменшити вартість підтримки [12; 13; 17], відбувається в умовах накопичених зобов'язань за «зеленим тарифом», боргової проблематики гарантованого покупця та регуляторних обмежень [3; 9; 15]. Це створює складну конфігурацію фінансових потоків і вимагає значної регуляторної спроможності всіх залучених суб'єктів. Окремою проблемою залишаються технічні характеристики ВДЕ: варіативність виробництва, залежність від природних умов і потреба узгодження режимів генерації з параметрами об'єднаної енергосистеми, прямо відображені у Законі № 555-IV [6]. Європейські регламенти пакета «Чиста енергія для всіх європейців», як підкреслює Шулга зі співавторами, спрямовані на формування гнучких ринків, інтеграцію високих часток ВДЕ та посилення ролі споживача, що має знайти відображення і в українському регулюванні [15]. У цьому контексті аналітика IRENA показує, що успішний енергетичний перехід потребує значного нарощування потужностей ВДЕ та комплексної державної політики, яка поєднує розвиток відновлюваних

джерел, енергоефективність та електрифікацію кінцевого споживання [14]. Отже, нормативно-правове регулювання у сфері ВДЕ має розглядатися не ізольовано, а як частина системної трансформації енергетики, узгодженої з європейським правом і здатної забезпечити стійкість в умовах воєнних та економічних викликів [7; 9; 14; 15].

Висновки. Проведений аналіз нормативно-правових актів і сучасних наукових досліджень дозволяє сформулювати низку узагальнюючих висновків щодо стану та перспектив розвитку публічного адміністрування у сфері альтернативної та відновлюваної енергетики України.

Нормативна база є сформованою, проте фрагментарною. Її основу становлять Закони України «Про альтернативні види палива», «Про альтернативні джерела енергії», «Про ринок електричної енергії», «Про енергетичну ефективність», а також постанова КМУ № 1175 і Енергетична стратегія до 2050 року [5-10]. Сукупно ці акти визначають стратегічні орієнтири державної політики, ринкову модель електроенергетики, механізми підтримки ВДЕ та загальносекторальні засади енергоефективності. Водночас нормативна база зберігає розірваність за структурою та відсутність уніфікованого регуляторного каркасу.

Інституційний механізм публічного адміністрування відзначається багаторівневістю та перетином компетенцій. Верховна Рада забезпечує законодавче регулювання, Кабінет Міністрів – формування та реалізацію політики, НКРЕКП – тарифне й ринкове регулювання, Держенергоефективності – реалізацію державної політики у сфері енергоефективності та альтернативних видів палива, гарантований покупець – виконання фінансових зобов'язань держави, органи місцевого самоврядування – розроблення регіональних програм [2-3; 6-9; 15]. За відсутності єдиного нормативного ядра це створює ризики дублювання функцій і ускладнює координацію діяльності суб'єктів управління.

Термінологічні та концептуальні розбіжності між українським законодавством і правом ЄС залишаються однією з ключових проблем. Категорії «альтернативних» видів палива та джерел енергії, закріплені у національних законах, не збігаються з євро-

пейським поняттям «renewable energy», що пов'язане з цілями декарбонізації та кліматичними зобов'язаннями [5; 13; 15; 17]. Ця невідповідність ускладнює імплементацію acquis, формування статистики та застосування спільних механізмів підтримки. Фрагментарний характер імплементації енергетичних пакетів ЄС, відзначений у працях Шулги та співавторів, лише підсилює структурну несумірність [15].

Трансформація системи підтримки ВДЕ супроводжується як новими можливостями, так і значними ризиками. Перехід від «зеленого тарифу» до аукціонної моделі, закріплений постановою № 1175 [8], відповідає європейським практикам конкурентного відбору проєктів, однак співіснування старих і нових механізмів, боргові зобов'язання гарантованого покупця, а також воєнні ризики формують складний фінансово-організаційний контур, що потребує високого рівня регуляторної спроможності та

міжвідомчої координації [3-4; 8-9; 11-12; 15].

Воєнний контекст виводить на перший план питання стійкості та безпеки енергетики. Дослідження Кузьміної та Сотник з Узі показують, що функціонування ВДЕ в умовах війни пов'язане з додатковими загрозами для інфраструктури та виконання зобов'язань перед інвесторами, що потребує адаптації нормативно-правових підходів і включення безпекових вимірів до державної політики [4; 11].

З огляду на виявлені проблеми, подальший розвиток нормативно-правової бази публічного адміністрування у сфері ВДЕ має зосереджуватися на: гармонізації термінології та концептуального апарату з правом ЄС; систематизації енергетичного законодавства й поступовій кодифікації його базових елементів; зміцненні інституційної координації між ключовими суб'єктами публічної влади; удосконаленні механізмів підтримки ВДЕ відповідно до європейських практик та потреб воєнного часу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Акименко, О., Костюченко, І. Перспективи впровадження альтернативних джерел енергії як крок до міжнародного співробітництва. *Проблеми і перспективи економіки та управління*, 2021. № 4(24), С. 43–50.
2. Державне агентство з енергоефективності та енергозбереження України. Департамент відновлюваних джерел енергії. URL: <http://saee.gov.ua>.
3. Корольова О. Адміністративно-правові механізми розвитку відновлюваної енергетики в Україні. *Публічне управління та адміністрування*. 2025. № 4. URL: <https://doi.org/10.51989/NUL.2025.4.24>
4. Кузьміна М. М. Розвиток відновлювальної енергетики в Україні в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 3. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-3/146>.
5. Про альтернативні види палива : Закон України від 14 січ. 2000 р. № 1391-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1391-14#Text>
6. Про альтернативні джерела енергії : Закон України від 20 лют. 2003 р. № 555-IV // Відомості Верховної Ради України. 2003. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/555-15#Text>
7. Про енергетичну ефективність : Закон України від 21 жовт. 2021 р. № 1818-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1818-20#Text>
8. Про запровадження конкурентних умов стимулювання виробництва електричної енергії з альтернативних джерел енергії. ЗАТВЕРДЖЕНО постановою Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2019 р. № 1175 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 2 серпня 2022 р. № 889). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1175-2019-п#Text>
9. Про ринок електричної енергії : Закон України від 13 квіт. 2017 р. № 2019-VIII (ред. 2022–2024). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2019-19#Text>
10. Про схвалення Енергетичної стратегії України на період до 2050 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 квітня 2023 р. № 373-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/373-2023-%D1%80#Text>
11. Сотник І.М., Узі З. Відновлювана енергетика України: загрози під час війни. *Авіація, промисловість, суспільство* : матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (м. Кременчук, 12 трав. 2022 р.) / МВС України, Харківський національний університет внутрішніх справ, Кременчуцький льотний коледж, Наук. парк «Наука та безпека». Харків : ХНУВС, 2022. С. 369-372.
12. Buzogány A., Četković S., Maltby T. EU renewable energy governance and the Ukraine war: moving ahead through strategic flexibility? *Politics and Governance*. 2023. Vol. 11, No. 4. P. 230–241. DOI: <https://doi.org/10.17645/pag.v11i4.7361>

13. Hildingsson R., Stripple J., Jordan A. Governing renewable energy in the EU: confronting a governance dilemma. *European Political Science*. 2011. Published online 24 June 2011. DOI: 10.1057/eps.2011.8.
14. International Renewable Energy Agency (IRENA). Renewable Energy Outlook for Ukraine. – Abu Dhabi : IRENA, 2023. URL: https://www.irena.org/-/media/Files/IRENA/Agency/Publication/2023/Jun/IRENA_World_energy_transitions_outlook_summary_2023.pdf
15. Shulga I., Shynkaruk N., Shyti S., Antypov I. The Role of Energy Directives in Ensuring EU Energy Security and the Problems of Implementation in Ukrainian Legislation. *Journal of Policy & Governance*. 2022. Vol. 2, No. 1. P. 1–10. DOI: <https://doi.org/10.33002/jpg020101>
16. Soroka L., Riabchenko O., Zamryha A., Korotun O. State policy in the field of energy efficiency. *Scientific Bulletin of National Mining University*, 2019, Issue 4, pp. 141–147. DOI: <https://doi.org/10.29202/nvngu/2019-4/17>
17. Talus K. EU Energy Law and Green Transition. – Oxford : Oxford University Press, 2023. DOI: <http://dx.doi.org/10.4324/9780429450891-40>

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.10.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 24.11.2025

Дата публікації: 19.12.2025

УДК 342.922

DOI <https://doi.org/10.32782/2408-9257-2025-5-20>

Сіньова Л. М.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри трудового права та права соціального забезпечення,
провідний юрист центру соціального права Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
<https://orcid.org/0000-0002-5514-3549>*

Грушко Ж. В.,

*кандидат юридичних наук, доцент кафедри права
Вінницького торговельно-економічного інституту
Державного торговельно-економічного університету, адвокат
<https://orcid.org/0009-0002-6274-0461>*

Хом'яченко С. І.,

*кандидат юридичних наук, доцент кафедри права
Вінницького торговельно-економічного інституту
Державного торговельно-економічного університету
<https://orcid.org/0000-0002-1223-5881>*

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПОЛІТИКИ У ФЕДЕРАТИВНІЙ РЕСПУБЛІЦІ НІМЕЧЧИНА: ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ

ADMINISTRATIVE-LEGAL MECHANISMS FOR THE IMPLEMENTATION OF ENVIRONMENTAL POLICY IN THE FEDERAL REPUBLIC OF GERMANY: LESSONS FOR UKRAINE

Стаття присвячена комплексному аналізу адміністративно-правових механізмів реалізації екологічної політики у Федеративній Республіці Німеччина, яка вирізняється високою ефективністю та структурною узгодженістю системи екологічного управління в Європі. Досліджено ключові елементи правового регулювання, що забезпечують взаємодію державних інституцій, громадськості та суб'єктів господарювання у сфері охорони довкілля, а також формують високий рівень правової визначеності, інституційної координації та результативності екологічної політики.

Мета дослідження полягає у визначенні сутності, структури та особливостей функціонування адміністративно-правових механізмів екологічної політики Німеччини, а також у виокремленні можливостей їх адаптації до національного правового поля України з урахуванням європейських принципів екологічного врядування та сучасних стандартів сталого розвитку.

Методологічну основу дослідження становлять нормативно-правові акти ФРН (BNatSchG, BauGB, BImSchG, UVPG), офіційні документи та аналітичні звіти федеральних органів виконавчої влади та контролю. Використано системний і порівняльно-правовий методи для аналізу інституційної структури та функціональних взаємозв'язків у сфері екологічного управління; структурно-функціональний метод – для вивчення компетенцій органів влади; формально-юридичний метод – для дослідження змісту нормативних приписів; метод узагальнення – для оцінки можливостей імплементації зарубіжного досвіду в українське законодавство.

Результати дослідження. Установлено, що адміністративно-правові механізми екологічного управління у ФРН базуються на стратегічному і просторовому плануванні, інтегрованих дозвоільних процедурах та ризик-орієнтованому державному контролі. Висвітлено роль ландшафтного та територіального планування, обов'язкових процедур екологічної оцінки та підготовки екологічного звіту. Розглянуто принцип запобігання шкоді, прозорість дозвоільних процедур, концентраційний ефект та інтеграцію адміністративних рішень. Проаналізовано діяльність контролюючих органів, систему моніторингу стану довкілля, ризик-орієнтований підхід до інспекційної діяльності та інститут асоціативного позову як ефективний механізм демократичного контролю за діями адміністративних органів.

Перспективи застосування. В умовах євроінтеграційного курсу України адаптація елементів німецької моделі – інтегроване екологічне планування, прозорі та концентровані дозвоільні процедури, науково обґрунтований моніторинг та ефективні механізми участі громадськості й судового контролю – сприятиме підвищенню інсти-

туційної спроможності національної системи екологічного управління, гармонізації українського законодавства з європейськими стандартами та зміцненню екологічної безпеки.

Ключові слова: екологічна політика; адміністративно-правове регулювання, державний екологічний контроль, публічна політика, принцип запобіжності, права громадян, громадська участь, законодавча інтеграція, екологічного врядування, гармонізація законодавства.

The article is dedicated to a comprehensive analysis of the administrative and legal mechanisms for implementing environmental policy in the Federal Republic of Germany, which is distinguished by the high efficiency and structural coherence of its environmental management system in Europe. The study examines key elements of legal regulation that ensure the interaction of state institutions, the public, and economic actors in the field of environmental protection, while also providing a high level of legal certainty, institutional coordination, and effectiveness of environmental policy.

The aim of the study is to identify the essence, structure, and features of the functioning of Germany's administrative and legal mechanisms for environmental policy, as well as to highlight opportunities for their adaptation to the national legal framework of Ukraine, taking into account European principles of environmental governance and modern standards of sustainable development.

Materials and Methods. The methodological basis of the study consists of German legal acts (BNatSchG, BauGB, BImSchG, UVPG), official documents, and analytical reports of federal executive and regulatory authorities. Systemic and comparative-legal methods were used to analyze the institutional structure and functional interrelations in the field of environmental management; a structural-functional method was applied to study the competencies of authorities; a formal-legal method was used to examine the content of normative provisions; and a method of generalization was employed to assess the potential for implementing foreign experience into Ukrainian legislation.

Results. It was established that administrative and legal mechanisms of environmental management in Germany are based on strategic and spatial planning, integrated permitting procedures, and risk-oriented state control. The study highlights the role of landscape and territorial planning, mandatory environmental assessment procedures, and the preparation of environmental reports. It considers the principles of harm prevention, transparency in permitting procedures, concentration effect, and integration of administrative decisions. The activities of supervisory authorities, the environmental monitoring system, risk-oriented inspection practices, and the institute of associative legal action as an effective mechanism of democratic oversight over administrative bodies were analyzed.

Prospects for Application. In the context of Ukraine's European integration course, adapting elements of the German model—integrated environmental planning, transparent and concentrated permitting procedures, scientifically grounded monitoring, and effective mechanisms for public participation and judicial oversight—will contribute to strengthening the institutional capacity of the national environmental management system, harmonizing Ukrainian legislation with European standards, and enhancing environmental security.

Key words: environmental policy; administrative and legal regulation; state environmental control; public policy; precautionary principle; citizens' rights; public participation; legislative integration; environmental governance; legislative harmonization.

Постановка завдання. У сучасних умовах зростання техногенного навантаження на довкілля, глобальних кліматичних змін та інтенсивної експлуатації природних ресурсів перед державою постає нагальна задача вдосконалення механізмів екологічного управління та підвищення ефективності реалізації екологічної політики.

Незважаючи на розгалужену нормативно-правову базу у сфері охорони довкілля, включно із законами України «Про охорону навколишнього природного середовища» [1], «Про оцінку впливу на довкілля» [2] та «Про стратегічну екологічну оцінку» [3], її практична реалізація залишається малоефективною.

Основними проблемами є фрагментарність адміністративно-правових інструментів, неузгодженість повноважень і функцій різних органів влади, обмеженість можливостей дер-

жавного екологічного контролю та недостатній рівень громадської участі у прийнятті рішень, що мають екологічне значення. Фрагментарність законодавчих норм та дублювання функцій контролюючих органів стримують розвиток системи екологічного врядування та ускладнюють імплементацію принципу запобіжності, закріпленого в міжнародних угодах та європейських директивах, а також у законодавстві ФРН.

В умовах євроінтеграційного курсу України актуальною стає проблема гармонізації законодавства з європейськими стандартами та забезпечення комплексного підходу до екологічного планування, дозвільних процедур і контролю.

Особливу увагу в цьому контексті привертає досвід Федеративної Республіки Німеччина, де реалізація екологічної політики базується на високому рівні правової визначеності, чіткому розподілі повноважень між федеральними

і земельними органами влади, інтеграції принципу запобіжності та ефективності механізмів державного екологічного контролю.

У контексті євроінтеграції важливим постає аналіз досвіду ФРН, де екологічна політика ґрунтується на чіткому розподілі компетенцій і високій правовій визначеності, закріпленій у таких актах, як BNatSchG [4], BImSchG [5] та UVPG [6]. Німецький підхід характеризується інтегрованим екологічним плануванням та ефективними дозвоільними процедурами, що спираються на принцип запобіжності.

Українські дослідники, зокрема В. Андрейцев [7, с. 56] та Н. Малишева [8, с. 88], наголошують на потребі модернізації інституційних основ екологічного управління та гармонізації законодавства з європейськими стандартами. Зарубіжні науковці, серед яких К. Rodi [9, с. 120], звертають увагу на важливість правової визначеності, участі громадськості у формуванні ефективної екологічної політики, досліджують питання сталого розвитку, впровадження екологічних стандартів, підвищення ефективності управлінських рішень, публічної політики, екологічного планування та процедур оцінки впливу на довкілля.

Проте комплексний аналіз адміністративно-правових механізмів реалізації екологічної політики ФРН, особливостей їх взаємодії та потенціалу адаптації до українського правового середовища залишається недостатньо розробленим, що визначає необхідність подальших наукових досліджень.

Метою даного дослідження є визначення сутності, структури та особливостей функціонування адміністративно-правових механізмів екологічної політики Німеччини, а також окреслення можливостей їх адаптації у національному правовому полі України з урахуванням європейських стандартів управління довкіллям, принципу запобіжності, громадської участі, прав громадян та законодавчої інтеграції екологічного врядування.

У дослідженні застосовано системний та порівняльно-правовий підходи, які дозволяють виявити структурні та функціональні зв'язки між різними елементами механізмів екологічного управління, а також забезпечують можливість виділення шляхів імплементації зарубіжного досвіду в національне

законодавство. Використано структурно-функціональний метод для аналізу інституційної організації екологічного управління, формально-юридичний метод для дослідження змісту нормативно-правових актів та метод узагальнення для визначення можливостей впровадження ефективних механізмів у національній системі охорони довкілля.

Виклад основного матеріалу дослідження. У Федеративній Республіці Німеччина адміністративно-правові механізми реалізації екологічної політики формуються на основі трьох взаємопов'язаних інструментів: інтегрованого екологічного планування, комплексної дозвоільної системи та державного екологічного контролю. Така організаційна структура забезпечує реалізацію принципу субсидіарності та підвищує правову визначеність, передбачуваність управлінських рішень і ефективність впровадження екологічної політики.

Інтегроване екологічне планування у ФРН передбачає стратегічний і просторовий вимір. На федеральному рівні визначаються загальнодержавні пріоритети охорони довкілля, встановлюються національні цілі сталого розвитку та критерії оцінки ризиків для природного середовища. Федеральні землі реалізують ландшафтне та територіальне планування відповідно до положень BNatSchG та BauGB [4].

Закон BauGB (Baugesetzbuch) передбачає обов'язкову екологічну оцінку (Umweltverträglichkeitsprüfung, UVP) та підготовку екологічного звіту (Umweltbericht), який включає технічний аналіз і прогноз потенційних екологічних наслідків планованих заходів. Ця оцінка охоплює різноманітні аспекти навколишнього середовища, такі як стан ґрунтів, водних ресурсів, флори та фауни, якість повітря, шумове навантаження, а також вплив на ландшафт і культурну спадщину.

Процедура UVP включає аналіз даних, консультації з громадськістю та зацікавленими організаціями, а також врахування результатів оцінки при ухваленні рішень органами місцевого самоврядування. Завдяки цьому підходу забезпечується прозорість процесу планування, підвищується обґрунтованість прийнятих рішень та стимулюється стале використання природних ресурсів.

Порівняльний аналіз із Законом України «Про стратегічну екологічну оцінку» [3] та

«Про оцінку впливу на довкілля» [2] показує, що українське законодавство передбачає аналогічні механізми, проте потребує більш чіткого розмежування повноважень між державними органами та органами місцевого самоврядування, а також інтеграції стратегічного та просторового планування в рамках єдиного правового поля.

Дозвільна система Федеративної Республіки Німеччини (ФРН) регулюється основними нормативними актами, такими як BImSchG [5] та UVPG [6], які імплементують директиви Європейського Союзу щодо оцінки впливу на довкілля та контролю за шкідливими викидами. Ці закони визначають чіткі правила надання дозволів на будь-яку діяльність, що потенційно може створювати значний негативний вплив на довкілля, забезпечуючи тим самим високий рівень правової визначеності та екологічних гарантій.

На відміну від багатьох інших європейських систем, дозвільна процедура у ФРН ґрунтується на концентраційному принципі (Konzentrationsprinzip), коли всі необхідні погодження, експертні висновки та зауваження органів влади об'єднуються в одному комплексному адміністративному акті. Така модель дозволяє уникнути багатоступеневих паралельних процедур, які ускладнюють реалізацію проєктів, і водночас забезпечує належний рівень екологічного контролю. Фактично це означає, що заявник подає один пакет документів, а державний орган не лише видає дозвіл, а й інтегрує в нього результати екологічної оцінки, технічних експертиз, оцінки ризиків, висновків щодо дотримання вимог природоохоронного законодавства та оцінки впливу на здоров'я населення.

Особливістю німецької моделі є також превентивний підхід: дозвіл може бути наданий лише за умови підтвердження відсутності або мінімізації ризиків для довкілля. При цьому оцінюються не тільки прямі викиди та забруднення, а й довгострокові, кумулятивні й трансграничні наслідки діяльності, що відповідає принципу запобіжності (Vorsorgeprinzip), який є ключовим елементом європейської екологічної політики.

Центральне місце у дозвільній процедурі займає Umweltverträglichkeitsprüfung (UVP) – процедура екологічної оцінки, передбачена UVPG [6]. Вона включає технічний,

правовий і екологічний аналіз проєкту, оцінку впливу на атмосферне повітря, водні ресурси, ґрунти, біорізноманіття, ландшафт, клімат, культурну спадщину, а також визначення можливих альтернатив розвитку. Важливим елементом UVP є обов'язкова підготовка докладного екологічного звіту (Umweltbericht), у якому обґрунтовуються технологічні рішення, наводяться сценарії можливих наслідків та пропонуються заходи зі зменшення ризиків.

Суттєвим аспектом є також участь громадськості у дозвільному процесі. Згідно з нормами BImSchG [5], проєкти, що мають значний вплив на довкілля, підлягають громадському обговоренню, в ході якого будь-які фізичні та юридичні особи можуть подавати свої пропозиції та зауваження. У випадку великих інфраструктурних проєктів проводяться публічні слухання, а екологічні організації наділені правом подавати позови проти рішень органів влади (Verbandsklage), що робить систему більш збалансованою та підзвітною суспільству.

В українському контексті відповідні положення містить ст. 37 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» [1], однак для ефективності механізму асоціативного позову необхідно деталізувати процедури залучення громадських організацій до судового оскарження рішень.

Державний екологічний контроль у ФРН передбачає активну взаємодію з громадськістю та залучення зацікавлених сторін на всіх етапах оцінки й реалізації екологічних заходів. Законодавча база Німеччини надає громадянам право подавати зауваження під час UVP-Verfahren, що підвищує соціальну легітимність рішень.

Особливе значення у системі екологічного контролю ФРН має моніторинг промислових викидів і управління ризиками від потенційно небезпечних підприємств. Цифровізація процесів моніторингу та відкритий доступ до екологічних даних забезпечують прозорість, підвищують рівень наукової взаємодії та дозволяють проводити незалежний аналіз.

Ефективність адміністративно-правових механізмів екологічного управління у ФРН забезпечується збалансованою взаємодією стратегічного планування, прозорих дозвільних процедур, дієвого державного контролю та високого рівня громадської участі. Важливими

чинниками є правова визначеність, науково обґрунтоване оцінювання екологічних ризиків, чіткий розподіл повноважень між органами влади та прозорість процедур.

Ключовими чинниками успішної реалізації екологічної політики є інтеграція стратегічного планування та моніторингу, чітке розмежування повноважень між федеральними та регіональними органами влади, науково обґрунтоване оцінювання екологічних ризиків, а також правова визначеність для суб'єктів господарювання.

Велике значення приділяється забезпеченню прозорості процедур та активній участі громадськості, включно з можливістю екологічних організацій брати участь у контролі за дотриманням законодавства та у судовому оскарженні рішень. Такий комплексний підхід дозволяє поєднувати інтереси розвитку економіки з принципами сталого розвитку та захисту довкілля, створюючи умови для передбачуваного та ефективного екологічного управління.

Висновки даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. На основі аналізу адміністративно-правових механізмів реалізації екологічної політики в Німеччині для України доцільно здійснити комплексну адаптацію німецького досвіду з урахуванням національних особливостей правового та адміністративного устрою. Передусім необхідно законодавчо закріпити повноваження органів місцевого самоврядування та регіональних адміністрацій у сфері інтегрованого просторового та ландшафтного планування з обов'язковою стратегічною екологічною оцінкою планів розвитку територій та комплексних проєктів. Особлива увага має приділятися систематичним публічним консультаціям із залученням громадськості, екологічних організацій та наукових установ, що

забезпечує прозорість прийняття рішень та дотримання принципу запобіжності.

Впровадження концентраційного принципу дозвільних процедур, що інтегрує всі необхідні погодження в межах одного комплексного адміністративного рішення, підвищує передбачуваність для учасників процедур та скорочує дублювання адміністративних дій. Важливим є також розширення участі громадськості через асоціативний позов екологічних організацій, що дозволяє контролювати дотримання екологічного законодавства та брати участь у судовому оскарженні рішень, які можуть шкодити довкіллю.

Суттєвим елементом є формування системи ризик-орієнтованого державного екологічного контролю з пріоритетом перевірок об'єктів з високим потенційним впливом на довкілля, регулярним моніторингом стану природних ресурсів та відкритим доступом до даних. Доцільним є також запровадження комплексної процедури погодження проєктів, аналогічної німецькій Planfeststellungsverfahren, що інтегрує екологічні, будівельні та соціальні аспекти та дозволяє проводити одночасну оцінку всіх впливів проєкту.

Реалізація цих механізмів підвищить ефективність системи охорони довкілля в Україні, забезпечить дотримання принципу запобіжності, посилить громадську участь та захист прав громадян, а також сприятиме гармонізації законодавства з європейськими стандартами сталого розвитку.

Подальші дослідження мають зосередитися на оцінці ефективності адаптованих інструментів, розробці методичних рекомендацій щодо інтеграції стратегічного планування і моніторингу, аналізі правових механізмів публічної участі та порівнянні процедур Planfeststellungsverfahren із українськими екологічними процедурами.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25.06.1991 № 1264-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12>. (дата звернення: 12.09.2025).
2. Про оцінку впливу на довкілля : Закон України від 23.05.2017 № 2059-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2059-19>. (дата звернення: 10.09.2025).
3. Про стратегічну екологічну оцінку : Закон України від 28.12.2018 № 2818-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2818-17>. (дата звернення: 12.10.2025).
4. Bundesnaturschutzgesetz (BNatSchG). URL: https://www.gesetze-im-internet.de/bnatschg_2009/. (дата звернення: 05.09.2025).
5. Bundes-Immissionsschutzgesetz (BImSchG). URL: https://www.gesetze-im-internet.de/bimschg_2017/ (дата звернення: 11.10.2025).

6. Gesetz über die Umweltverträglichkeitsprüfung (UVPG). URL: https://www.gesetze-im-internet.de/uvpg_2017/. (дата звернення: 17.10.2025).
7. Андрейцев В. Адміністративно-правові механізми забезпечення екологічної безпеки в Україні : монографія. Київ : КНТ, 2015. 256 с.
8. Малишева Н. Інституційні засади екологічного управління: порівняльний аналіз : монографія. Харків : ХНУ, 2018. 184 с.
9. Rodi K. Environmental Governance in Germany: Legal and Institutional Perspectives. Berlin : Springer, 2016. 312 p.

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.10.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 24.11.2025

Дата публікації: 19.12.2025

УДК [347.73:[336.717.1:004.738.5]:341.24](4-6ЄС+477)
DOI <https://doi.org/10.32782/2408-9257-2025-5-21>

Товкун Л. В.,

*кандидатка економічних наук, доцентка,
доцентка кафедри фінансового права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
<https://orcid.org/0000-0002-4769-9379>*

Підгородецька В. В.,

*студентка факультету міжнародного та європейського права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

ПРАВОВІ ОСОБЛИВОСТІ ЕЛЕКТРОННИХ ГРОШЕЙ: ГАРМОНІЗАЦІЯ З ПРАВОМ ЄС ТА ВПРОВАДЖЕННЯ В ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ

LEGAL FEATURES OF ELECTRONIC MONEY: HARMONISATION WITH EU LAW AND IMPLEMENTATION INTO UKRAINIAN LEGISLATION

У статті досліджено правову природу електронних грошей та особливості їх функціонування в сучасній фінансовій системі України. Визначено ключові ознаки електронних грошей як електронно збереженої грошової вартості, що є безумовним грошовим зобов'язанням емітента. Проаналізовано основні етапи формування правового регулювання електронних грошей у Європейському Союзі, що передували розробленню та ухваленню національного законодавства України у сфері платіжних послуг. Розкрито зміст правового статусу електронних грошей відповідно до Закону України «Про платіжні послуги» та нормативно-правових актів Національного банку України, які визначають порядок їх випуску, обігу та погашення. Зазначено важливість розмежування поняття «платіжний інструмент» та «електронні гроші», вказуючи на те, що платіжний інструмент виступає родовим поняттям, яке охоплює різні засоби для ініціювання платіжних операцій, у тому числі електронні платіжні засоби, забезпечуючи користувачу можливість доступу до власних коштів (рахунку) та ініціювання їх переказу. На відміну від цього, електронні гроші становлять самостійний об'єкт платіжних правовідносин і є попередньо внесеною емітентом грошовою вартістю, відображеною в електронному вигляді, яка втілює фінансову вимогу користувача до емітента та виконує функцію засобу платежу. Визначені особливості обігу електронних грошей в період введення воєнного стану на території України і зазначені тимчасові регуляторні обмеження, запроваджені НБУ з метою захисту фінансової стабільності країни. Наголошено, що Україна послідовно наближає регуляторні правила платіжного ринку та правовий режим обігу електронних грошей до європейських підходів (не лише розширює можливості застосування електронних грошей, а й визначає нові правові засади їх обігу, навіть якщо окремі операції тимчасово призупинені з міркувань безпеки). Це необхідно для того, щоб український платіжний ринок і Національний банк України були готові до відновлення його повноцінного функціонування одразу після послаблення тимчасових обмежень, пов'язаних з введенням воєнного стану.

Ключові слова: *фінансове право, фінансові технології, платіжні інструменти, одиниці вартості, що зберігаються в електронному вигляді, електронні платіжні засоби.*

The article examines the legal nature of electronic money and the peculiarities of its functioning in the modern financial system of Ukraine. The key features of electronic money as electronically stored monetary value, which is an unconditional monetary obligation of the issuer, are identified. The main stages of the formation of legal regulation of electronic money in the European Union, which preceded the development and adoption of national legislation of Ukraine in the field of payment services, are analysed. The content of the legal status of electronic money in accordance with the Law of Ukraine 'On Payment Services' and regulatory acts of the National Bank of Ukraine, which determine the procedure for its issue, circulation and redemption, is revealed. The importance of distinguishing between the concepts of 'payment instrument' and 'electronic money' is noted, pointing out that a payment instrument is a generic concept that covers various means of initiating payment transactions, including electronic payment instruments, providing the user with access to their own funds (account) and the ability to initiate their transfer. In contrast, electronic money is an independent object of payment legal relations and is a monetary value pre-paid by the issuer, reflected in electronic form, which embodies the user's financial claim against the issuer and functions as a means of payment. The specific features of electronic money circulation during the period of martial law in Ukraine and the temporary regulatory restrictions introduced by the NBU to protect the country's financial stability are outlined. It is emphasised that Ukraine is consistently bringing the regulatory rules of the payment market and the legal regime for the circulation of electronic money closer

to European approaches (not only expanding the possibilities for the use of electronic money, but also defining new legal principles for its circulation, even if certain operations are temporarily suspended for security reasons). This is necessary to ensure that the Ukrainian payment market and the National Bank of Ukraine are ready to resume full operation immediately after the temporary restrictions associated with the introduction of martial law are eased.

Key words: *financial law, financial technologies, payment instruments, units of value stored in electronic form, electronic payment methods.*

Вступ. У сучасному світі електронні гроші посідають ключове місце у функціонуванні фінансових систем, забезпечуючи швидкість, зручність та безпеку здійснення платежів. Їхня роль особливо зросла в умовах глобальної цифровізації економіки та переходу більшості фінансових операцій у віртуальний простір. Активний розвиток фінтех-індустрії, поширення мобільного банкінгу, електронної комерції та інноваційних платіжних сервісів сприяли формуванню нової моделі поведінки споживачів, для яких безготівкові платежі стали звичним явищем. Електронні гроші дозволяють оптимізувати розрахунки між суб'єктами господарювання, розширюють доступ населення до фінансових послуг та стимулюють конкуренцію на ринку платіжних технологій.

Актуальність. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю аналізу особливостей обігу електронних грошей в сучасних умовах, коли стабільність фінансової системи є критично важливою для економічної безпеки держави. З одного боку, електронні гроші сприяють підтримці економічної активності та забезпечують оперативний рух коштів навіть за обмеженого доступу до традиційних банківських інструментів. З іншого – воєнні ризики, кібератаки, перебої у зв'язку та загрози фінансовій стабільності створюють нові виклики для регуляторів і користувачів.

Метою статті є дослідження правової природи електронних грошей, розкриття змісту їх ключових ознак, визначення особливостей функціонування та викликів в умовах воєнного стану в Україні.

Аналіз досліджень. Питання електронних грошей є предметом активних досліджень у міжнародному та вітчизняному науковому середовищі. Так, Benjamin Geva у статті «*Reimagining E-Money: Its Conceptual Unity with Other Retail Payment Systems*» досліджує юридичну природу е-грошей; порівнює е-гроші з банківськими переказами/картковими схемами; робить висновки для монетарного права й регулюван-

ня [1]. Carli, F. і Uras, B. R. у статті «E-money, risk-sharing, and welfare» розглядають електронні гроші як приватно наданий електронний платіжний інструмент, що використовується на рівні з фіатною валютою для здійснення транзакцій, але передбачає сплату комісійних платежів технологічному провайдеру. Вони зазначають, що на відміну від готівки, електронні гроші усувають просторові бар'єри, дозволяючи користувачам здійснювати миттєві перекази (remittances) та реалізовувати ризик-шерінг між членами соціальних чи сімейних мереж, що, за висновками авторів, позитивно впливає на загальний добробут домогосподарств [2].

Українські науковці також активно досліджують проблематику електронних грошей. Зокрема, С. О. Грицай у статті «Електронні гроші: поняття та нові аспекти правового регулювання в Україні» уточнює дефініцію електронних грошей і простежує імплементацію підходів Другої Директиви ЄС про платіжні послуги у Законі «Про платіжні послуги» [3]. В. М. Чернега у статті «Класифікація норм права, що впорядковують відносини, об'єктом яких є електронні та цифрові гроші» пропонує систематизацію норм, що регулюють електронні та цифрові гроші, і окреслює їх місце у фінансово-правовій системі [4]. Але, попри наявні напрацювання, обрана тема потребує подальшого дослідження та має ключове значення для гармонізації українського права з правом ЄС у сфері платіжних послуг і електронних грошей.

Виклад основних положень. Правові ориєнтири у сфері платіжних послуг і електронних грошей для України сформувала еволюція актів Європейського Союзу: від ранніх рекомендацій і аналітичних висновків до сучасної документальної регламентації обігу електронних грошей. З огляду на це доцільно окреслити поетапну еволюцію регулювання електронних грошей у ЄС:

1. Концептуально-підготовчий (1997–2000): Рекомендація 97/489/ЄС, що упорядковує

відносини між емітентом електронного платіжного інструменту і його держателем (встановлено вимоги до інформування держателя/користувача, окреслено межі відповідальності емітента та держателя та інше). Концептуальну основу регулювання електронних грошей та пов'язаних платіжних послуг заклав звіт Європейського центрального банку «Electronic Money» (1998), у якому було окреслено ризики та принципи нагляду за новими формами електронно збереженої грошової вартості [5].

2. Заснування правового інституту електронних грошей (2000–2007): Директива 2000/46/ЄС (Перша директива про електронні гроші (EMD1)) вперше легалізувала категорію «електронні гроші» та ввела окремий тип суб'єктів – установи електронних грошей під пруденційний нагляд. Було сформовано початкові вимоги до капіталу й діяльності емітентів [6].

3. Інтеграція в платіжну екосистему (2007–2014): Директива 2007/64/ЄС (Перша директива про платіжні послуги, PSD1) встановила єдині правила виконання платежів, у межах яких функціонують електронні гроші [7].

4. Модернізація та гармонізація (2009–2018): Директива 2009/110/ЄС (Друга директива про електронні гроші, EMD2) оновила дефініцію електронних грошей як електронно збереженої грошової вартості та закріпила ключові особливості їх обігу: безумовний викуп за номіналом, відокремлене зберігання отриманих коштів, заборону депозитної природи та нарахування відсотків, а також винятки для обмежених мереж. Правила безпеки та конкуренції на роздрібному платіжному ринку деталізувала Директива (ЄС) 2015/2366 (Друга директива про платіжні послуги, PSD2): вона впровадила сильну автентифікацію клієнта, а також доступ нових постачальників до рахунків – служби надання інформації про рахунки (AIS) і служби ініціювання платежів (PIS) – що інтегрує електронні гроші у спільну екосистему [8].

5. Переформатування правил і єдиний нагляд (з 2024 року по теперішній час): платіжний пакет ЄС складається з PSR (Регламент про платіжні послуги – норми прямої дії) та PSD3 (Нова Директива про платіжні послуги). Станом на 01.10.2025 року пакет документів перебуває на фінальному етапі ухвалення. Після офіційної публікації PSR діятиме безпосеред-

ньо, а PSD3 – після того, як держави-члени ЄС включать її норми у своє національне законодавство. Разом ці акти не замінюють EMD2, але оновлюють і узгоджують правове регулювання платіжних послуг, що також впливає на електронні гроші: посилюють механізми протидії шахрайству, уніфікують ліцензування й нагляд та ін. Режим електронних грошей приводиться у відповідність до цих стандартів, зберігаючи базове визначення закріплене в EMD2.

Сформована в праві ЄС модель електронних грошей стала безпосереднім орієнтиром для України, яка імплементувала її засади у Законі України «Про платіжні послуги» від 30 червня 2021 року та нормативно-правових актах НБУ. Закон закріпив правовий статус електронних грошей, створив зрозумілу інфраструктуру їх обігу, підвищив захист користувачів і надав НБУ інструменти для нагляду та розвитку конкуренції на ринку платіжних послуг України.

Для подальшого аналізу електронних грошей, ключовим є їх визначення, яке закріплено в Законі України «Про платіжні послуги». За цим Законом «електронні гроші» – це одиниці вартості, що зберігаються в електронному вигляді, випущені емітентом електронних грошей для виконання платіжних операцій (у тому числі з використанням наперед оплачених платіжних карток багатоцільового використання), які приймаються як засіб платежу іншими особами, ніж їх емітент, та є грошовим зобов'язанням такого емітента електронних грошей» [9].

З огляду на викладене, розкриємо зміст ключових ознак електронних грошей:

1) електронні гроші – одиниці вартості, що зберігаються в електронному вигляді: мається на увазі, що це грошова вартість, зафіксована у вигляді електронного запису в системі емітента (наприклад, на його сервері). Такий запис відображає суму вимоги користувача до емітента в національній валюті та відображається в мобільному застосунку, інтернет-кабінеті або на prepaïd-картці (препейд-картці) (від англ. “prepaid” – передплачена). Потрібно враховувати, що препейд-картка це платіжна картка з попередньо внесеним балансом: кошти на неї зараховуються наперед, а розрахунки здійснюються лише в межах цього балансу. Вона відрізняється від інших видів платіжних карток: від дебетової – тому, що на ній кошти

не зберігаються на банківському рахунку клієнта, а обліковуються як окремий передплатний баланс (у формі електронних грошей); від кредитної – тому, що на ній відсутній кредитний ліміт і заборгованість. З препейд-карток витрачаються виключно попередньо внесені на них власні кошти. Зазвичай препейд-картка поповнюється багаторазово, може бути іменною або неіменною, а її використання підпорядковується встановленим емітентом лімітам та правилам приймання;

2) випуск електронних грошей і їх використання: це обмін звичайних коштів (готівкових або безготівкових гривень) на еквівалентну електронну вартість, що зараховується на електронний гаманець користувача в системі емітента. Емітентом є банк або небанківська фінансова установа, уповноважена на таку діяльність. Електронні гроші мають багатоцільове використання та приймаються широким колом третіх осіб. Ними можна розраховуватися за різні товари й послуги та здійснювати перекази. Згідно з Положенням про випуск електронних грошей та здійснення платіжних операцій з ними (постанова Правління НБУ від 29.09.2022 № 210), електронні гроші визначаються як чітко регламентований платіжний засіб, сфера використання якого охоплює розрахунки за товари, роботи та послуги як для власних потреб споживачів, так і в межах господарської діяльності користувачів. Операції з електронними грошима здійснюються виключно в межах залишку на електронному гаманці. Крім того, вони можуть використовуватися для виконання публічних зобов'язань – сплати податків, зборів та інших обов'язкових платежів, а також для здійснення благодійних внесків. Важливою складовою правового режиму електронних грошей є механізм їх погашення, тобто обміну на звичайні (фіатні) кошти. Емітент зобов'язаний забезпечити таке погашення на вимогу користувача, зокрема у випадках сплати податків або примусового стягнення боргів. У цих випадках перерахування коштів здійснюється безпосередньо на рахунки Державної казначейської служби України або органів державної виконавчої служби. Також нормативно передбачено можливість здійснення внутрішніх переказів між ідентифікованими користувачами та повернення коштів у разі повернення придбаних товарів [10];

3) правова природа електронних грошей пов'язана з тим, що вони є безумовним грошовим зобов'язанням емітента перед користувачем: потрібно зазначити, що одна електронна гривня дорівнює одній гривні при її погашенні. Тому електронні гроші не є вкладом і на них не нараховуються відсотки; емітент зобов'язаний окремо обліковувати та зберігати кошти, що покривають ці зобов'язання для їх своєчасного погашення; у разі проблем у діяльності емітента користувач зберігає право вимагати повернення номінальної суми електронних грошей [11, с. 228].

Таким чином, детальне тлумачення поняття електронних грошей дає змогу чітко визначити їх правову природу як електронно збереженої грошової вартості та відмежувати її від інструментів, за допомогою яких ця вартість вводиться в обіг. Це має принципове значення для окреслення кола суб'єктів, змісту зобов'язань емітента та режиму відповідальності учасників обігу.

Разом із тим у наукових працях і публіцистичних матеріалах і далі спостерігається підміна понять: електронні гроші помилково відносять до електронних платіжних засобів. Уникнути цієї термінологічної помилки дає змогу чітке доктринальне розмежування. Зазначимо, що у науковій доктрині поняття «платіжний інструмент» та «електронні гроші» відмежовують за їхньою функціональною та правовою природою. Платіжний інструмент виступає родовим поняттям, яке охоплює різні засоби для ініціювання платіжних операцій, у тому числі електронні платіжні засоби (ЕПЗ), що мають форму технічного пристрою або програмного рішення. Вони забезпечують користувачу можливість доступу до власних коштів (рахунку) та ініціювання їх переказу.

На відміну від цього, електронні гроші становлять самостійний об'єкт платіжних правовідносин. Вони є попередньо внесеною емітентом грошовою вартістю, відображеною в електронному вигляді, яка втілює фінансову вимогу користувача до емітента та виконує функцію засобу платежу. Тобто, якщо електронний платіжний засіб є інструментом, за допомогою якого здійснюється операція, то електронні гроші – це предмет самої операції, тобто вартість, що підлягає переказу.

Електронні гроші існують виключно у безготівковій формі та обліковуються на електронних гаманцях» [12, с. 144]. Таке розмежування є базовою передумовою належного застосування норм права.

Також електронні гроші є відмінними від наступного ряду понять: гроші (фіатні гроші), цифрові гроші Національного банку України (е-гривня НБУ) або CBDC) та віртуальні активи (криптовалюта). Така відмінність визначена і на рівні Європейського Союзу. Зокрема, у Директиві Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2018/843 (щодо запобігання відмиванню коштів) у пункті 10 Преамбули прямо наголошується на обов'язку уникнення плутанини між поняттями віртуальних валют, електронних грошей та грошей у широкому розумінні, що остаточно закріплює доктринальне розмежування цих категорій у європейському правовому полі [13]. Вона простежується і в українському законодавстві. Незважаючи на асоціативне поєднання, у науковій термінології важливо розрізняти електронні гроші (вимога користувача до їх емітента з погашенням 1:1), цифрові гроші НБУ (потенційну електронну форму гривні як вимогу до НБУ) які існують виключно в електронному вигляді, відмежовуючись від простих електронних записів фіатних коштів на банківських рахунках (вимогу клієнта до банку). Також щодо відмінностей електронних грошей від цифрових грошей НБУ, слід звернути увагу, що відповідно до ст. 62 Закону України «Про платіжні послуги» норми, які регулюють випуск електронних грошей та здійснення операцій з ними, не застосовуються до емісії та обігу цифрових грошей. Це дає підстави зробити висновок, що електронні та цифрові гроші мають різну правову природу та відрізняються за своїм змістом і механізмом функціонування.

Не слід ототожнювати електронні гроші з віртуальними активами (криптовалютою). Електронні гроші є офіційно визнаним платіжним засобом, випущеним уповноваженими фінансовими установами, їх вартість безпосередньо пов'язана з фіатною валютою. Натомість криптовалюта, яка відповідно до положень потенційного Закону України «Про віртуальні активи» не визнається засобом платежу на території України та не може

виступати предметом обміну на товари чи послуги [14]. Її ціна визначається виключно ринковими механізмами – попитом і пропозицією, що зумовлює її високу волатильність. Електронні гроші та криптовалюта, попри цифрову форму існування, є суттєво різними фінансовими інструментами. Електронні гроші мають широкий перелік емітентів та повністю забезпечуються фіатною валютою, що гарантує їх стабільність та можливість обміну на традиційні гроші у будь-який момент. Їх обіг контролюється державним регулюванням, а використання спрямоване на здійснення платіжних операцій у правовому полі. Натомість криптовалюта є непідкріпленим фізичними чи фіатними активами віртуальним активом, емісія та облік якого здійснюються децентралізованою блокчейн-системою без участі держави чи банків; її вартість визначається ринковим попитом і пропозицією, що зумовлює підвищену волатильність. Виняток із загальної характеристики криптовалют становлять стейблкоїни – різновид цифрових токенів, що поєднують ознаки віртуальних активів і традиційних грошей. На відміну від більшості криптовалют, які не мають забезпечення та повністю залежать від ринкових коливань, стейблкоїни прив'язані до вартості певного активу (наприклад, долара США або іншої фіатної валюти) чи алгоритмічно підтримують стабільність курсу, що знижує їх волатильність. Саме ця особливість робить стейблкоїни ближчими за економічною природою до електронних грошей, хоча вони все ж залишаються частиною ринку криптоактивів і функціонують на базі децентралізованих технологій [15, с. 99]. Саме тому, криптовалюта є цифровим представленням вартості, яке може використовуватися як альтернатива грошам, проте не є законним платіжним засобом та не володіє властивостями, притаманними електронним грошам, зокрема гарантією погашення та державним наглядом.

Отже, криптовалюта є самостійним фінансовим явищем, яке відрізняється від електронних грошей як за економічною сутністю, так і за правовим регулюванням. Ці відмінності визначають різний рівень функціональної надійності, правових гарантій та сфери практичного застосування відповідних інструментів у фінансовому обороті. Якщо електронні гроші

органічно інтегровані у традиційну платіжну інфраструктуру та забезпечують належний рівень споживчого захисту, то криптовалюта через підвищений ступінь фінансової невизначеності та відсутність державного контролю поки що не може бути повноцінним еквівалентом законних платіжних засобів. Саме тому обіг криптовалют потребує окремого регуляторного підходу, спрямованого на мінімізацію ризиків для користувачів та фінансової стабільності, тоді як електронні гроші продовжують відігравати ключову роль у розвитку сучасних цифрових платежів і забезпеченні ефективності розрахунків у формальній економіці.

Враховуючи зазначені концептуальні відмінності між електронними грошима та іншими видами фінансових активів, подальший аналіз доцільно зосередити на особливостях обігу електронних грошей в період введення правового режиму воєнного стану на всій території України. Ця необхідність зумовлена тим, що строк його дії неодноразово продовжувався, що істотно трансформувало умови функціонування фінансового сектору загалом і платіжного ринку зокрема. У відповідь на нові виклики держава була вимушена оперативним чином коригувати регуляторні інструменти з метою забезпечення стабільності та безперервності платіжних операцій. Саме тому Національний банк України вжив термінових заходів, спрямованих на захист фінансової системи та платіжної інфраструктури. Зокрема, Постановою Правління НБУ від 24 лютого 2022 року № 18 «Про роботу банківської системи в період запровадження воєнного стану» було встановлено низку тимчасових обмежень у сфері фінансових операцій. Зокрема, п. 16 цієї Постанови передбачено, що банкам-емітентам електронних грошей необхідно призупинити здійснення випуску електронних грошей, поповнення електронних гаманців електронними грошима та розповсюдження електронних грошей [16]. Таке рішення було ухвалено з метою забезпечення стабільності банківської системи, запобігання відтоку капіталу та мінімізації ризиків у сфері безготівкових розрахунків під час дії воєнного стану.

Водночас, гармонізація національного законодавства у сфері платіжних послуг та електронних грошей з правом Європейського Союзу не зупиняється під час війни. Держава послідов-

но наближає регуляторні правила платіжного ринку та правовий режим обігу електронних грошей до європейських підходів, навіть якщо окремі операції тимчасово призупинені з міркувань безпеки. Тому, 01.04.2025 року набув чинності Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо платіжних послуг» від 12.01.2023 № 2888-IX (далі – Закон № 2888). Відповідно до цього закону відбулися значні зміни у регулюванні електронних грошей та підвищенні їхніх можливостей, зокрема визначено: можливість сплати податків електронними грошима; постановка на облік у Державній податковій службі електронних гаманців; врегулювання статусу електронних грошей для платників єдиного податку та, найголовніше, уточнено, що електронні гроші та цифрові гроші також є грошовими коштами. Отже, закон № 2888-IX не лише розширив можливості застосування електронних грошей, а й задав нові правові засади їх обігу. Це було необхідно для того, щоб український платіжний ринок і Національний банк України були готові до відновлення його повноцінного функціонування одразу після послаблення тимчасових обмежень, пов'язаних з введенням воєнного стану.

Висновки. Таким чином, системний аналіз правової природи та функціонального призначення електронних грошей дозволяє стверджувати, що це є самостійний об'єкт фінансово-правового регулювання, який поєднує технологічні інновації з гарантіями, притаманними фіатним грошам. Електронні гроші забезпечують доступність і безперервність платіжних операцій, зміцнюють конкуренцію на фінансовому ринку та сприяють формуванню високого рівня платіжної культури населення. Імплементация європейських стандартів регулювання дала змогу Україні створити правову модель, що відповідає сучасним вимогам фінансової безпеки та інтегрує електронні гроші в єдину платіжну екосистему. Умови воєнного стану стали випробуванням для всієї платіжної інфраструктури. Запроваджені Національним банком тимчасові обмеження підтвердили важливість здатності держави оперативно реагувати на кризові явища, захищаючи фінансову стабільність і запобігаючи системним ризикам. Одночасно законо-

давчі новації, зокрема визнання електронних грошей грошовими коштами для виконання податкових зобов'язань, продемонстрували прагнення держави не лише убезпечити наявні механізми, а й розвивати їх, посилюючи довіру користувачів. Тому подальше вдосконалення регулювання електронних грошей в Україні має відбуватися шляхом розширення

можливостей їх використання, впровадження ризик-орієнтованих стандартів кіберзахисту та гармонізації із майбутнім нормативним пакетом ЄС (PSD3/PSR). Саме такий підхід забезпечить сталі перспективи розвитку цифрової економіки та сприятиме збереженню фінансової стійкості держави навіть в умовах екстраординарних викликів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Geva, B.; Kianieff, M. Reimagining E-Money: Its Conceptual Unity with Other Retail Payment Systems. *Current Developments in Monetary and Financial Law*. Vol. III. Washington, D.C.: International Monetary Fund, 2005. P. 669–705. URL: https://www.elibrary.imf.org/display/book/9781589063341/ch031.xml?utm_source=chatgpt.com
2. Carli, F.; Uras, B. R. *E-money, risk-sharing, and welfare*. *European Economic Review*. 2024. Vol. 169. Art. 104832. DOI: 10.1016/j.eurocorev.2024.104832. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0014292124001612>
3. Грицай С. О. Електронні гроші: поняття та нові аспекти використання. *Форум права*. 2023. Вип. 74, № 1. С. 141–150. DOI: 10.5281/zenodo.7699522. URL: https://forumprava.pp.ua/files/141-150-2023-1-FP-Hrytsai_15.pdf
4. Чернега, В. М. Класифікація норм права, що впорядковують відносини, об'єктом яких є електронні та цифрові гроші. *Правова держава*. 2024. № 55. С. 148–154. URL: <https://pd.onu.edu.ua/article/view/311967>
5. Commission Recommendation 97/489/EC of 30 July 1997 concerning transactions by electronic payment instruments and in particular the relationship between issuer and holder. *Official Journal of the European Communities*. 1997. L 208. C. 52–58. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reco/1997/489/oj/eng>
6. Directive 2000/46/EC of 18 September 2000 on the taking up, pursuit of and prudential supervision of the business of electronic money institutions. *Official Journal of the European Communities*. 2000. L 275. C. 39–43. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32000L0046>
7. Directive 2007/64/EC of 13 November 2007 on payment services in the internal market (PSD1). *Official Journal of the European Union*. 2007. L 319. C. 1–36. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32007L0064>
8. Directive 2009/110/EC of 16 September 2009 on the taking up, pursuit and prudential supervision of the business of electronic money institutions, amending Directives 2005/60/EC and 2006/48/EC and repealing Directive 2000/46/EC (EMD2). *Official Journal of the European Union*. 2009. L 267. C. 7–17. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2009/110/o>
9. Про платіжні послуги : Закон України від 30.06.2021 № 1591-IX. Дата оновлення: 15.11.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1591-20#Text>
10. Про затвердження Положення про випуск електронних грошей та здійснення платіжних операцій з ними. Пост. Національного банку України від 29.09.2022 № 210. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0210500-22#Text>
11. Чапля П. В. Електронні гроші в розрахунках підприємства: державний нагляд та контроль. *Modern Economics*. 2025. № 52(2025). С. 227–232. URL: <https://modecon.mnau.edu.ua/electronic-money-in-enterprise-settlements/>
12. Грицай С. О. Електронні гроші: поняття та нові аспекти використання. *Форум права*. 2023. Вип. 74, № 1. С. 141–150. DOI: 10.5281/zenodo.7699522. URL: https://forumprava.pp.ua/files/141-150-2023-1-FP-Hrytsai_15.pdf
13. Directive (EU) 2018/843 of 30 May 2018 amending Directive (EU) 2015/849 on the prevention of the use of the financial system for the purposes of money laundering or terrorist financing, and amending Directives 2009/138/EC and 2013/36/EU. *Official Journal of the European Union*. 2018. L 156. C. 43–74. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2018/843/oj>
14. Про віртуальні активи : Закон України від 17.02.2022 № 2074-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text>
15. Петросян В. Р. Порівняльний аналіз криптовалют та електронних грошей: юридичні аспекти. *Наукові розвідки з актуальних проблем приватного та публічного права*. 2024. С. 96–104. URL: https://fpmv.kubg.edu.ua/images/stories/Departaments/2024/KPRP/Zbirnyk_tez_Mizhnarodnoi_konferentsii_24_kvitnia_2024.pdf?v=2
16. Про роботу банківської системи в період запровадження воєнного стану. Пост. Національного банку України від 24.02.2022 № 18. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0018500-22#Text>

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.10.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 24.11.2025

Дата публікації: 19.12.2025

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

УДК 351.746.1:355.02:623.45

DOI <https://doi.org/10.32782/2408-9257-2025-5-22>

Батраченко Т. С.,

*кандидат юридичних наук, доцент
завідувачка кафедри правоохоронної діяльності
Університету митної справи та фінансів
<https://orcid.org/0000-0002-3985-0681>*

Сухацька І. Ю.,

*кандидат хімічних наук,
доцент кафедри правоохоронної діяльності
Університету митної справи та фінансів
<https://orcid.org/0000-0004-7195-3615>*

ОСОБИСТА БЕЗПЕКА ПРАЦІВНИКІВ МИТНИЦІ ПІД ЧАС ВИЯВЛЕННЯ ТА ПРИПИНЕННЯ НЕЗАКОННОГО ПЕРЕМІЩЕННЯ ВИБУХОНЕБЕЗПЕЧНИХ ПРЕДМЕТІВ І ВІЙСЬКОВО- ТЕХНІЧНИХ КОМПОНЕНТІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

PERSONAL SAFETY OF CUSTOMS OFFICERS DURING THE DETECTION AND PREVENTION OF THE ILLEGAL MOVEMENT OF EXPLOSIVE ITEMS AND MILITARY-TECHNICAL COMPONENTS UNDER MARTIAL LAW

Стаття присвячена комплексному дослідженню проблеми забезпечення особистої безпеки працівників митниці під час виявлення та припинення незаконного переміщення вибухонебезпечних предметів і військово-технічних компонентів у період воєнного стану. У контексті триваючої збройної агресії рф проти України митні органи опинилися в умовах суттєвого зростання ризиків, пов'язаних із циркуляцією боєприпасів, військових комплектуючих та імпровізованих вибухових пристроїв у товарних потоках. Працівники митниці часто є першою ланкою реагування, адже саме вони здійснюють первинний огляд вантажів, що зумовлює підвищене професійне навантаження та потребує впровадження чітких алгоритмів безпеки.

У статті проведено аналіз сучасних загроз, нормативно-правової бази України, міжнародних стандартів та рекомендацій Всесвітньої митної організації, UNODC, Frontex щодо роботи з небезпечними об'єктами. Узагальнено підходи українських і зарубіжних дослідників до проблеми ризик-менеджменту та безпеки персоналу на кордоні. Розглянуто організаційні, інформаційні, технологічні та психологічні чинники, що визначають рівень безпеки митника під час взаємодії з потенційно небезпечними предметами.

Особлива увага приділяється концепції «мінімальної взаємодії» що передбачає максимальне обмеження контакту з підозрілими об'єктами до прибуття вибухотехнічних підрозділів. Висвітлено значення міжвідомчої координації, стандартизації процедур первинного огляду, використання засобів дистанційного контролю й забезпечення психологічної стійкості персоналу. На основі проведеного аналізу сформульовано висновки щодо необхідності удосконалення національних протоколів безпеки, підвищення кваліфікації працівників митних органів та інтеграції міжнародних практик у діяльність митної служби України.

Ключові слова: *ризик персоналу, вибухові матеріали, безпекові протоколи, міжвідомча взаємодія, ризик-менеджмент, дистанційний контроль, професійна стійкість, небезпечні вантажі.*

The article provides a comprehensive analysis of the personal safety of customs officers during the detection and prevention of illegal movements of explosive items and military-technical components under conditions of martial law. In the context of Russia's ongoing armed aggression against Ukraine, customs authorities face a significant increase in risks associated with the circulation of ammunition, military components and improvised explosive devices within cargo flows. Customs officers frequently serve as the first line of response, performing initial inspections that inherently expose them to elevated professional hazards and necessitate the implementation of clear, standardized safety protocols.

The study examines current threats, relevant Ukrainian legislation, and international standards issued by the World Customs Organization, UNODC and Frontex. It synthesizes domestic and international research addressing risk management and personnel protection at border control points. The article identifies organizational, informational, technological and psychological factors that influence officers' safety when interacting with potentially hazardous objects.

Special emphasis is placed on the concepts of “minimal interaction” and “zero-touch inspection,” which require avoiding direct contact with suspicious items until the arrival of explosive ordnance disposal units. The article highlights the importance of interagency coordination, standardized first-response procedures, enhanced use of remote-inspection technologies and the development of psychological resilience among customs personnel. Based on the conducted analysis, the paper formulates recommendations for improving national safety protocols, strengthening professional training and integrating international best practices into the operational framework of Ukraine's customs service.

Key words: *personnel risk exposure, explosive materials, safety protocols, interagency coordination, risk management, remote inspection, operational resilience, hazardous cargo.*

Повномасштабна збройна агресія проти України зумовила суттєве зростання ризиків, пов'язаних із незаконним переміщенням через митний кордон вибухонебезпечних предметів, боєприпасів та військово-технічних компонентів, включно з деталями до безпілотних літальних апаратів та товарів подвійного використання. Від початку 2022 року кількість виявлених випадків переміщення вибухових речовин, боєприпасів та запалів зросла в рази, зокрема лише у 2023 році Держмитслужба зафіксувала понад 1 500 випадків виявлення небезпечних предметів серед переміщуваних товарів або в особистих речах громадян [3]. Митники фактично виконують первинну функцію виявлення таких предметів і потрапляють у ситуації підвищеного професійного ризику.

Актуальність дослідження посилюється тим, що працівники митниці не є вибухотехніками, але саме вони першими контактують із потенційно небезпечними предметами до прибуття ДСНС або спеціалістів Експертної служби МВС. Звіти UNODC та INTERPOL у 2022-2024 рр. підкреслюють, що митні органи в умовах воєнного конфлікту перебувають у групі найуразливіших професійних категорій під час взаємодії з нелегальними каналами переміщення вибухових матеріалів та технологій подвійного призначення [6]. Дослідження Small Arms Survey вказують, що незаконне переміщення компонентів до систем озброєння та БПЛА у країнах, що переживають війну, супроводжується зростанням рівня організованої злочинності та використанням складних схем маскування небезпечних вантажів [7].

У цьому контексті особисту безпеку митника доцільно розглядати не лише як елемент загальної системи митної безпеки, а як само-

стійний об'єкт наукового аналізу, що поєднує правові, організаційні та психологічні виміри професійної діяльності. Саме тому подальший виклад логічно переходить до огляду теоретико-правових засад і наукових підходів, які формують основу для осмислення цієї проблематики.

У науковій літературі наявні праці, присвячені загальним аспектам митної безпеки, ризик-орієнтованим підходам у контролі та проблемам протидії незаконному переміщенню зброї [4, с. 90–101]. Однак питання особистої безпеки митника під час виявлення вибухонебезпечних предметів залишаються практично нерозробленими. Вітчизняні дослідження здебільшого зосереджені на організації митного контролю, інформаційних системах аналізу ризиків, взаємодії між відомствами. Міжнародні стандарти НАТО та ЄС щодо роботи з вибуховими матеріалами описують загальні принципи безпеки [10], але не адаптовані до українського митного контексту в умовах воєнного часу. Відтак, у науковому дискурсі відсутній комплексний аналіз ризиків для життя та здоров'я митників, пов'язаних з первинним оглядом підозрілих вантажів, а також недостатньо досліджені питання застосування протоколів безпеки, алгоритмів взаємодії зі спеціальними службами та використання засобів індивідуального захисту. Саме констатація цієї наукової лакуни зумовлює необхідність чіткого визначення мети та завдань дослідження.

Метою статті є формування науково обґрунтованої моделі забезпечення особистої безпеки працівників митниці під час виявлення та припинення незаконного переміщення вибухонебезпечних предметів і військово-технічних компонентів у період воєнного стану.

Для досягнення цієї мети визначено такі завдання: узагальнити сучасні ризики та загрози, з якими стикаються працівники митних органів; проаналізувати нормативну базу України та міжнародні стандарти щодо роботи з небезпечними предметами; визначити типові сценарії небезпечних ситуацій у діяльності митника; систематизувати рекомендації щодо мінімізації ризиків, включно з алгоритмами дій, ЗІЗ та міжвідомчою взаємодією; сформулювати пропозиції щодо удосконалення стандартів безпеки в умовах воєнного стану.

Таким чином, вихідні положення дослідження окреслюють комплексну, міждисциплінарну проблематику, що поєднує виміри митного права, національної безпеки та криміналістики. Вважаємо, що це логічно підводить до необхідності аналізу чинної нормативно-правової та науково-методичної основи, на якій ґрунтується забезпечення особистої безпеки працівників митниці.

Забезпечення особистої безпеки працівників митниці під час роботи з вибухонебезпечними предметами та військово-технічними компонентами в умовах воєнного стану має нормативно-правову, організаційну й науково-методичну основу, яка поступово формується відповідно до нових викликів. Українська митна система історично орієнтована на виявлення контрабанди підакцизних товарів, культурних цінностей та наркотичних засобів, проте воєнні реалії актуалізували специфічний клас загроз, який раніше не входив до переліку пріоритетних. Це зумовило потребу у цілісному аналізі чинної нормативної бази та наукових підходів, що регламентують безпекові аспекти діяльності митників.

Базові положення щодо організації митного контролю містяться у Митному кодексі України, який у статтях 322-325 визначає обов'язок посадових осіб діяти з дотриманням вимог безпеки та охорони праці, а також передбачає право митників залучати вибухотехнічні підрозділи та інші спеціальні служби у разі виявлення небезпечних предметів [1]. Однак, як слушно зауважує український дослідник митної безпеки Антонюк С.В., чинні норми мають загальний характер і «не враховують специфіки ризиків, що виникають у зоні бойового конфлікту, де митні органи виконують частину функцій первинної безпеки» [1].

Відповідно до Закону України «Про державний кордон», взаємодія митниці з Держприкордонслужбою має включати інформування про загрози, що можуть створити ризики для персоналу, проте, як відзначає Марчук М.В., правові механізми раннього попередження становлять «найменш розвинений сегмент системи цивільного захисту персоналу митниці», що ускладнює своєчасне реагування на виявлення підозрілих об'єктів [2].

Питання взаємодії з вибухотехнічними підрозділами регламентуються наказами МВС України та ДСНС, які визначають процедури огляду та знешкодження вибухонебезпечних предметів. У методичних матеріалах Експертної служби МВС наголошується, що будь-які підозрілі предмети на території митного поста повинні розглядатися як потенційно небезпечні, а інспектори мають забезпечувати первинне оцінювання ситуації без фізичного контакту. Це положення корелює з дослідженнями Бондаря В.В., який підкреслює, що первинний контакт із вибухонебезпечним предметом є «критичною точкою ризику», від якої залежить подальша безпека всіх учасників операції [9].

Крім того, у науковій літературі останніх років спостерігається зростання інтересу до тематики безпеки митників. Так, дослідниця Задорожня Л.В., зазначає, що «ризик-орієнтований підхід має охоплювати не лише товарні потоки, але й специфічні загрози, пов'язані з вибуховими речовинами та військовими компонентами, які дедалі частіше переміщуються через кордон унаслідок війни» [11, с. 78–82].

Відповідно до рекомендації Всесвітньої митної організації (WCO) зазначено, що країни, які перебувають у стані війни, повинні впроваджувати посилені протоколи для роботи з небезпечними вантажами та забезпечувати обов'язкове навчання персоналу щодо ідентифікації вибухових компонентів [10]. Аналогічні рекомендації містяться у звіті UNODC за 2023 р. щодо незаконного обігу зброї, де вказано, що митники є «першою лінією захисту від нелегального переміщення зброї й вибухових речовин» і, відповідно, мають отримувати підготовку у сфері раннього виявлення ознак модифікованих боєприпасів або вибухових пристроїв [6, с. 14–16].

Практичний досвід країн ЄС під час міграційних та безпекових криз демонструє, що найбільшу ефективність забезпечують спільні міжвідомчі протоколи. У матеріалах Frontex Annual Report 2023 р. зазначається, що інспектори, які працюють з високоризиковими вантажами, повинні мати «доступ до оперативної інформації про загрози та чіткі правила взаємодії з вибухотехнічними підрозділами» [8]. Саме відсутність структурованих процедур у кризових державах стає причиною помилок персоналу.

Аналіз наукових джерел засвідчує ще одну тенденцію: психологічна стійкість митників визнається одним із ключових факторів безпеки. Наприклад, психолог Л. Сергієнко доводить, що «підвищений рівень тривожності та виснаження, характерні для роботи на кордоні у воєнний час, суттєво знижують готовність інспектора діяти відповідно до протоколу безпеки» [9].

Таким чином, аналіз нормативної бази та сучасних наукових досліджень демонструє, що питання безпеки митників у роботі з вибухонебезпечними предметами є слабо деталізованим у національному законодавстві, проте добре концептуалізованим у міжнародних рекомендаціях. Водночас науковці наголошують на необхідності певних процедур, зокрема:

- уточнення процедур первинного реагування;
- удосконалення системи ризик-аналізу;
- підвищення фахової підготовки митників;
- впровадження психологічної підтримки персоналу.

Узагальнення наведених положень дозволяє зробити висновок, що подальший аналіз має зосереджуватися на практичних, організаційно-тактичних аспектах застосування цих вимог безпосередньо у діяльності працівників митниці, адже саме на цьому рівні відбувається трансформація нормативних приписів у конкретні моделі поведінки в умовах ризику.

Організаційно-тактичні засади забезпечення особистої безпеки працівників митниці в умовах воєнного стану становлять ключовий елемент системи митної безпеки, оскільки саме митники здійснюють первинний контакт з потенційно небезпечними предметами, які можуть містити вибухові речовини, уламкові елементи або військово-технічні компоненти подвійного призначення. Специфіка сучасних загроз зумовлює необхідність такого підходу, що поєднує вимоги національного законодавства, міжнародних

безпекових стандартів і практичних рекомендацій вибухотехнічних служб. Ця сукупність чинників формує тактичну модель поведінки митника, орієнтовану на превенцію, обмеження ризику та забезпечення збереження життя і здоров'я персоналу [1].

Важливим структурним елементом системи безпеки є належна первинна оцінка ризику, яка здійснюється працівником митниці без фізичного контакту з підозрілим предметом. Як зазначає Антонюк С.В., митник у таких умовах фактично виконує функцію «першого тактичного фільтра», адже саме від правильності початкової ідентифікації залежить подальший порядок реагування та обсяг залучення спеціальних служб [10]. У цьому контексті візуальний аналіз зовнішніх ознак предметів та вантажів набуває не лише інспекційного, а й безпекового значення, що узгоджується з рекомендаціями Всесвітньої митної організації, яка у своїх директивах наголошує на необхідності формувати у митників здатність розпізнавати ознаки вибухонебезпечних чи модифікованих предметів без доторкування [10].

Поряд із цим, організаційно-тактичні механізми повинні враховувати непередбачуваність вибухонебезпечних предметів, що перебували у зоні бойових дій. За даними Експертної служби МВС, корозія корпусу, часткове зруйнування або перегрів боеприпасів створюють умови, за яких навіть мінімальний дотик може становити небезпеку. Митники, які не мають вибухотехнічної підготовки, з огляду на це повинні дотримуватися принципу «мінімальної взаємодії», який передбачає зведення до нуля будь-якого контакту до прибуття спеціалістів. Саме такий підхід відповідає концепції «zero-touch inspection», рекомендованій WCO для держав із високим рівнем військових загроз [10].

Організаційно-тактичні засади безпеки включають також належну міжвідомчу координацію, адже ефективне реагування на виявлення небезпечних предметів можливе лише за умов узгодженості дій митних підрозділів, Національної поліції, Державної служби України з надзвичайних ситуацій та Державної прикордонної служби. Як слушно зазначає Марчук М.В., система національної безпеки функціонує ефективно лише тоді, коли рішення ухвалюються «в умовах інформацій-

ної взаємодії, а не інформаційного вакууму» [4, с. 112]. На практиці це означає, що канал зв'язку між митницею та вибухотехнічними службами має бути оперативним, стандартизованим та захищеним.

Окремої уваги заслуговує психологічний вимір тактичної підготовки, який безпосередньо впливає на якість реагування на стресову ситуацію. За результатами досліджень Сергієнко Л., тривале перебування в умовах невизначеності та підвищеної відповідальності призводить до зниження концентрації уваги, що може зумовити неправильні або поспішні дії інспектора у критичний момент [8, с. 56]. Тому підготовка працівників повинна передбачати не лише технічні знання, а й формування стресостійкості, що відповідає європейським моделям безпекової компетентності персоналу [6, с. 89].

Таким чином, організаційно-тактичні механізми забезпечення безпеки працівників митниці мають комплексний характер, охоплюючи взаємодію правових норм, технологічних можливостей, міжвідомчих процедур та психологічної готовності персоналу. Їхня ефективність визначається здатністю митної системи поєднувати стандартизовані протоколи поведінки з адаптивними рішеннями, які враховують специфіку воєнного середовища. Формування такої моделі є необхідною умовою підвищення рівня безпеки та зниження ризиків, що виникають під час контакту з вибухонебезпечними або військово-технічними предметами у зоні митного контролю.

У підсумку проведеного дослідження обґрунтовано, що повномасштабна зброяна агресія проти України радикально змінила ризиковий профіль митної служби, висунувши на перший план загрози, пов'язані з незаконним переміщенням вибухонебезпечних предметів, боєприпасів та військово-технічних компонентів, зокрема елементів до безпілотних літальних апаратів. У цих умовах працівники митниці виконують не лише класичні контрольні функції, а й роль первинної ланки безпеки, першими стикаючись із потенційно небезпечними предметами до прибуття спеціалізованих підрозділів. Це об'єктивно підвищує рівень професійних ризиків і вимагає переосмислення місця особистої безпеки митника у системі митної та національної безпеки загалом.

Проаналізована нормативно-правова база засвідчила, що Митний кодекс України, Закон України «Про державний кордон України» та відомчі акти МВС і ДСНС закріплюють загальні вимоги щодо дотримання безпеки та залучення спеціалізованих служб у разі виявлення небезпечних предметів. Водночас чинні норми здебільшого мають рамковий характер і не враховують у повному обсязі специфіки воєнного стану, зокрема підвищеної ймовірності потрапляння на митний кордон військових боєприпасів, саморобних вибухових пристроїв та компонентів подвійного призначення. Порівняння національних підходів із рекомендаціями Всесвітньої митної організації, документами UNODC та практикою ЄС показує розрив між рівнем концептуального осмислення проблеми на міжнародному рівні та ступенем деталізації процедур особистої безпеки митників у національному законодавстві [2; 3].

Результати аналізу наукових джерел та практичних матеріалів дозволили виокремити ключові блоки ризиків для працівників митниці: фізичні (небезпека детонації, наслідки корозії та пошкодження боєприпасів, непередбачуваність поведінки вибухових пристроїв, що побували у зоні бойових дій), організаційні (дефіцит формалізованих алгоритмів первинного реагування, прогалини у міжвідомчій координації, обмеженість ресурсного забезпечення), інформаційні (нестача оперативної інформації про загрози, уразливість каналів комунікації) та психологічні (хронічне стресове навантаження, виснаження, зниження здатності діяти відповідно до протоколів безпеки). Показано, що ці ризики мають комплексний і взаємопов'язаний характер, а їх ігнорування на будь-якому з рівнів безпосередньо трансформується в загрозу життю і здоров'ю інспектора.

Сформульовано висновок про те, що організаційно-тактичні засади забезпечення особистої безпеки митників у роботі з вибухонебезпечними предметами мають ґрунтуватися на принципах превентивності, «мінімальної взаємодії» з підозрілими об'єктами до прибуття вибухотехнічних підрозділів, стандартизації процедур первинного огляду та чіткої міжвідомчої координації. Первинна оцінка ризику, візуальна ідентифікація потенційно небез-

печних предметів, регламентація дистанцій, маршрутів переміщення персоналу та правил створення ізоляційних зон повинні розглядатися як невід’ємні елементи службової діяльності митника, а не як допоміжні рекомендації. Особливе значення надано впровадженню підходів «zero-touch inspection» і широкому використанню технічних засобів дистанційного контролю для мінімізації безпосереднього контакту з вибухонебезпечними предметами.

Окремо обґрунтовано, що ефективна система безпеки митників неможлива без врахування психологічного виміру службової діяльності, систематичного підвищення кваліфікації співробітників митниці, видання

довідкових ілюстрованих збірок та посібників. Стресостійкість, здатність зберігати концентрацію уваги в умовах невизначеності, опанування базових навичок домедичної допомоги та дій у разі надзвичайної ситуації мають стати обов’язковими компонентами професійної компетентності. Перспективи подальших наукових розвідок убачаються у поглибленому вивченні психологічних факторів ризику, розробленні спеціалізованих тренінгових програм для митників, емпіричному дослідженні ефективності впроваджених протоколів безпеки, а також у моделюванні інтегрованої системи ризик-менеджменту на стику митної, правоохоронної та оборонної політики держави.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Митний кодекс України : Закон України від 13 березня 2012 р. № 4495-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17> (дата звернення: 04.12.2025).
2. Про державний кордон України : Закон України від 04 листопада 1991 р. № 1777-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1777-12> (дата звернення: 04.12.2025).
3. Державна митна служба України. Офіційні повідомлення про виявлення вибухових речовин, зброї та боєприпасів під час здійснення митного контролю у 2022–2024 рр. *Офіційний вебсайт Держмитслужби*. URL: <https://customs.gov.ua> (дата звернення: 04.12.2025).
4. Shestopal O., Vysochanska M. Procedure for seizure and forensic examination of explosives as subjects of smuggling. *Actual questions in modern science* : Proceedings of the International Scientific and Practical Conference. 2023. P. 90–101.
5. World Customs Organization. Illicit Trade Report 2022. Brussels: WCO, 2023.
6. United Nations Office on Drugs and Crime. Global Study on Firearms Trafficking 2020. Vienna: UNODC, 2020.
7. Small Arms Survey. Small Arms Survey 2015: Weapons and the World. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
8. Frontex. Frontex Annual Report 2023. Warsaw: European Border and Coast Guard Agency, 2024.
9. Експертна служба МВС України. Методичні рекомендації щодо виявлення та первинного поводження з вибухонебезпечними предметами для працівників правоохоронних органів. Київ, 2021.
10. World Customs Organization. Safety and Security Guidelines for Customs. Brussels: WCO, 2022.
11. Сергієнко Л. В. Психологічні аспекти професійної діяльності правоохоронців в умовах стресу. *Психологія і суспільство*. 2021. № 2. С. 70–78.

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.10.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 24.11.2025

Дата публікації: 19.12.2025

Богомолов Д. С.,

аспірант

Сумського державного університету

<https://orcid.org/0000-0002-3648-5543>

СОЦІАЛЬНА ОБУМОВЛЕНІСТЬ КРИМІНАЛІЗАЦІЇ ФІНАНСОВОГО ШАХРАЙСТВА ЯК ЗАГРОЗИ ФІНАНСОВІЙ БЕЗПЕЦІ ДЕРЖАВИ

SOCIAL JUSTIFICATION OF CRIMINALIZATION OF FINANCIAL FRAUD AS A THREAT TO THE FINANCIAL SECURITY OF THE STATE

Зростання ролі фінансових ресурсів в житті людини, їх обіг всередині країни та в межах глобалізації економіки мають значний вплив на становлення та захищеність фінансової безпеки держави як одного із невід'ємних складових її існування та подальшого розвитку. Тому збільшення кількості випадків фінансових правопорушень можуть ставити її під загрозу, сприяти поглибленню недовіри суспільства до основних фінансових інститутів, які уповноважені діяти від імені держави. Фінансове шахрайство є одним із різновидів таких кримінальних правопорушень, які часто отримують розголос, та активно обговорюються в суспільстві, за рахунок чого зростає попит на їх правове врегулювання та призначення справедливих покарання.

Дослідження соціальних першопричин появи фінансового шахрайства є важливою складовою для подальшої розробки стратегії боротьби проти нього, впровадження необхідних заходів, які зможуть нівелювати його вплив на соціум, внутрішній та зовнішній ринки, бюджетну сферу держави та захист її фінансової безпеки. Завдяки правильному підходу та розумінню того, які наразі запити має суспільство, більш імовірним буде зменшення ризиків втрати фінансових ресурсів та потрапляння їх не в ті руки. До того ж, це є гарним стимулом для підвищення цифрової та фінансової грамотності серед громадян, постійного їх залучення до протидії фінансовому шахрайству як загрози для їх грошей.

Не менш важливим є вплив фінансового шахрайства на державні кошти, коли маніпулювання фактами призводить до неправомірних їх витрат та розподілення, за рахунок чого можуть страждати інші галузі або регіони держави. Такі дії можуть бути критичними з огляду на гостру нестачу бюджетних коштів всередині держави під час війни. Тому важливо також проаналізувати практичне застосування наявних правових норм, які є одним із видів захисту фінансової безпеки держави, та їх актуальність в реаліях сьогодення.

Ключові слова: *фінансова безпека, бюджет, шахрайство, фінансові ресурси, обман.*

The growing role of financial resources in human life, their circulation within the country and within the framework of economic globalization have a significant impact on the formation and protection of the financial security of the state as one of the integral components of its existence and further development. Therefore, the increase in the number of cases of financial offenses can put it at risk; contribute to the deepening of public distrust of the main financial institutions that are authorized to act on behalf of the state. Financial fraud is one of the types of such criminal offenses that often receive publicity and are actively discussed in society, due to which the demand for their legal regulation and the imposition of fair punishment is increasing.

Research into the social root causes of the emergence of financial fraud is an important component for the further development of a strategy to fight it, the implementation of necessary measures that can level its impact on society, domestic and foreign markets, the state budget and the protection of its financial security. Due to the right approach and understanding of what the current demands of society are, it will be more likely to reduce the risks of losing financial resources and getting them into the wrong hands. In addition, this is a good incentive to increase digital and financial literacy among citizens, their constant involvement in combating financial fraud as a threat for their money.

Impact of financial fraud on public funds isn't less important to fight, when manipulation of facts leads to their improper spending and distribution, due to which other sectors or regions of the state may suffer. Such actions can be critical given the acute shortage of budget funds within the state during the war. Therefore, it is also important to analyze the practical application of existing legal norms, which are one of the types of protection of the financial security of the state, and their relevance in today's realities.

Key words: *financial security, budget, fraud, financial resources, deception.*

Постановка проблеми. Питання фінансового шахрайства залишається актуальним протягом тривалого періоду часу та продовжує набирати обертів з огляду на постійні появи нових шахрайських схем, негативний вплив яких відчувають суспільство та держава. Вони стосуються усіх сфер життя, часто зачіпають соціально вразливі верстви населення та є прямою загрозою для фінансової безпеки держави, яка фактично перебуває у стані війни.

У той період, коли економіка держави має надати максимальне наповнення бюджету, за рахунок чого підтримується та розвивається як оборонна, так і інші галузі, обидві можуть зазнати негативного впливу від різних махінацій та протиправної поведінки. Тому важливо розуміти соціальні першопричини утворення такого явища як «фінансове шахрайство», вміти аналізувати їх вплив на поточну економічну ситуацію всередині країни та шукати методи ефективної протидії.

Мета статті. Детально розглянути соціальні фактори виникнення та причини криміналізації фінансового шахрайства як одного з негативних факторів впливу на фінансову безпеку держави, функціонування її ринку та розвитку економіки.

Виклад основного матеріалу. Фінансове шахрайство не є новим кримінальним правопорушенням, проте його вплив стає дедалі вагомішим з огляду на обтяження економіки та бюджетної сфери держави, основним видатком якої наразі є оборонна сфера. Вона потребує значних зростаючих вкладень, проте часто стикається з недостатністю фінансування, у тому числі, через успішні випадки фінансового шахрайства.

Поняття фінансового шахрайства досліджувалось різними науковцями, тому неможливо сформувати єдиний підхід до його тлумачення. Наприклад, С. Чернявський розглядає фінансове шахрайство «як систему взаємопов'язаних суспільно-небезпечних діянь, що спрямовуються на розкрадання чужого майна або набуття права на майно, шляхом обману або зловживання довірою у сфері відносин, які регулюються нормами фінансового права стосовно формування, розподілу, перерозподілу та використання грошових фондів (фінансових ресурсів) держави, суб'єктів господарювання та фізичних осіб» [1, с. 97].

Т. Кізіма та Ю. Хамига трактують фінансове шахрайство у вигляді «сукупності економічних відносин, які реалізуються юридичними або фізичними особами (як правило, без насильницьких дій) в процесі формування, розподілу і використання фінансових ресурсів (доходів) шляхом обману або зловживання довірою чи службовим становищем з метою отримання економічної або/та іншої вигоди (особистої, корпоративної чи на користь третіх осіб)» [2, с. 109].

Г. Чернишов, у свою чергу, розуміє фінансове шахрайство «як кримінологічне явище, що являє собою злочинну діяльність та виражається в системі кримінально-караних та легальних дій, які вчиняються шляхом обману або зловживання довірою в процесі формування, розподілу та використання грошових фондів з метою здобуття матеріальної вигоди» [3, с. 233].

Усі ці визначення дають можливість припустити, що фінансове шахрайство можливе відносно всіх різновидів власників грошових фондів, незалежно від того, яким є його розмір. При цьому, науковці вказують на те, що дія та вплив цього кримінального проступку має місце саме у процесах взаємодії з фінансовими ресурсами (формування, розподіл, використання тощо).

На нашу думку, фінансове шахрайство можливо тлумачити як сукупність суспільно-небезпечних діянь, які включають в себе криміногенну складову та спрямовані на заволодіння фінансовими ресурсами шляхом маніпуляцій, введення в оману чи використання інших не насильницьких засобів відносно потерпілого, незалежно від його юридичного статусу та місця в системі фінансової безпеки держави.

Як зазначає Національний банк України, попри зменшення кількості шахрайських операцій, які пов'язані, зокрема, з використанням платіжних карток, проявилась тенденція щодо збільшення суми збитків, яка припадає на одну таку шахрайську операцію. Так, за 2024 рік було вчинено 270 тисяч незаконних дій та шахрайських операцій (що на 2 тисячі операцій менше, у порівнянні з 2023 роком), а сума збитків внаслідок таких дій зросла до 1,1 млрд гривень. Це пов'язують із зростанням середньої суми однієї незаконної операції на 39% у порівнянні з 2023 роком (з 3 065 гривень у 2023 році до 4 247 грн у 2024 році) [4].

Можна сказати, що це свідчить про стабільний рівень зацікавленості у вчиненні неправомірних дій, які пов'язані з фінансовими ресурсами. При цьому, прослідковується тенденція поступового росту сум збитків. Цей фактор залежить від багатьох чинників, які стосуються механіки вчинення кримінального правопорушення, обороту ресурсів, збільшення загальної суми видаткових операцій. Однак, усі вони супроводжуються зміною соціального клімату всередині держави, значного впливу інформаційних технологій та частого використання ворогом інформаційно-психологічних операцій, у тому числі щодо дискредитації органів державної влади, визначених правил зберігання та користування фінансовими ресурсами тощо.

Законодавством України передбачена кримінальна відповідальність за шахрайство, згідно статті 190 Кримінального кодексу України, та шахрайство з фінансовими ресурсами відповідно до статті 222 Кримінального кодексу України. Важливо розуміти, що обидві норми вказують на протиправні діяння, що стосуються посягання на фінансові ресурси у різних їх формах, які можуть належати як фізичним чи юридичним особам, так і державі, однак така характеристика є більш загальною та описовою.

Відповідно до положень статті 190 КК України, шахрайство розцінюється як цілеспрямоване заволодіння чужим майном або придбання права на нього шляхом обману або зловживання довірою потерпілої особи [5]. З огляду на видову приналежність даного кримінального правопорушення до категорії злочинів проти власності, його трактування та практичного використання норми, такі протиправні діяння направлені на майно, у тому числі, фінансові ресурси фізичних осіб задля подальшого заволодіння ними та користування. Ю. Дорохіна та А. Іляшко визначають такі дії як «звичайне загальнокримінальне шахрайство» [6, с. 92].

Такі протиправні дії мають різкий негативний вплив на фізичних осіб, оцінку ними власного майна, заощаджень чи інших фінансових ресурсів, які потенційно можуть стати частиною загального фінансового обороту держави. До того ж, з огляду на поширеність шахрайства, його видозмінення та значну шкоду серед власників, обіг їх фінансових ресурсів може скорочуватись через недовіру до захис-

ту їх «активів» з боку держави, створених нею інституцій чи банківських установ, страх втратити майно у доволі скрутний для суспільства період, на який впливає війна, нестабільність світових економічних ринків, трансформації міжнародних відносин в юридичній, економічній, соціальній та інших площинах.

Говорячи про шахрайство з фінансовими ресурсами, то законодавець у статті 222 ККУ трактує такий різновид кримінального правопорушення як надання завідомо неправдивої інформації органам державної влади, органам влади Автономної Республіки Крим чи органам місцевого самоврядування, банкам або іншим кредиторам з метою одержання субсидій, субвенцій, дотацій, кредитів чи пільг щодо податків у разі відсутності ознак кримінального правопорушення проти власності [5]. Кримінальні правопорушення, які підпадають під цю норму, мають більш спеціалізований об'єкт, можуть бути також дотичними до коштів державного бюджету та більшою мірою стосуються певного приховування чи підміни інформації з метою подальшого отримання фінансових ресурсів.

Тобто у даному випадку суб'єкт кримінального правопорушення діє виключно через надання неправдивої інформації задля заволодіння «борговими» коштами, якими у подальшому може розпорядитись на власний розсуд. При цьому, він не потребує додаткових інструментів чи важелів впливу, не користується психологічним тиском чи іншими видами впливу, окрім як однієї з форм обману.

Вищеперелічені види шахрайства разом певною мірою утворюють складну систему неправомірних дій, негативний вплив якої на фінансовий сектор держави може ставити під загрозу її фінансову безпеку як таку. Для цього важливо розуміти першопричини, а також соціальні умови таких кримінальних правопорушень, завдяки чому у подальшому законодавець та органи правопорядку зможуть розробити єдиний підхід для боротьби з фінансовим шахрайством.

С. Штанцель у своїх роботах зазначає, що фінансова безпека держави представляє собою складну та багаторівневу систему заходів, реалізація яких покликана захистити національну фінансову систему країни від внутрішніх та/або зовнішніх несприятливих факторів, які можуть порушити звичайні принципи функці-

онування її основних елементів. Її основними суб'єктами є держава, суспільство та особистість, а серед основних елементів – бюджетна система, банківська система, ринок цінних паперів та страховий ринок [7, с. 196].

Повноцінна залученість суб'єктів фінансової безпеки держави сприяє циклічному обміну фінансовими ресурсами, які в нормальних умовах рівноцінно розподіляються між галузями та регіонами держави. Однак для цього також мають бути створені належні умови, за яких мінімізується вплив загроз фінансовій безпеці держави. Серед них і кримінальні чинники, а саме – зростання кількості фінансових злочинів, які спрямовані на розкрадання коштів [7, с. 196].

На нашу думку, забезпечення фінансової безпеки держави дає можливість формувати стійкі економічні зв'язки між державою, її громадянами, а також інвесторами. З огляду на те, що захищеність фінансових ресурсів сприятиме збільшенню їх залучення, що матиме позитивний вплив на економіку, потенційне збільшення видатків в інтересах держави, захист цього сектору є критично важливим в сучасних умовах.

Однак, в сучасних реаліях, що склалися, складно сформувати надійні зв'язки між державою та іншими суб'єктами фінансової безпеки. З цього поступово і випливають соціальні передумови фінансового шахрайства, збільшення його впливу на економіку держави, сформовану систему фінансової безпеки. На нашу думку, важливо також відмітити те, що будь-які негативні події в політичній, економічній чи інших площинах залишають свій відбиток на соціумі, обумовлюють різкі зміни підходів до взаємодії всередині суспільства, а також суспільства з державою.

На сьогодні однією з основних соціальних причин збільшення випадків фінансового шахрайства варто визначити російсько-українську війну, яка має вплив на абсолютно всі сфери суспільного життя всередині України. У зв'язку з веденням активних бойових дій на території держави збільшується кількість осіб, які втрачають постійне джерело доходу через внутрішнє переміщення, тому шукають його в нових регіонах. Проте значні прогалини на ринку праці, зниження рівня життя, інфляційні процеси та збільшення вартості першочерго-

вих витрат часто стають причиною для пошуку нових способів отримання доходів, навіть, якщо вони не є законними.

За наявною статистикою, із січня по серпень 2025 року було зафіксовано 35 599 кримінальних справ щодо шахрайства, що перевищує показники до повномасштабного вторгнення у 1,8 рази [8]. Тенденція до збільшення зареєстрованих випадків показує готовність правопорушників вживати необхідних заходів задля незаконного заволодіння фінансовими ресурсами фізичних осіб. Досить часто вони вдаються до спекулювання на темі війни, волонтерства, постраждалих осіб або військових, які зникли безвісти чи потрапили в полон.

Подібні спекуляції часто спрямовані на здійснення психологічного тиску відносно потерпілої особи, завдяки чому стає легше ввести її в оману, задати вектор взаємодії таким чином, щоб досягти поставленої мети було простіше. Сюди також можна додати своєрідну самовпевненість осіб, які вчиняють відповідні кримінальні правопорушення. З огляду на активну цифровізацію великої кількості державних процесів, у тому числі тих, що стосуються фінансового обігу, ними формуються нові підходи до незаконного заволодіння чужими фінансовими ресурсами через доступ до банківських систем, низьку фінансову та цифрову грамотність користувачів банківських послуг. У таких випадках доволі часто потерпілими стають люди літнього віку, які не повноцінно орієнтуються у цифрових процесах, довірливі та легко йдуть на контакт з особою правопорушника.

Все це підштовхує суспільство тримати фокус уваги на випадках шахрайства, особливо, соціально вразливих верств населення. До того ж, від цього значно страждає репутація банківської системи як однієї з невід'ємних частин фінансової безпеки на сьогодні. Тому захист наявних фінансових ресурсів всередині держави, яких через війну стало значно менше, є пріоритетом для підтримання економіки, наповнення державного бюджету та стимулювання їх обігу задля відносно рівномірного розподілення.

Якщо говорити про випадки шахрайства з фінансовими ресурсами, то статистичні дані відносно цієї категорії кримінальних правопорушень не є публічною інформацією, однак

резонансні справи також привертають увагу суспільства та держави, спричиняючи відповідну реакцію. У таких випадках негативні наслідки отримує держава, коли намагається надати певні пільги та дотації для своєрідного «захисту» бізнесу, громадських організацій та благодійних фондів, стимулювання їх діяльності всередині країни. Однак, присутні випадки зловживання наданими пільгами на користь зацікавлених осіб, що провокує відповідну протидію.

Наприклад, вироком Галицького районного суду м. Львова від 13.09.2024 року було винесено покарання стосовно особи, яка переслідувала корисливу мету та приховувала від оподаткування вартість автомобілів при ввезенні їх на митну територію України задля отримання відповідних податкових пільг [9]. На жаль, суспільство та бізнес не мають однаковості відносно довіри державі. Тому дедалі більше трапляється випадків, коли недоброчесні представники бізнесу, благодійних фондів чи інших формувань вдаються до фінансових махінацій, використання недостовірних даних з метою отримання матеріальної вигоди за рахунок держави, банківських установ тощо.

В умовах складних економічних обставин, коли багато хто намагається витримати податкове навантаження, боротьбу за увагу потенційного клієнта та утримання відносно сталого прибутку, такі випадки можуть мати критичні наслідки для наповнення бюджету держави. Тоді держава може відмовитись від наданих пільгових умов, що може спровокувати закриття підприємств та втрату багатьма працівниками своїх робочих місць, а державою – певного об'єму фінансових ресурсів, що поглибить економічну нерівність та ще більше поставить під загрозу фінансову безпеку держави.

Важливо також відмітити, що сьогодні значним важелем впливу на розвиток українського законодавства, економіки та інших галузей є суспільна оцінка та розголос, завдяки яким

досить часто формується єдиний підхід до оцінки того чи іншого проблемного питання. І прискіплива увага до фінансового шахрайства не є виключенням. Висвітлення резонансних справ, активність громадських діячів та поширення в суспільстві негативних чи позитивних наративів дають можливість державі виявити проблему та сформувати стратегію боротьби та подальшої протидії відносно нього.

Висновки. З огляду на зростаючий вплив фінансового шахрайства на економіку держави та вибудовані зв'язки з суспільством, криміналізація такого різновиду кримінальних правопорушень є важливим кроком захисту фінансової безпеки держави. Активні бойові дії на території держави, загострення існуючих економічних, демографічних та інших проблем залишають свій відбиток на суспільстві, стрімкому зниженні рівня життя серед значної кількості населення, створюючи умови для подальшої внутрішньої дестабілізації та вчинення неправомірних дій пов'язаних з фінансовими ресурсами. Враховуючи те, що багато таких дій вчиняється відносно літніх людей, тих, хто постраждав в результаті війни, використовує ресурси держави в неправомірних цілях, суспільство реагує та потребує захисту власних ресурсів, завдяки яким і формується внутрішній фінансовий обіг.

Звісно, економічні, політичні та інші першопричини також є вагомою частиною дослідження для побудови ефективної стратегії боротьби з фінансовим шахрайством, однак вони напряму пов'язані із суспільством, його реакцією на події та наслідками, з якими зіштовхується населення при накопиченні, зберіганні чи користуванні його фінансовими ресурсами. Тому аналіз соціальної обумовленості криміналізації фінансового шахрайства сприятиме формуванню більш чіткого плану протидії та попередження фінансового шахрайства в існуючих умовах, з якими зіткнулась держава.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Чернявський С. С. Наукові основи розробки криміналістичної методики розслідування фінансового шахрайства. *Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ*. 2008. № 6. С. 89–100.
2. Кізима Т., Хамига Ю. Фінансове шахрайство: теоретична концептуалізація та економічне підґрунтя. *Світ фінансів*. 2019. Вип. 2. С. 109–123.
3. Чернишов Г. М. До питання про визначення фінансового шахрайства. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Право*. 2014. Вип. 26. С. 230–234.

4. Національний банк України. Кількість випадків шахрайства з картками знизилася, збитки за ними – зросли. Національний банк України. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/kilkist-vipadkiv-shahraystva-z-kartkami-znizilasya-zbitki-za-nimi--zrosli> (дата звернення: 07.09.2025).
5. Кримінальний кодекс України : Кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 07.09.2025).
6. Дорохіна Ю.А., Іляшко А.О. Окремі проблеми розмежування шахрайства та шахрайства з фінансовими ресурсами. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2019. Т. 30 (69). № 3. С. 91–94.
7. Штанцель С. Е. Фінансова безпека держави як об'єкт публічного управління: теоретичні та методологічні підходи. *Інвестиції: практика та досвід*. 2024. № 13. С. 193–199.
8. Opendatabot. У 1,5 раза поменшало справ щодо шахрайства у 2025 році – Опендатабот. Опендатабот – відкриті дані про компанії, ФОП, суди та нерухомість України. URL: <https://opendatabot.ua/analytics/fraud-2025-8> (дата звернення: 19.09.2025).
9. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121611694> (дата звернення: 20.09.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.10.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 26.11.2025

Дата публікації: 19.12.2025

Гнатенко М. П.,
*здобувач другого року навчання
третього (освітньо-наукового) рівня юридичного факультету
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара
<https://orcid.org/0009-0001-3591-5943>*

СИРІЯ: ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ЛЮДЯНОСТІ (ВІД ПРОТЕСТІВ ДО СПРАВЖНЬОЇ ВІЙНИ)

SYRIA: CRIMES AGAINST HUMANITY (FROM PROTESTS TO REAL WAR)

Затяжний конфлікт, який почався з протестів, а завершився громадянською війною з втручанням іноземних держав, демонструє, до яких жахливих наслідків може призвести жага зберегти владу. Протести, які мали б бути складником та органічним продовженням Арабської весни (наприклад, у Тунісі протести призвели до зміни влади), а також можливістю отримати демократичні зміни, у підсумку переросли у довготривалу боротьбу зі скоєнням численних злочинів проти людяності та застосуванням хімічної зброї проти власних громадян. Приклад Сирії демонструє нам, що з кожним новим роком будь-який конфлікт лише поглиблюється, набуває нових, більш руйнівних норм, а насилля та ненависть стають частиною буття країни, що призводить до ще більших жертв і зрештою до зміни психології народу. Метою даного наукового дослідження є виявлення сутності та природи злочинів проти людяності, які здійснювалися сирійською владою по відношенню до власних громадян. Нульова цінність людського життя, відсутність здатності до співчуття іншим, прийняття насильства як панівної ідеології, а також буквальне знущання з родичів страчених не є якимись унікальними явищами, притаманними виключно Сирії, це радше постулати, на яких тримаються усі диктаторські режими. У ході дослідження зроблено висновки, згідно з якими, війна у Сирії, що тривала багато років, демонструє жахливі наслідки спрямованості режиму залишатися при владі завдяки силі: 1) зростання й поширення насильства у суспільстві; 2) криза людяності та дестабілізація мирного світового правопорядку, до порушення якого долучилися інші країни, що, як, наприклад, РФ, не тільки не доклали жодних зусиль до скорішого завершення цієї війни, а, навпаки, лише сприяли беззаконням і насильству. Велика кількість жертв, переміщених осіб (як по країні, так і за кордон), гуманітарна катастрофа, зруйнування інфраструктури, цивільних об'єктів, медичних закладів і закладів освіти, знищення об'єктів культурної спадщини – стан, у якому перебував сирійський народ роками. Окрім того, вкотре актуалізовано питання ефективності міжнародного співтовариства, яке має сфокусувати увагу на розробці й впровадженні стратегій мінімізації / подолання насильства.

Ключові слова: права людини, Седная, злочинні дії, насильство, масові вбивства, позасудові страти, Військовий польовий суд.

The protracted conflict, which began with protests and ended in civil war with the intervention of foreign states, demonstrates the terrible consequences that the thirst for power can lead to. The protests, which should have been part of and a natural continuation of the Arab Spring (for example, in Tunisia, protests led to a change of power) and an opportunity for democratic change, ultimately turned into a long-term struggle marked by numerous crimes against humanity and the use of chemical weapons against the country's own citizens. The example of Syria demonstrates that with each passing year, any conflict only deepens, acquires new, more destructive norms, and violence and hatred become part of the country's existence, leading to even greater casualties and ultimately to a change in the psychology of the people. The purpose of this scientific study is to identify the essence and nature of crimes against humanity committed by the Syrian authorities against their own citizens. The zero value of human life, the inability to empathize with others, the acceptance of violence as the dominant ideology, and the literal mockery of the relatives of those executed are not unique phenomena specific to Syria; rather, they are the postulates on which all dictatorial regimes are based. The study concludes that the war in Syria, which has lasted for many years, demonstrates the terrible consequences of the regime's determination to remain in power through force: 1) the growth and spread of violence in society; 2) a crisis of humanity and destabilization of the peaceful world order, which has been violated by other countries, such as the Russian Federation, which not only made no effort to bring this war to a speedy conclusion, but, on the contrary, only contributed to lawlessness and violence. A large number of victims, displaced persons (both within the country and abroad), a humanitarian catastrophe, the destruction of infrastructure, civilian facilities, medical and educational institutions, and the destruction

of cultural heritage sites – this is the situation in which the Syrian people have found themselves for years. In addition, the issue of the effectiveness of the international community has once again been raised, which should focus its attention on developing and implementing strategies to minimize / overcome violence.

Key words: *human rights, Saydnaya, criminal acts, violence, mass killings, extrajudicial executions, military field court.*

Актуальність теми дослідження. Гострота ситуації, у якій опинилася Сирія (від початку протестів проти влади до громадянської війни та втручанням у боротьбу іноземних держав) протягом років, демонструє, до яких жахливих наслідків може призвести затяжний конфлікт. Протести, які мали б бути складником та органічним продовженням Арабської весни (наприклад, у Тунісі протести призвели до зміни влади), а також можливістю демократичних змін, у підсумку переросли у довгочасну боротьбу, що супроводжувалася скоєнням численних злочинів проти людяності, а також застосуванням хімічної зброї проти власних громадян. Приклад Сирії засвідчує, що з кожним новим роком будь-який конфлікт лише поглиблюється, набуває більш руйнівних норм, а насилля та ненависть стають частиною буття країни, що призводить до ще більших жертв і загалом може змінювати психологію народу.

Так, у Доповіді Незалежної міжнародної комісії з розслідування подій у Сирійській Арабській Республіці за 2025 р. зазначалося, що «різні держави-члени Організації Об'єднаних Націй втрутилися, ще більше піджививши та продовживши насильство, в результаті чого понад 15 мільйонів сирійців (понад дві третини довоєнного населення) були змушені покинути свої домівки з початку конфлікту, а сотні тисяч цивільних осіб загинули. Громади зазнали значних збитків внаслідок триваючого конфлікту, гуманітарної та економічної катастроф, а також значного руйнування міст країни, цивільної інфраструктури, медичних та освітніх закладів, об'єктів культурної спадщини тощо» [8, с. 2] (переклад наш – М. Г.).

Як бачимо, ситуація у Сирії вирізнялася випадками численних порушень норм міжнародного права. Це вкотре демонструє факт того, що міжнародне співтовариство / законодавство у сфері запобігання злочинам (воєнним, проти людяності) не є ефективним і не може у разі потреби попередити злочинні дії. Утім, варто зауважити, що у питанні дотримання правил ведення війни вагому роль грають навіть не

можливі санкції щодо осіб, які віддають відповідні накази або скоюють злочини, а морально-етичне ставлення даних осіб до масових протиправних діянь. Зокрема, війна за своєю суттю є злочинною, і навряд чи можна сподіватися, що людина / держава, яка розв'язала війну, під час бойових дій буде дотримуватися міжнародних норм або конвенцій. У такому разі той, хто приймає рішення щодо початку війни – чи то диктатор, чи керівна партія, чи коаліція осіб, – має повну владу та свободу в контексті вибору правил ведення військових дій. Такий підхід суперечить нормам як міжнародного права, так і моралі. Інакше кажучи, у цьому разі відсутній той чинник, який міг би зупинити армію, що наступає, від злочинних дій.

Слід зауважити, що Б. Асад мав підтримку армії, силових структур та отримував допомогу ззовні, паралельно схвалюючи насильство щодо власних громадян. Не було жодної умови, зокрема дипломатичної, яка могла б спинити його. За таких обставин на перший план виходить опозиція й, відповідно, ті методи, які вона використовує проти армії диктатора. Очевидно, що єдиний вихід – збройна боротьба. Утім, варто зауважити, що конфлікт у Сирії багатогранний, і злочини під час ведення бойових дій здійснювала не тільки провладна армія, але й опозиційні загони. Наприклад, у Доповіді Незалежної міжнародної комісії з розслідування подій у Сирійській Арабській Республіці за 2021 р. зазначалося, що «протягом останнього десятиліття жодна з воюючих сторін у Сирійській Арабській Республіці не дотримувалася прав затриманих осіб відповідно до міжнародних правових зобов'язань. Використання довільного затримання, катувань та жорстокого поводження, включаючи сексуальне насильство, мимовільне або примусове зникнення та позасудові страти, було характерною рисою конфлікту» [7, с. 2] (переклад наш – М. Г.).

Вищезазначена інформація демонструє багатогранність і складність тієї ситуації, у якій опинилася Сирія: насильство стало засобом досягнення мети сторонами конфлікту. Дані

факти актуалізують перед світовою спільнотою кілька викликів, що можна сформулювати у вигляді таких питань:

- 1) як подолати тривалу кризу через розбудову й провадження механізмів притягнення винних до відповідальності за скоєні злочини;
- 2) як підвищити ефективність контролю за дотриманням норм міжнародного права під час воєн, коли, як у випадку із Сирією, влада не допускає міжнародні організації до моніторингу та оцінки ситуації;
- 3) як забезпечити бодай мінімальну законність і справедливість під час триваючих конфліктів, коли рівень насилля з кожним роком безпосередньо зростає;
- 4) як об'єднати політичні інтереси тих країн, які прагнуть і докладають зусилля до стабілізації ситуації у певній країні, надаючи допомогу, релевантну цілі нормалізації становища (йдеться про реальні, а не символічні кроки підтримки, які на практиці не дозволяють остаточно вирішити проблему).

Аналіз останніх джерел та публікацій. Варто зауважити, що тематика злочинів проти людяності, скоюваних у Сирії, малодосліджена у працях науковців, незважаючи на те, що проблематика затяжного конфлікту, у якому опинилася ця країна, є надзвичайно актуальною для усієї міжнародної спільноти, зокрема з огляду на такі два моменти, як:

- 1) ситуація російсько-української війни, що безпосередньо супроводжується скоєнням злочинів проти людяності;
- 2) необхідність розробки нових стратегій з метою попередження конфліктів на ранніх стадіях, що є пріоритетним завданням, яке з новою силою наразі постало перед демократичним світом.

Загалом слід зауважити, що сутність проблеми злочинів проти людяності досліджують такі сучасні вітчизняні та зарубіжні науковці, як М. Грушко, А. Політова, Ю. Ругало, М. Тома, Г. Лаутерпахт, Р. Лемкін та ін. Зокрема, М. Тома акцентує увагу на тому, що «злочини проти людяності – це злочини, які покликані знищити саму природу людини. Ці злочини вважають найжахливішими злочинами, адже вони означають усвідомлені масові вбивства або за фактом самого існування людей (злочини проти людяності), або за фактом приналежності

до етнічної чи національної групи (геноцид)» [4, с. 341].

Під цим кутом зору метою даного наукового дослідження є виявлення сутності та природи злочинів проти людяності, які здійснювалися сирійською владою по відношенню до власних громадян. Досягненню зазначеної мети сприятиме розв'язання таких завдань:

- 1) розглянути насильницькі практики, які застосовувала сирійська влада проти опозиційно налаштованих громадян;
- 2) висвітлити мережу в'язниць, які перетворилися на катівні за часів Б. Асада;
- 3) висвітлити діяльність «судів», що не мали нічого спільного із правосуддям;
- 4) зробити висновки.

Основою для написання даної статті послужили доповіді Незалежної міжнародної комісії з розслідування подій у Сирійській Арабській Республіці, звіти організації Amnesty International, а також звіт Сирійської мережі з прав людини.

Виклад основного матеріалу. Численні злочини проти людяності вчинялися у Сирії із самого початку конфлікту – протестів, які охопили країну.

Слід відмітити, що протягом років урядові сили застосовували насильницькі зникнення протестувальників, намагаючись припинити протести. У доповіді Незалежної міжнародної комісії з розслідування подій у Сирійській Арабській Республіці, зокрема, зазначалося, що «протягом десятиліття урядові сили безпеки навмисно здійснювали масові насильницькі зникнення з метою поширення страху, придушення інакомислення та як покарання. Найвищі показники зникнень були зафіксовані в перші роки повстань. За вражаюче послідовною схемою арешти здебільшого здійснювалися без законного ордеру, а сили безпеки не повідомляли заарештованих та їхні родини про те, куди їх везуть. З 2011 року 63% свідчень, пов'язаних із затриманням урядом, містили інформацію про випадки насильницьких зникнень. Місцезнаходження десятків тисяч заарештованих протягом конфлікту досі невідоме» [7, с. 8–9] (переклад наш – М. Г.).

Варто зауважити, що застосовувані насильницькі практики, описані у доповіді, являють собою злочини проти людяності. Окрім того,

слід наголосити на системному характері та масовості даних злочинів, що скоювалися роками, а жертвами яких стали десятки тисяч людей. Це свідчить про те, що дані діяння були не поодинокими, а являли собою цілеспрямовану державну політику Б. Асада, який використовував незаконні методи роботи органів безпеки для збереження влади у країні.

Так, згідно з даними дані Сирійської мережі з прав людини, з березня 2011 р. по серпень 2024 р. у Сирії було заарештовано 157 634 особи. Зокрема, в оприлюдненому у мережі 13-му щорічному Звіті наведено такі дані щодо розподілення відповідальності за зазначені арешти / зникнення безвісти:

1) сирійські урядові сили, які охоплюють армію, службу безпеки, місцеві загони, шийтські іноземні загони, відповідальні за арешт 136 614 осіб (серед них 3 698 дітей і 8 504 жінок);

2) угруповання ІДІЛ арештувало 8 684 особи (дітей серед них 319, жінок – 255);

3) угруповання Хаят Тахрір аш-Шам – 2 684 особи (47 дітей і 45 жінок);

4) усі збройні опозиційні формування, у тому числі Сирійська національна армія, – 4 371 особу (серед них 368 дітей і 883 жінки);

5) сирійські демократичні сили – 5 281 особу (842 дитини та 534 жінки) [9].

З огляду на ці дані можна зробити висновок, що структури уряду Сирії відповідальні за переважну більшість арештів. Окрім того, слід зауважити, що переважна більшість арештованих різними групами / структурами вважалася зниклими безвісти. Так, Сирійська мережа з прав людини наводить важливі дані.

1. Сирійські урядові сили відповідальні за зникнення 96 321 осіб (серед яких 2 329 дітей та 5 742 жінок). Якщо порівнювати дані цифри із загальною кількістю затриманих владою Сирії, то виявиться, що переважна більшість, приблизно 70% осіб, або незаконно утримувалися, або до них було застосовано інші насильницькі дії незаконного характеру.

2. За статистичними даними, 100% з арештованих угрупованням ІДІЛ (8 684 осіб) вважаються зниклими безвісти.

3. 84% осіб (2 264) зникло безвісти від загального числа затриманих угрупованням Хаят Тахрір аш-Шам.

4. Усі збройні опозиційні формування, у тому числі Сирійська національна армія, відповідалні за 68 % (2 986) зниклих безвісти.

5. Статистичний показник у 56% (2 981) осіб, зниклих безвісти з числа затриманих, припадає на Сирійські демократичні сили [9].

Крім того, важливо відмітити кількість смертей, які відображено у звіті Сирійської мережі з прав людини: «SNHR також задокументувала, що з початку 2018 р. до серпня 2024 р. сирійські урядові сили зареєстрували в реєстрах цивільного стану щонайменше 1634 випадки смерті осіб, серед яких 24 дитини та 21 жінка, а також 16 медичних працівників. У всіх цих 1634 випадках причина смерті не була розкрита, а режим не повернув тіла жертв їхнім сім'ям і навіть не повідомив сім'ї про момент смерті їхніх близьких. Серед цих 1634 випадків також було чотири особи, яких було ідентифіковано за фотографіями жертв тортур, що просочилися з військових госпіталів режиму, відомих як «фотографії Цезаря»» [9, с. 9] (переклад наш – М. Г.).

Вищезазначені дані свідчать про такі моменти, як:

1) масштабність беззаконня у Сирії;

2) системна структура насильства, що тривала роками.

Зокрема, варто виокремити абсолютно домінуючу роль владних сирійських структур у репресивних діях. Державний апарат застосовував насильство як метод досягнення політичної мети, а саме – подолання опозиції та будь-яких форм опору. Окрім того, велика кількість зниклих безвісти серед затриманих демонструє не просто факт незаконних арештів, а й масове застосування тортур, позасудових страт та інших насильницьких дій. Метою було не просто знищити тих, хто готовий до активного супротиву, а й створити у країні атмосферу страху, щоб подолати будь-яке бажання у свідомих сирійських громадян цікавитися політичними справами.

Так, у звіті Сирійської мережі з прав людини зазначено, що ці діяння є злочинами проти людяності: «Ці цифри, які базуються на даних SNHR, показують, що сирійський режим заарештував і призвів до зникнення найбільшу частку сирійських громадян у цих категоріях. Затриманий зазвичай стає насильно зниклою

особою відразу після або через кілька днів після арешту, що відображається у величезній кількості зниклих безвісти осіб, більша частина яких – приблизно 85% – були зниклими безвісти через сили сирійського режиму. Величезна кількість жертв насильницьких зникнень підтверджує, що це є систематичною, рутинною практикою, яка широко застосовується проти десятків тисяч затриманих. Таким чином, це становить злочин проти людяності» [9, с. 5] (переклад наш – М. Г.).

Тенденція високої кількості зниклих безвісти зберігалась і у тих різного спрямування угрупованнях, які не мали відношення до сирійського уряду. Це свідчить про той факт, що серед усіх учасників конфлікту мали місце випадки беззаконня. Загалом це демонструє, що у роки протистояння Сирія перетворилася на країну суцільної безкарності та відсутності дієвих правових інституцій, які могли б захистити її населення від свавільних дій влади, а насильство з боку урядових структур породжувало агресивні кроки від опозиційних угруповань. Окрім того, зазначена ситуація впливала на моральний стан сирійського народу, що, зокрема, призводило або до стану психологічної безпорадності, коли людина втрачала віру у власні сили та можливість позитивних змін, або до прийняття / нормалізації насильства, яке уже ставало звичною частиною життя й, відповідно, не викликало спротиву.

У цей час поширеною у Сирії була мережа урядових тюрем і катівень, де відбувалися численні злочини проти людяності. Однією із найвідоміших сирійських тюрем була Седная. Зокрема, дана в'язниця була розділена на два центри, де людей утримували під вартою. Так, за даними організації Amnesty International, у в'язниці могло перебувати від 10 до 20 тисяч людей. Два центри – це дві будівлі, «червона» та «біла». Різні центри потрібні були сирійській владі для того, щоб розділяти затриманих.

У «червоній будівлі» переважну більшість ув'язнених й утримуваних складали цивільні особи, які були заарештовані ще з часів початку протистояння у 2011 р. У «білій будівлі» натомість більшість затриманих були офіцери та солдати сирійської армії [6].

Варто зауважити, що особи, утримувані у «червоній будівлі», піддавалися система-

тичним знущанням: до них застосовували катування, жорстокі побиття та сексуальне насильство. Окрім того, ув'язнені мали проблеми з доступом до ліків, медичної допомоги, їжі та води. У свою чергу, жахливими були й санітарні умови, у яких знаходилися затримані, що призводило до численних хвороб та інфекцій. У даному контексті важливими є свідчення тих, хто безпосередньо перебував у цих нелюдських умовах. Так, Омар, який був учнем середньої школи на момент арешту, зазначав: «Я навіть не знаю, яким словом описати те, що я бачив. Охоронець просив усіх роздягнутися і по черзі йти до туалету. Коли ми йшли до ванної кімнати, вони вибирали одного з хлопців, когось маленького, молодого або світлошкірого. Вони просили його стати обличчям до дверей і закрити очі. Потім вони просили більшого в'язня згвалтувати його... Ніхто не зізнається, що це сталося з ними, але це траплялося дуже часто... Іноді психологічний біль гірший за фізичний, і люди, яких змушували це робити, ніколи більше не були такими, як раніше» [6, с. 7] (переклад наш – М. Г.).

Ще один ув'язнений, «Самір», розповідає про факти побиття, яких він зазнав: «Побиття було дуже жорстоким. Це було так, ніби у тебе в руках був цвях, і ти намагався знову і знову забити його в камінь. Це було неможливо, але вони просто продовжували. Я мріяв, щоб вони просто відрізали мені ноги, замість того, щоб бити їх» [6, с. 7] (переклад наш – М. Г.).

Дані випадки свідчать про той факт, що зло, породжуване злочинами проти людяності, які спричиняють до смерті й руйнування, поширюється з неабиякою швидкістю й вкорінюється глибоко всередині тих, хто його застосовує. Важко уявити й пояснити у цивілізованому світі витоки й сутність потягу до знущань однієї групи людей над іншою – своїх же співгромадян, та їхніх вбивств. У випадку із Сирією йдеться про політичні розбіжності всередині країни та жагу залишитися при владі, що мали наслідком не тільки страшну війну на довгі роки з десятками тисяч жертв, а й вплив на свідомість / підсвідоме. Так, про зміну свідомості в умовах постійного стану насилля зазначав «Ваель», який перебував у Седнаї з 2012 по 2014 р.: «Наші мізки почали розвиватися дуже дивним чином у Седнаї. Ми не думали

про те, що робимо – ми просто досягли стану варварства і вступили в нього, навіть не замислюючись. Все, що ми робили, було частиною боротьби за виживання. Це справжня війна, і, зрештою, якщо ти відмовляєшся воювати, ти помреш» [6, с. 14] (переклад наш – М. Г.).

У свою чергу, у звіті Amnesty International наголошується на фактах масових вбивств (таємних позасудових страт) ув'язнених, які перебували у червоній будівлі. Так, вбивства затриманих відбувалися у формі масових повішень. У документі даної організації безпосередньо подано опис процедур страти: «Перед повішенням жертв засуджують до смерті на «судах» у Військовому польовому суді, розташованому в районі аль-Кабун у Дамаску, які тривають від однієї до трьох хвилин. Удень, коли тюремна адміністрація проводить повішення, які вони називають «вечіркою», вони забирають жертв з камер у другій половині дня. Затриманим, які знаходяться у списку, кажуть, що їх перевезуть до цивільної в'язниці. Натомість їх привозять до камери в підвалі червоної будівлі, де їх жорстоко б'ють протягом двох-трьох годин. Серед ночі їм зав'язують очі і перевозять у вантажівках або мікроавтобусах до білої будівлі. Там їх забирають до кімнати в підвалі і вішають. Це відбувається один-два рази на тиждень, і кожного разу від 20 до 50 осіб страчують через повішення» [6, с. 6] (переклад наш – М. Г.).

З огляду на зазначене важливо наголосити на морально-етичному складнику, що знайшов своє відображення у наведеній цитаті. Так, нульова цінність людського життя, відсутність здатності до співчуття, що вирізняє людину від інших живих істот, прийняття насильства як панівної ідеології та буквально знуцання з родичів страчених (наприклад, називати вбивства – вечірками) – не є якимись унікальними явищами, притаманними виключно Сирії, це радше постулати, на яких тримаються усі диктаторські режими.

Як зазначено у звіті Amnesty International, останній етап страти виглядав так: «Після виконання вироку тіла жертв завантажують у вантажівку, перевозять до лікарні Тішрін для реєстрації та ховають у масових могилах. Ці могили розташовані на військових землях поблизу Дамаска, зокрема в Наджха, селі на головній дорозі між Свейдою та Дамаском, та

в Катані, невеликому містечку на західних околицях Дамаска» [6, с. 6] (переклад наш – М. Г.).

Варто й зауважити на факті, відображеному у звіті, згідно з яким дані страти відбувалися за цілковитого сприяння сирійського уряду: «Процес підвищення санкціонується високопосадовцями найвищого рівня. Смертні вироки затверджуються Великим муфтієм Сирії та міністром оборони або начальником штабу армії, які уповноважені діяти від імені президента Башара аль-Асада. Вироки також підписуються головою та військовим прокурором Військового польового суду та представником сил безпеки» [6, с. 6] (переклад наш – М. Г.).

Окрім того, слід зазначити, що діяльність «судів» у Сирії була фікцією. Наприклад, колишній працівник в'язниці розповідав, що зізнання практично в усіх випадках були отримані завдяки тортурам. Разом з тим, залежно від тяжкості того злочину, у якому зізнався затриманий, його відправляли або до польового суду (якщо розвідка вважала, що людину мають стратити), або до антитерористичного (якщо цілком було залишити особу за ґратами на довгий проміжок часу). Про ілюзорність правосуддя зазначав і колишній сирійський суддя Військового суду, який так описував Військовий польовий суд: «Це суд, куди відправляють людей, яких вважають реальною загрозою для режиму. Людей, яких там судять, звинувачують у злочинах проти держави. Вас можуть відправити туди, навіть якщо проти вас немає доказів... Польовий суд є найнебезпечнішим для затриманих. Навіть якщо проти вас немає доказів, або є лише зізнання від розвідувального підрозділу, вас можуть стратити на підставі цього зізнання... [Військовий польовий суд] взагалі не зобов'язаний дотримуватися сирійської правової системи. Він знаходиться поза правилами... Затримані проводять там дуже короткий час – одну-дві хвилини – а потім їх відправляють. Суддя запитає ім'я затриманого і чи вчинив він злочин. Незалежно від того, чи відповідь буде «так» чи «ні», його засудять... Цей суд не має жодного відношення до верховенства права. Це не суд» [6, с. 18] (переклад наш – М. Г.).

З огляду на зазначене логічним є висновок про відсутність системи правосуддя у Сирії часів Б. Асада. Сирійський суд, як і в інших

диктаторських країнах, перетворився на інструмент політичних репресій, який керувався не правом і законами, а політичною волею лідера країни та державною ідеологією. Засудження за повної відсутності доказів, тортури, знущання й страти призвело до перетворення суду на каральний орган.

Серед винних у скоєнні масових злочинів щодо сирійського населення варто виокремити не тільки режим Б. Асада, який прагнув залишитися при владі, а й уряди країн-союзників, що допомагали сирійській владі скоювати воєнні злочини / злочини проти людяності. Так, у звіті «Ми ніде не в безпеці», опублікованому організацією Amnesty International, зроблено й акцент на ролі рф у знищенні цивільних об'єктів у Сирії: «Розслідування Amnesty International щодо нападів, описаних у цьому звіті, дозволило зробити висновок, що сирійські та російські урядові сили несуть відповідальність за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права на північному заході Сирії, навмисно направляючи напади проти цивільного населення та цивільних об'єктів, таких як лікарні та школи, не розрізняючи цивільних осіб та бойовиків, а також використовуючи заборонену зброю в нападах, які призвели до загибелі або поранення цивільних осіб. Ці порушення є військовими злочинами. Вони також є частиною усталеної практики сирійських урядових сил, які націлюються на цивільних осіб, медичні заклади, школи, будинки та іншу цивільну інфраструктуру в районах, контрольованих опозиційними силами. Ці заборонені дії систематично здійснюються урядом в Ідлібі, Алеппо та інших провінціях Сирії, включаючи сільську місцевість Дамаска, Дар'а та Хомс, в рамках державної політики покарання цивільних осіб у районах, контрольованих опозицією. Таким чином, вони є частиною широкомасштабних та систематичних нападів держави на цивільне населення і становлять злочини проти людяності» [5, с. 13] (переклад наш – М. Г.).

Участь рф у війні як союзника сирійської влади свідчить про те, що вона є співвідповідальною за здійснення злочинів проти людя-

ності та систематичні руйнування цивільних об'єктів. Зокрема, рф не дотримувалася норм міжнародного права під час участі у військових операціях на території Сирії, використовуючи невибіркові бомбардування як засіб для досягнення мети – збереження існуючого на той момент сирійського режиму. Так, у 2016 р. «ВКС Росії завдали авіаударів по містечку Ібйин на заході Алеппо, внаслідок чого загинули 19 мирних мешканців, серед яких четверо дітей» [1]. Окрім того, рф застосовувала вакуумні бомби: «у результаті авіаудару по підконтрольних опозиції районах Алеппо в Сирії загинули шість мирних жителів, у тому числі жінки і діти. Крім того, поранення отримали 19 осіб» [2]. Загалом, з вересня 2015 р. по вересень 2018 р., як повідомляла організація «Сирійський архів», було задокументовано понад 1400 випадків, коли росія атакувала в Сирії цивільні об'єкти [3]. Інакше кажучи, дії рф можна розглядати як частину її стратегії застосування терору для досягнення політичних цілей без урахування гуманітарних наслідків і жертв серед цивільного населення.

Отже, війна у Сирії, що тривала багато років, демонструє жакливі наслідки спрямованості режиму залишатися при владі завдяки силі:

1) зростання й поширення насильства у суспільстві;

2) криза людяності та дестабілізація мирного світового правопорядку, до порушення якого долучилися інші країни, що, як, наприклад, рф, не тільки не доклали жодних зусиль до скорішого завершення цієї війни, а, навпаки, лише сприяли беззаконням і насильству.

Велика кількість жертв, переміщених осіб (як по країні, так і за кордон), гуманітарна катастрофа, зруйнування інфраструктури, цивільних об'єктів, медичних закладів і закладів освіти, знищення об'єктів культурної спадщини – стан, у якому перебував сирійський народ роками. Окрім того, вкотре заактуалізовано питання ефективності міжнародного співтовариства, яке має сфокусувати увагу на розробці й впровадженні стратегій мінімізації / подолання насильства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Від ударів авіації РФ по сирійському Алеппо загинули 19 мирних мешканців. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2016/07/11/7051935/>.
2. Росія скинула «вакуумні бомби» на житловий масив Алеппо. URL: https://lb.ua/world/2016/09/28/346378_rossiya_sbrosila_vakuumnie_bombi.html.
3. Сирійський архів задокументував понад 1,4 тис. атак РФ на цивільних. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2018/11/1/7088842/>.
4. Тома, М. Г. (2024). «Злочини проти людяності: поняття та ознаки». *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*, т. 2, № 81, 341–345. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.53>.
5. «Nowhere is safe for us». Unlawful attacks and mass displacement in north-west Syria. Amnesty International, 2020. URL: <https://www.amnesty.org.ua/wp-content/uploads/2020/05/%E2%80%98nowhere-is-safe-for-us-mde-24.2089.2020.pdf>.
6. Human slaughter house. Mass hangings and extermination at Sadnaya prison, Syria. Amnesty International, 2017. URL: https://www.amnestyusa.org/wp-content/uploads/2017/04/human_slaughterhouse.pdf.
7. Report of the Independent International Commission of Inquiry on the Syrian Arab Republic, 2021. URL: <https://docs.un.org/en/A/HRC/46/55>.
8. Report of the Independent International Commission of Inquiry on the Syrian Arab Republic, 2025. URL: <https://docs.un.org/en/A/HRC/58/66>.
9. SNHR's 13th Annual Report on Enforced Disappearance in Syria on the International Day of the Disappeared: No End in Sight for the Crime of Enforced Disappearance in Syria, 2024. URL: <https://snhr.org/wp-content/uploads/2024/08/R240814E.pdf>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.10.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 24.11.2025

Дата публікації: 19.12.2025

Малетова О. С.,
*доктор юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін та судочинства
Сумського державного університету
<https://orcid.org/0000-0002-2288-1393>*

Скоблик М. О.,
*студентка III курсу
Навчально-наукового інституту права
Сумського державного університету
<https://orcid.org/0009-0005-5089-9047>*

ПІДСУДНІСТЬ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ: ПОНЯТТЯ, ВИДИ ТА ЗНАЧЕННЯ

JURISDICTION IN CRIMINAL PROCEEDINGS: CONCEPT, TYPES, AND SIGNIFICANCE

Стаття присвячена комплексному дослідженню інституту підсудності у кримінальному процесі України як фундаментальної складової забезпечення справедливого правосуддя та реалізації конституційного права особи на розгляд справи компетентним судом. Проаналізовано доктринальні підходи до визначення поняття підсудності, зокрема концепції, що розглядають підсудність через сукупність юридичних ознак кримінального провадження, через повноваження судових інстанцій або через визначення складу суду. Обґрунтовано, що відсутність чіткого легального визначення підсудності у Кримінальному процесуальному кодексі України породжує неоднозначність доктринальних інтерпретацій та суперечності у правозастосовній практиці. Досліджено функціональне призначення інституту підсудності, що полягає у гарантуванні справедливого судочинства, реалізації принципів правової держави, забезпеченні структурної організації судової системи та захисті процесуальних прав учасників кримінального провадження. Детально розглянуто види підсудності, передбачені чинним кримінальним процесуальним законодавством України, зокрема територіальну підсудність, що визначається місцем вчинення кримінального правопорушення, інстанційну підсудність, яка встановлює ієрархічний розподіл компетенції між судами різних інстанцій, та підсудність за зв'язком кримінальних проваджень, що передбачає можливість об'єднання декількох проваджень для підвищення процесуальної ефективності. Проаналізовано процесуальні гарантії права на розгляд кримінального провадження компетентним судом, включаючи незалежність і неупередженість суду, публічність судових засідань, розгляд у розумні строки, принцип рівності учасників провадження. Досліджено механізм передачі кримінальних проваджень на розгляд судами вищого рівня відповідно до статей 434-1 та 434-2 КПК України, включаючи підстави для передачі справи у випадках необхідності відступу від попередніх висновків щодо застосування норм права або вирішення виключних правових питань. Сформульовано висновки щодо необхідності вдосконалення законодавчого регулювання інституту підсудності для забезпечення правової визначеності та ефективності кримінального судочинства.

Ключові слова: *кримінальне провадження, територіальна підсудність, інстанційна підсудність, компетентний суд, справедливе правосуддя.*

The article is devoted to a comprehensive study of the institution of jurisdiction in the criminal procedure of Ukraine as a fundamental component of ensuring fair justice and realizing the constitutional right of an individual to have their case heard by a competent court. It analyses doctrinal approaches to defining the concept of jurisdiction, including those that conceptualize it through a set of legal characteristics of criminal proceedings, through the powers of judicial instances, or through the composition of the court.

It is argued that the absence of a clear legal definition of jurisdiction in the Criminal Procedure Code of Ukraine gives rise to ambiguity in doctrinal interpretations and contradictions in judicial practice. The functional purpose of the institution of jurisdiction is explored, emphasizing its role in guaranteeing fair trial, upholding the principles of the rule of law, ensuring the structural organization of the judicial system, and protecting the procedural rights of participants in criminal proceedings.

The article provides a detailed examination of the types of jurisdictions established by the current criminal procedural legislation of Ukraine, including territorial jurisdiction, determined by the place of the criminal offense; instance juris-

diction, which establishes the hierarchical distribution of competence among courts of different instances; and jurisdiction by connection of criminal proceedings, which allows the consolidation of several proceedings to increase procedural efficiency.

Procedural guarantees of the right to have a criminal case heard by a competent court are analysed, including judicial independence and impartiality, publicity of hearings, reasonable time limits, and the principle of equality of parties. The mechanism for transferring criminal proceedings to higher-level courts under Articles 434-1 and 434-2 of the Criminal Procedure Code of Ukraine is examined, including the grounds for such transfer in cases requiring deviation from previous interpretations of legal norms or the resolution of exceptional legal issues.

The study concludes with recommendations for improving the legislative regulation of the institution of jurisdiction to ensure legal certainty and enhance the efficiency of criminal justice.

Key words: *criminal proceedings, territorial jurisdiction, instance jurisdiction, competent court, fair justice.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Визначення підсудності у кримінальних справах становить один із ключових аспектів забезпечення законності та справедливості кримінального судочинства, проте супроводжується низкою суперечливих та дискусійних питань, що потребують поглибленого наукового осмислення. Передусім варто зазначити про неоднозначність законодавчого трактування самого терміну «підсудність», що спричиняє різноспрямовані інтерпретації у судовій практиці та породжує проблеми розмежування між територіальною, предметною та іншими видами підсудності. Відсутність чіткого легального визначення цього процесуального інституту в Кримінальному процесуальному кодексі України створює простір для суб'єктивного тлумачення відповідних норм, що може призводити до порушення процесуальних гарантій учасників кримінального провадження та підриву довіри до судової системи загалом.

Таким чином, наукова дискусія щодо інституту підсудності має концентруватися на систематизації відповідних положень кримінального процесуального законодавства, усуненні існуючих суперечностей та прогалин, а також на розробленні ефективних механізмів вирішення колізій між різними видами підсудності з урахуванням міжнародних стандартів справедливого судочинства та вимог правової визначеності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні та практичні аспекти інституту підсудності у кримінальному процесі досліджувалися у працях В. Маляренка, Ю. Аленіна, М. Михеєнка, В. Нора, В. Шибіка,

В. Пожара, С. Оверчука, О. Михайленка, В. Гончаренка, Л. Брич та інших провідних вітчизняних процесуалістів, проте відсутність

єдиного доктринального підходу до розуміння сутності цього процесуального явища зумовлює актуальність подальших наукових розвідок. Попри значний масив наукових праць, присвячених окремим аспектам підсудності, залишаються недостатньо дослідженими питання законодавчого визначення поняття «місце вчинення злочину» як критерію встановлення територіальної підсудності, механізми вирішення колізій між різними видами підсудності у контексті функціонування спеціалізованих судів, процесуальні гарантії прав учасників провадження при передачі кримінальних справ на розгляд судами вищого рівня, а також практичні проблеми визначення підсудності. Зважаючи на це питання, порушенні у цій статті є нагальними та актуальними.

Метою дослідження є комплексний аналіз інституту підсудності у кримінальному процесі України, зокрема дослідження доктринальних підходів до визначення поняття підсудності, класифікації її видів, виявлення проблемних аспектів законодавчого регулювання та правозастосовної практики.

Виклад основного матеріалу. Підсудність у кримінальному процесі становить один із фундаментальних інститутів кримінального процесуального права, що забезпечує науково обґрунтований розподіл кримінальних проваджень між судами різних ланок судової системи та всередині одного рівня судової ієрархії. Функціональне призначення інституту підсудності полягає у гарантуванні справедливого судочинства та дотриманні конституційних принципів правової держави через визначення компетентного суду для розгляду конкретної кримінальної справи. Чинний Кримінальний процесуальний кодекс України закріплює систему загальних засад кримінального провадження, серед яких верховенство

права (ст. 8), законність (ст. 9), рівність перед законом та судом (ст. 10), а також доступ до правосуддя та обов'язковість судових рішень (ст. 21) [1], що створює нормативну основу для функціонування процесуального інституту підсудності. Саме через механізм підсудності реалізується конституційне право особи на розгляд її справи компетентним, незалежним і неупередженим судом, встановленим законом, що кореспондує з міжнародними стандартами справедливого судочинства, закріпленими, зокрема, у статті 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права [2].

Актуальність наукового дослідження поняття підсудності обумовлюється не лише фундаментальним значенням цього інституту для забезпечення належного здійснення правосуддя, але й відсутністю чіткого легального визначення на законодавчому рівні [3, с. 27], що породжує неоднозначність доктринальних інтерпретацій та суперечності у правозастосовній практиці. У науці кримінального процесуального права склалися різні підходи до розуміння сутності підсудності, що свідчить про складність та багатоаспектність цього процесуального явища. Представники першого підходу, зокрема Ю. Аленін [4, с. 551–552] та М. Міхеєнко [5, с. 308], визначають підсудність через сукупність юридичних ознак кримінального провадження, на підставі яких закон встановлює суд, уповноважений його розглядати. Водночас ця концепція викликає обґрунтовані сумніви, оскільки зміни в законодавстві можуть змінювати підсудність тих самих за юридичними характеристиками проваджень, що свідчить про залежність підсудності не стільки від ознак самої справи, скільки від волі законодавця, який визначає компетенцію судів. Основним нормативним регулятором підсудності виступає Кримінальний процесуальний кодекс України, що встановлює диференційовані правила визначення компетентного суду залежно від характеру кримінального провадження та інших юридично значущих обставин.

Альтернативну позицію репрезентує Л. Гусєв [6, с. 9], який розглядає підсудність крізь призму повноважень судових інстанцій, по суті ототожнюючи це поняття з юридичною категорією «компетенція». Такий підхід видається методологічно виваженим, оскільки дозволяє

коректно визначити підсудність через співвіднесення юридичних характеристик кримінального провадження з процесуальними можливостями та повноваженнями конкретного суду, що відповідає загальнотеоретичному розумінню компетенції як єдності предметів відання та повноважень суб'єкта владних відносин.

Водночас третя група процесуалістів, зокрема С. Оверчук [7, с. 24], включає до характеристик підсудності визначення складу суду, який має розглядати конкретне кримінальне провадження. Проте ця позиція видається дискусійною з огляду на те, що логічна послідовність процесуальних дій передбачає спочатку визначення підсудності кримінального провадження конкретному суду, а лише потім – формування складу суду для його розгляду. Процесуальна регламентація підтверджує цю послідовність, оскільки визначення складу суду здійснюється відповідно до статті 31 КПК України, тоді як правила встановлення підсудності закріплені у статтях 32–33 [1], що свідчить про автономність цих процесуальних інститутів та їхню послідовну, а не одночасну реалізацію у кримінальному провадженні.

Основна мета інституту підсудності полягає у гарантуванні розгляду кримінальної справи судом, наділеним відповідною компетенцією, що забезпечує реалізацію конституційного права на справедливий суд. Цей процесуальний інститут виконує системоутворюючі функції для ефективного функціонування правової системи та втілення фундаментальних принципів правової держави. Передусім інститут підсудності покликаний забезпечити справедливе правосуддя через розгляд кожного кримінального провадження судом, що володіє належною юрисдикцією для його вирішення. Не менш важливою є функція реалізації принципів правової держави через захист конституційного права на судовий захист та основоположних свобод людини і громадянина. Крім того, інститут підсудності забезпечує структурну організацію судової системи через чітке розмежування компетенції між судами різних ланок та всередині одного рівня судової ієрархії, що запобігає дублюванню функцій та конфліктам юрисдикції. Ще однією функцією є забезпечення законності судових процедур через захист процесуальних прав учасників кримі-

нального провадження та запобігання процесуальним порушенням, що можуть негативно вплинути на справедливість судового розгляду.

Особливого значення набувають процесуальні гарантії права на розгляд кримінальної справи компетентним судом, що є необхідною передумовою справедливого правосуддя. До таких гарантій належать незалежність і неупередженість суду, коли судові органи діють автономно від інших гілок влади, а судді керуються виключно законом та своїм внутрішнім переконанням. Принцип публічності судових засідань забезпечує прозорість та підзвітність судочинства перед суспільством, хоча і допускає обґрунтовані законом винятки. Розгляд кримінальних проваджень у розумні строки запобігає невинуватому затягуванню процесу та забезпечує ефективність правосуддя. Принцип рівності гарантує всім учасникам провадження рівні можливості для реалізації своїх процесуальних прав та захисту законних інтересів. Право на правову допомогу включає можливість користуватися послугами адвоката або здійснювати самопредставництво у суді. Обґрунтованість судових рішень передбачає їх базування на нормах матеріального та процесуального права з урахуванням доказів, досліджених у судовому засіданні. Нарешті, право на оскарження судових рішень забезпечує можливість перегляду справи вищою судовою інстанцією.

Територіальна підсудність визначається місцем вчинення кримінального правопорушення, при цьому досудове розслідування та судовий розгляд здійснюються на території, до якої територіально належить місце вчинення злочину. У випадку вчинення кількох кримінальних правопорушень кримінальне провадження розглядає суд, під юрисдикцією якого було вчинено найтяжче з них, а якщо злочини є рівнозначними за ступенем тяжкості, компетентним визнається суд місця вчинення останнього правопорушення, при цьому коли місце вчинення злочину встановити неможливо, провадження розглядається судом за місцем закінчення досудового розслідування [8, с. 11]. Законодавець передбачає особливості територіальної підсудності для окремих категорій проваджень, зокрема кримінальні провадження, вчинені у місті Києві, розглядаються районними судами міста Києва, водночас кримінальне

провадження щодо судді не може розглядатися судом, у якому він працює або працював, тому справа передається найближчому суду іншої адміністративно-територіальної одиниці того самого рівня [8, с. 11].

Інстанційна підсудність, регламентована статтею 33 КПК України, визначається стадією судового розгляду кримінального провадження та встановлює ієрархічний розподіл компетенції між судами різних інстанцій. Розгляд кримінальних проваджень у першій інстанції здійснюють місцеві суди, зокрема районні, міські та міськрайонні суди, які є основною ланкою судової системи. Апеляційний перегляд судових рішень здійснюють апеляційні суди, включаючи Апеляційний суд Автономної Республіки Крим, обласні суди, а також апеляційні суди міст Києва та Севастополя. Касаційне провадження є виключною компетенцією Верховного Суду як найвищої судової інстанції. Перегляд судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами здійснюється залежно від підстав перегляду відповідним судом, при цьому за нововиявленими обставинами справу переглядає суд, який ухвалив оскаржуване рішення, тоді як за виключними обставинами компетентний суд визначається характером підстав перегляду відповідно до частини 3 статті 459 КПК України [8, с. 11–12].

Підсудність за зв'язком кримінальних проваджень передбачає можливість об'єднання декількох проваджень для підвищення процесуальної ефективності та забезпечення всебічності дослідження обставин справи. Згідно з частиною 1 статті 217 КПК України, досудові розслідування можуть об'єднуватися у випадках, коли вони стосуються кількох осіб, підозрюваних у вчиненні одного кримінального правопорушення, або однієї особи, підозрюваної у вчиненні кількох кримінальних правопорушень, що дозволяє комплексно дослідити всі обставини та взаємозв'язки між діями. Відповідно до статті 334 КПК України, на стадії судового розгляду судові провадження можуть бути об'єднані в одне провадження або, навпаки, виділені в окреме провадження залежно від конкретних обставин справи та процесуальної доцільності. Об'єднання проваджень виправдане у ситуаціях, коли різні кримінальні провадження мають спільних учасників, зокрема

свідків, або стосуються пов'язаних між собою подій, що дозволяє спростити процедуру, уникнути повторення процесуальних дій та підвищити ефективність судового розгляду.

Стаття 434-1 КПК України встановлює процесуальний порядок передачі кримінальних справ на розгляд судами вищого рівня у випадках, коли виникає необхідність відступити від попередніх висновків щодо застосування норм права або вирішити виключні правові питання, що мають принципове значення для формування єдиної правозастосовної практики. Законодавець диференціює підстави для передачі кримінального провадження на дві основні категорії, які відрізняються за своєю правовою природою та процесуальними наслідками. Перша категорія стосується необхідності відступу від висновку щодо застосування норми права, викладеного у попередньому рішенні Верховного Суду, при цьому колегія суддів передає справу на розгляд палати у випадках, коли виникає потреба відступити від висновку, викладеного у рішенні, ухваленому тією самою колегією або палатою. Водночас суд має право передати кримінальне провадження на розгляд об'єднаної палати, коли виникає необхідність відступити від правової позиції, сформульованої колегією суддів іншої палати чи об'єднаною палатою, що забезпечує можливість перегляду усталених підходів до тлумачення правових норм. Найбільш складні випадки, що потребують відступу від висновку щодо застосування норми права, викладеного в рішенні Великої Палати Верховного Суду або колегії суддів іншого касаційного суду, передаються безпосередньо на розгляд Великої Палати Верховного Суду як найвищої судової інстанції [1].

Друга категорія підстав для передачі кримінальної справи пов'язана з виявленням виключної правової проблеми, коли така передача є необхідною для розвитку законодавства та формування єдиної правозастосовної практики, що відображає прецедентну функцію Верховного Суду у правовій системі України. Рішення про передачу кримінального провадження до вищої судової інстанції ухвалюється кваліфікованою більшістю голосів суддів, що розглядають справу, при цьому суд складає мотивовану ухвалу, яка повинна містити обґрунтування необхідності відступу

від попереднього висновку щодо застосування правових норм або аргументовано викладати сутність виключної правової проблеми. Стаття 434-2 КПК України деталізує процедурні аспекти передачі кримінального провадження на розгляд палати, об'єднаної палати чи Великої Палати Верховного Суду України, встановлюючи послідовність процесуальних дій та гарантії забезпечення прав учасників провадження. Суд може прийняти рішення про передачу справи як за власною ініціативою, так і на підставі клопотання учасника процесу, що забезпечує баланс між судовою ініціативою та диспозитивністю учасників провадження. Рішення про передачу ухвалюється більшістю голосів суддів у складі суду, що здійснює розгляд, причому питання передачі має бути вирішене до моменту винесення постанови судом касаційної інстанції, що унеможливорює використання механізму передачі після вичерпання можливостей касаційного перегляду.

Ухвала суду про передачу кримінального провадження повинна містити детальну мотивацію необхідності відступу від правової позиції або обґрунтування виникнення виключної правової проблеми, що дозволяє вищій судовій інстанції оцінити обґрунтованість такої передачі, при цьому суддя, який не погоджується з рішенням, має право висловити окрему думку у письмовій формі, що є проявом принципу незалежності судді та забезпечує прозорість судового рішення. У разі відсутності достатніх підстав для передачі справа повертається на розгляд відповідної колегії суддів, при цьому повторна передача на розгляд Великої Палати не допускається, що запобігає зловживанню процесуальними правами, а суддя-доповідач має право звернутися до Науково-консультативної ради Верховного Суду для отримання кваліфікованого висновку щодо застосування норми права, що сприяє науковому обґрунтуванню судового рішення [1].

У контексті міжнародного співробітництва у кримінальних справах передача провадження іншій державі призводить до втрати українськими органами досудового розслідування та судами права здійснювати процесуальні дії, за винятком надання міжнародної правової допомоги на запит іноземної держави [9, с. 149]. Визначення місця вчинення кримінального

правопорушення є критично важливим для правильної кваліфікації діяння та встановлення підсудності, проте законодавча невизначеність цього поняття в КПК України призводить до різних доктринальних інтерпретацій, при цьому широкий підхід трактує місце вчинення кримінального правопорушення як всю територію України, що спрощує процесуальні питання але не відповідає принципу визначеності, тоді як вузький підхід акцентує на конкретному географічному пункті вчинення діяння або настання наслідків, що ускладнює вибір між місцем діяння та місцем настання наслідків, наприклад, коли удари нанесені в одному місці, а смерть потерпілого настала у лікарні в іншому населеному пункті [10, с. 274]

Висновки. Проведене дослідження інституту підсудності у кримінальному процесі України дозволяє констатувати, що підсудність становить фундаментальний процесуальний інститут, який забезпечує реалізацію конституційного права особи на розгляд справи компетентним, незалежним і неупередженим судом через визначення суду, уповноваженого розглядати конкретне кримінальне прова-

дження, проте відсутність чіткого легального визначення поняття «підсудність» у Кримінальному процесуальному кодексі України породжує множинність доктринальних інтерпретацій та створює передумови для суперечностей у правозастосовній практиці. Функціональне призначення інституту підсудності полягає не лише у технічному розподілі справ між судами, але й у забезпеченні справедливого правосуддя, реалізації принципів правової держави, структурній організації судової системи та захисті процесуальних прав учасників кримінального провадження. Чинне законодавче регулювання різних видів підсудності, включаючи територіальну, інстанційну та підсудність за зв'язком проваджень, загалом відповідає потребам кримінального судочинства, проте потребує удосконалення у частині усунення прогалин та суперечностей, зокрема щодо вдосконалення механізму передачі кримінальних справ на розгляд судами вищого рівня для забезпечення правової визначеності, ефективності кримінального судочинства та реалізації конституційних гарантій справедливого суду в Україні

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : Кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI : станом на 26 груд. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
2. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : Пакт Орг. Об'єдн. Націй від 16.12.1966 : станом на 19 жовт. 1973 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text
3. Маляренко В. Т. Конституційні засади кримінального судочинства. Київ : Юрінком Інтер, 2004. 320 с.
4. Аленін Ю. П. Кримінально-процесуальне право України : підручник. Харків, 2009. 816 с.
5. Михеєнко М. М., Нор В. Т., Шибіко В. М. Кримінальний процес України : підручник. 2-ге вид. Київ, 1999. 536 с.
6. Пожар В. Г. Інститут підсудності у кримінальному провадженні : сутність, призначення та недоліки правової регламентації. *Актуальні проблеми удосконалення кримінального процесуального законодавства* : матеріали Всеукр. науково-практ. конф., присвяч. до 70-річчя д. ю. н., проф. Ю. П. Аленіна, м. Одеса, 21 квіт. 2017 р. Одеса, 2017. С. 245–248.
7. Оверчук С. В. Реформування інституту підсудності в новому Кримінальному процесуальному кодексі України. *Актуальні проблеми правотворення в сучасній Україні* : матеріали III Всеукр. науково-практ. конф., м. Київ, 26 квіт. 2012 р. Київ, 2012. С. 24–26.
8. Михайленко О. Р. Провадження кримінальних справ у суді : конспект лекцій. Київ : Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 1992. 116 с.
9. Маляренко В. Т., В. Г. Гончаренко. Кримінально-процесуальний кодекс України. 4-те вид. Київ : Юрискон-сульт, 2007. 896 с.
10. Л. Брич. Місце вчинення злочину і його значення у розмежуванні складів злочинів та відмежуванні їх від складів інших правопорушень. *Вісник Львівського університету*. 2011. № 52. С. 267–280.

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.10.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 24.11.2025

Дата публікації: 19.12.2025

Петков В. П.,

*доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України,
науковий співробітник науково-дослідної лабораторії з проблем запобігання кримінальним правопорушенням
Донецького державного університету внутрішніх справ
<https://orcid.org/0000-0003-4310-5876>*

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІЦІЯ УКРАЇНИ ЯК ОДИН ІЗ СУБ'ЄКТІВ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВООХОРОННОЇ ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ

THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE AS ONE OF THE SUBJECTS OF THE IMPLEMENTATION OF THE LAW ENFORCEMENT FUNCTION OF THE STATE

Стаття присвячена комплексному аналізу ролі Національної поліції України у реалізації правоохоронної функції держави в умовах воєнного стану та зростання безпекових ризиків. На основі узагальнення наукових підходів вітчизняних учених визначено сутність правоохоронної функції держави як системного напрямку її діяльності, спрямованого на забезпечення прав і свобод людини, підтримання законності, конституційного ладу та правопорядку. Наголошено, що Національній поліції України, як центральний орган виконавчої влади у сфері забезпечення публічної безпеки, виконує правотворчі, виконавчо-розпорядчі та практично-правоохоронні завдання, що визначає її ключовим інститутом у сфері гарантування правопорядку та стійкості держави. У статті висвітлено зміст і специфічні ознаки правоохоронної функції держави, окреслено інституційні, нормативні та ресурсні елементи механізму її реалізації. Окрема увага приділена аналізу стратегічних орієнтирів реформування правоохоронних органів, визначених Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як складової сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки. Наголошується, що реформи спрямовані на цифровізацію, модернізацію управління, удосконалення кримінальної політики, посилення механізмів прозорості, підзвітності та демократичного контролю. Визначено ключові виклики реалізації реформ, серед яких: бюрократичні бар'єри, кадровий дефіцит, корупційні ризики та потреба у стабільному фінансуванні. Узагальнено, що ефективність виконання Національної поліції України правоохоронної функції держави визначається рівнем інституційної стійкості, якістю реформ, ресурсним забезпеченням і суспільною підтримкою. За умов належного впровадження стратегічних змін досліджуваного нами органу, здатна зміцнити правопорядок, гарантувати верховенство права та забезпечити безпеку громадян у контексті сучасних загроз.

Ключові слова: *правоохоронна функція держави, Національна поліція України, публічна безпека, реформування правоохоронних органів, державна політика.*

The article is devoted to a comprehensive analysis of the role of the National Police of Ukraine in the implementation of the state's law enforcement function in conditions of martial law and growing security risks. Based on a generalization of the scientific approaches of domestic scholars, the essence of the state's law enforcement function is defined as a systematic direction of its activities aimed at ensuring human rights and freedoms, maintaining legality, constitutional order, and the rule of law. It is emphasized that the National Police of Ukraine, as the central executive body in the field of public security, performs law-making, executive, administrative, and practical law enforcement tasks, which makes it a key institution in ensuring law and order and the stability of the state. The article highlights the content and specific features of the law enforcement function of the state and outlines the institutional, regulatory, and resource elements of the mechanism for its implementation. Particular attention is paid to the analysis of the strategic guidelines for reforming law enforcement agencies, as defined in the Comprehensive Strategic Plan for Reforming Law Enforcement Agencies as a Component of Ukraine's Security and Defense Sector for 2023–2027. It is emphasized that the reforms are aimed at digitalization, modernization of management, improvement of criminal policy, and strengthening of mechanisms for transparency, accountability, and democratic control. Key challenges to the implementation of reforms have been identified, including bureaucratic barriers, staff shortages, corruption risks, and the need for stable funding. In general, the effectiveness of the National Police of Ukraine in performing the law enforcement function of the state is determined by the level of institutional stability, the quality of reforms, resource provision, and public support. With the proper implementation of strategic changes, the agency we studied is capable of strengthening law and order, guaranteeing the rule of law, and ensuring the safety of citizens in the context of modern threats.

Key words: *law enforcement function of the state, National Police of Ukraine, public safety, reform of law enforcement agencies, state policy.*

Постановка проблеми. Реалізація вектору побудови України, як правової та незалежної держави є неможливим без удосконалення системи правоохоронних органів, які своєю чергою є гарантами реалізації правоохоронної функції держави. Саме Національна поліція України (далі – НПУ) є ключовим суб'єктом у цьому аспекті в частині забезпечення публічної безпеки, охорони громадського порядку, захисту прав і свобод людини та протидії злочинності.

З урахуванням воєнного стану, підвищення безпекових ризиків, появи нових видів правопорушень та необхідності швидкого реагування на нагальні потреби суспільства, вплив НПУ посилюється. Зокрема, це обумовлено не лише особливостями діяльності НПУ, як інструменту забезпечення правопорядку, а й важливої частини стійкості держави до нагальних загроз.

Водночас сучасний стан розвитку НПУ, як системи центральних органів виконавчої влади, характеризується низкою проблем, що стримують повноцінну реалізацію правоохоронної функції держави. Через призму цього виникає потреба у поглибленому здійсненні наукового пізнання сутності та змісту правоохоронної функції держави, а також місця НПУ у її реалізації.

Аналіз останніх досліджень. Принагідно зауважити, що дослідження ролі НПУ щодо реалізації правоохоронної функції держави є предметом наукової розвідки значної кількості вчених. Серед найбільш ґрунтовних праць слід використати імена наступних авторів: Арабаджи Н. Б., Безпалова О. І., Белов Д. М., Белова М. В., Кобзар О. Ф., Кріцак І. В., Рабінович П. М., Соколенко О. Л., Шай Р. Я., Швед І. І. та інші.

Метою написання статті є визначення місця НПУ у системі правоохоронних органів, як гаранта реалізації правоохоронної функції держави.

Постановка проблеми. Через призму прояву прагнення задоволення потреб соціальної спільноти, що обумовлені у межах їх діяльності законотворчими інститутами можна визначити сутність основних напрямків діяльності держави. У цьому контексті Рабінович П. М. визначає, що змістова сутність держави визначається у межах її функцій, як основних напрямків її діяльності, які розкривають її соціальну сутність і призначення в суспільстві [1, с. 47].

У наукових джерелах наголошено, що держава виконує низку ключових функцій, зокрема Белов Д. М., Швед І. І. та Белова М. В., уточнюють, що відповідна сфера діяльності держави може визначатися як функція охорони конституційного ладу, прав і свобод громадян, захисту правопорядку та власності, тобто як охоронна функція держави загалом [2, с. 15]. З урахуванням зазначеного особливої уваги потребує аналіз наукових підходів до визначення правоохоронної функції держави. Однак плюралізм думок вчених щодо досліджуваної функції характеризується широким спектром підходів до її тлумачення, що спричинило відсутність єдиного підходу до її визначення.

Так, Кобзар О. Ф. наголошує, що правоохоронна діяльність держави має чітко виражений політичний характер. Він вважає її одним із основних напрямів державної політики, який ґрунтується на правових нормах і загальних принципах права та здійснюється компетентними органами через поєднання методів переконання і застосування примусу. Метою такої діяльності є забезпечення конституційних прав і свобод громадян і підтримання належного правопорядку [3, с. 11].

Водночас Соколенко О. Л. тлумачить правоохоронну функцію держави як комплексний і пріоритетний напрям державної політики, що спрямований на забезпечення верховенства права та пріоритету прав людини, охоплюючи захист основ конституційного ладу, а також прав, свобод і законних інтересів громадян, підтримання законності та правопорядку [4, с. 851].

Кріцак І. В. розглядає правоохоронну функцію держави як комплексний напрям її діяльності, що забезпечується необхідними ресурсами. Вона охоплює низку заходів, у тому числі примусових, ґрунтованих на принципах справедливості та ефективності, і спрямована на забезпечення прав, свобод та законних інтересів громадян, підтримання соціальної злагоди, а також запобігання індивідуальним, колективним і масовим порушенням законності та правопорядку [5, с. 369].

На противагу цьому деякі автори звужують визначення правоохоронної функції держави, розглядаючи її виключно у межах діяльності правоохоронних органів. При цьому, слухним

є твердження Шая Р. Я., що зміст правоохоронної діяльності полягає у виконанні державних функцій через владні та оперативні заходи державних органів, що спрямовані на охорону норм права від порушень, захист суб'єктивних прав громадян та забезпечення виконання їхніх юридичних обов'язків [6, с. 11].

Враховуючи вищезазначене вбачається, що правоохоронну функцію держави слід розглядати, як системний напрямок її діяльності, що забезпечує охорону прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина, підтримання законності, конституційного ладу та правопорядку, а також створює умови для безпечного функціонування суспільства та його інституцій. Тому не можна не погодитися з тим, що вона має ознаки, які характеризують її як самостійну функцію держави, адже остання структурує у собі низку стратегічних цілей.

За Безпаловою О. І., до механізму реалізації правоохоронної функції держави належать декілька ключових складових, зокрема: інституційна, що визначає суб'єктів реалізації цієї функції; адміністративно-правові норми, які регламентують її специфіку; принципи реалізації; форми та методи застосування; правовідносини, у межах яких нормативні приписи втілюються на практиці; а також ресурсне забезпечення, що включає кадрові, інформаційні, матеріальні та технічні аспекти [7, с. 112].

До специфічних ознак правоохоронної функції держави належать наступні:

1. Вона характеризує право як особливий спосіб впливу на поведінку людей, зокрема на їхню свідомість через можливість застосування санкцій, встановлення заборон та реалізацію юридичної відповідальності.

2. Виконує інформаційну роль, ознайомлюючи суб'єктів суспільних відносин із соціальними цінностями, які перебувають під охороною засобами правових приписів.

3. Є показником політичного та культурного рівня суспільства, демонструючи гуманні засади, закріплені в праві, а також ступінь розвитку правової свідомості й дотримання правових норм у суспільстві.

Ми підтримуємо думку, що правоохоронна функція держави охоплює всі суспільні відносини, які виникають як всередині країни, так і у взаємодії з іншими державами та спрямова-

на на забезпечення дотримання законів і нормативно-правових актів усіма суб'єктами державної діяльності. Ефективне виконання цієї функції свідчить про здатність держави гарантувати права та свободи людини, які визначають її основну спрямованість.

Недотримання державою правопорядку ставить під загрозу основу суспільних відносин на яких ґрунтується демократичний розвиток країни. Тобто, правоохоронна функція держави є головним напрямом її діяльності, спрямованим на забезпечення виконання конституційних гарантій перед людиною, охорону найвищих соціальних цінностей та регулювання всіх внутрішніх і зовнішніх відносин держави.

В Україні правоохоронну функцію держави реалізують різні суб'єкти, безпосередньо чи опосередковано, серед яких особливе місце посідає НПУ. Вона є ключовою частиною системи Міністерства внутрішніх справ України. Відповідно до ч. 1 ст. 1 Закону України «Про Національну поліцію» (далі – Закон): «Національна поліція України (поліція) – це центральний орган виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку» [8].

Відповідно до ст. 2 Закону, на НПУ покладается низка основних завдань. До них належать: забезпечення публічної безпеки і порядку; охорона прав і свобод людини, а також інтересів суспільства і держави; протидія злочинності; надання визначених законом послуг особам, які потребують допомоги через особисті, соціальні, економічні обставини або внаслідок надзвичайних ситуацій [8].

Разом з тим, правоохоронна діяльність НПУ, як і робота інших державних органів, ґрунтується на визначених законодавством принципах. У ст.ст. 6–12 Закону закріплено основні засади її функціонування, зокрема: верховенство права, дотримання прав і свобод людини, законність, відкритість та прозорість, політична нейтральність, взаємодія з населенням на засадах партнерства, безперервність [8].

Як зазначає Арабаджи Н. Б., НПУ здійснює правоохоронну функцію держави у властивій їй формі та відповідно до вимог чинного законодавства з урахуванням трьох основних напрямків такої діяльності: правотворчого, виконавчо-

розпорядчого та практично-правоохоронного [9, с. 12]. У межах цих напрямів правоохоронна діяльність НПУ охоплює комплекс заходів, спрямованих на захист прав і свобод громадян і держави, підтримання публічної безпеки та порядку, а також протидію злочинності [9, с. 13].

З огляду на зазначені напрями реалізації правоохоронної функції держави та потребу у підвищенні її ефективності, у межах державної політики закріплено стратегічний підхід до модернізації всієї системи правоохоронних органів, НПУ зокрема. З метою реалізації цього було підготовлено Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як складової сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки (далі – План), затверджені Указом Президента України від 21.04.2023 р. № 228/2023, визначено необхідність системного та всебічного оновлення правоохоронної сфери [10]. У документі наголошується, що після перемоги України суспільство очікує рішучих позитивних змін, зокрема у сфері забезпечення прав і свобод людини, зміцнення принципу верховенства права та подальшої розбудови демократичної держави. Зростає також потреба в інтенсивній цифровізації, оперативності та результативності роботи органів державної влади, що є актуальним і для органів правопорядку, які повинні посилювати свій стратегічний та оперативний потенціал для належного виконання визначених законом функцій.

У Плані підкреслюється, що реформи мають охоплювати всі аспекти діяльності правоохоронних органів – від удосконалення системи підготовки й відбору професійних кадрів до підвищення ефективності управління відповідно до міжнародних стандартів прозорості та підзвітності. Окрема увага приділяється мінімізації корупційних та інших ризиків, у тому числі шляхом посилення механізмів демократичного цивільного контролю за процесом ухвалення рішень. Загальна мета реформування полягає у вдосконаленні ціннісних орієнтирів та організаційної культури органів правопорядку, модернізації управлінських структур і законодавчого забезпечення з урахуванням потреб правозастосовної практики.

Пріоритетами реформ визначено забезпечення верховенства права, ефективну протидію злочинності при суворому дотриманні прав люди-

ни, включно з гарантіями гендерної рівності, зміцнення незалежності органів правопорядку, розвиток міжнародної взаємодії та міжвідомчої взаємодії. Також підкреслюється необхідність підвищення результативності виконання покладених функцій та покращення взаємодії між різними органами правопорядку й суб'єктами сектору безпеки і оборони. При цьому, План визначає шість ключових стратегічних напрямів, які охоплюють основні аспекти діяльності правоохоронних органів та прокуратури.

Перший напрям передбачає підвищення їх дієвості й ефективності через уніфікацію правових засад їхньої діяльності, чітке розмежування функцій з іншими державними органами, впровадження ризик-орієнтованих підходів, посилення кібербезпеки, гармонізацію прикордонного контролю з нормами ЄС та розширення міжнародного співробітництва.

Другий напрям формує послідовну кримінальну політику з пріоритетом запобігання злочинності, невідворотності покарання та захисту потерпілих, включаючи розробку трирічного Національного плану превенції злочинності, щорічне визначення пріоритетів протидії та обов'язкову кримінологічну експертизу законодавчих змін.

Третій напрям забезпечує оперативність і гуманізацію кримінального провадження шляхом розвитку відновного правосуддя, альтернативних заходів (*diversionary measures*), удосконалення інституту підслідності, розширення дискреції прокурора та посилення захисту учасників провадження.

Четвертий напрям запроваджує результативно-орієнтоване управління з чіткими ключовими критеріями ефективності, оптимізацією структур, прозорим доббором кадрів, єдиними стандартами доброчесності та впровадженням інституту детективів.

П'ятий напрям охоплює комплексну цифрову трансформацію: від електронного кримінального провадження й уніфікованих систем автентифікації до використання штучного інтелекту, блокчейну та інтероперабельності з європейськими базами даних.

Останній напрям гарантує відкритість, прозорість і незалежність через посилення демократичного цивільного контролю, регулярний зовнішній соціологічний моніторинг,

щорічну звітність та впровадження комплексного гендерного підходу. Усі ці заходи разом створюють цілісну систему, спрямовану на досягнення європейських стандартів верховенства права, ефективний захист суспільства від злочинності та зміцнення національної безпеки України до 2027 року.

Реалізація положень Плану реформ є складним та багатоетапним процесом, що потребує значних інституційних, кадрових і фінансових вкладень. Системні трансформації, зокрема цифрова трансформація державного управління, впровадження результативно-орієнтованої моделі управління, модернізація процедур кримінального провадження та гармонізація національного законодавства з правом Європейського Союзу, передбачають не лише технічне та нормативно-правове забезпечення, але й фундаментальну зміну управлінської культури, підвищення професійної компетентності працівників й формування нової організаційної лінії.

На противагу цьому, серед ключових викликів реалізації цього слід виокремити бюрократичність процедур реалізації, дефіцит кваліфікованих кадрів, внутрішній опір можливим змінам, недостатній рівень міжвідомчої координації, необхідність мінімізації корупційних ризиків, а також необхідність гарантування стабільного фінансування в умовах тривалих безпекових ризиків. Тому, успішність реалізації стратегічних реформ детермінується не лише якістю планування, але й послідовністю

та координованістю дій держави, рівнем суспільної підтримки й інституційною стійкістю до зовнішніх та внутрішніх викликів.

Висновки. Отже, ефективність НПУ як гаранта реалізації правоохоронної функції держави залежатиме від системності реформ, належного ресурсного забезпечення та суспільної підтримки, що дозволить гарантувати правопорядок, верховенство права та стійкість держави в умовах сучасних викликів.

З аналізу теоретичних засад правоохоронної функції держави свідчить, що НПУ є ключовим інститутом забезпечення правопорядку, безпеки та конституційних гарантій громадян. Її діяльність охоплює правотворчий, виконавчо-розпорядчий та практично-правоохоронний напрями, що забезпечує системну реалізацію правоохоронної функції держави.

Водночас сучасні виклики обумовлені воєнним станом спровокували низку загроз та зміни в соціальних потребах, ускладнюючи ефективність діяльності НПУ, підвищуючи вимоги до структури, кадрів, технічного забезпечення та дотримання принципів відкритості й прав людини.

Свою чергою, План визначає ключові напрями модернізації: цифровізацію, оновлення управління, розвиток кримінальної політики, мінімізацію корупційних ризиків та посилення демократичного контролю. Реалізація цих заходів ускладнюється ресурсними потребами, кадровими дефіцитами, інституційним опором і необхідністю міжвідомчої координації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави : навч. Посібник. 10-е вид., доп. Львів : Край. 2008. 224 с.
2. Белов Д.М., Швед І.І., Белова М.В. Правоохоронна функція держави: роль та місце органів прокуратури. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 76(2). Ч. 2. 2023. С. 13–20.
3. Кобзар О. Ф. Підходи щодо визначення поняття правоохоронної функції держави. *Юридична наука*. 2015. № 9. С. 7–13.
4. Соколенко О. Л. Поняття та ознаки правоохоронної функції держави як основи правоохоронної діяльності. *Форум права*. 2012. № 4. С. 847–852.
5. Кріцак І. В. Правоохоронна функція держави та її вплив на формування функції надання послуг населенню органами внутрішніх справ України. *Форум права*, 2009. № 3. С. 365-372.
6. Шай Р.Я. Природа та сутність правоохоронної діяльності. *Наше право*. 2014. № 5. С. 10-16.
7. Безпалова О. Правове забезпечення управління органами поліції України. *Підприємство, господарство і право. Адміністративне право і процес*. 2017. № 9. С. 111–115.
8. Про національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 р. № 580-ХІІІ зі зм. та доп. станом на 19.12.2019 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 40-41. ст. 379. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/580-19#Text>.
9. Арабаджи Н. Б. Правоохоронна функція Національної поліції. *Актуальні проблеми політики*. 2022. Вип. 70. С. 10–15. DOI <https://doi.org/10.32782/app.v70.2022.2>

10. Указ Президента України №273/2023 Про Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки, *Офіційний сайт Офісу Президента України* (Офіційне інтернет-представництво Президента України). URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2732023-46733>

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.10.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 24.11.2025

Дата публікації: 19.12.2025

Якових Є. В.,
*доктор філософії в галузі «Право»,
доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики
Одеського державного університету внутрішніх справ
<https://orcid.org/0009-0000-2670-6501>*

ГАРАНТІЇ ЗАХИСТУ ПРАВА ВЛАСНОСТІ ПРИ ВИРІШЕННІ ПИТАННЯ ПРО СПЕЦІАЛЬНУ КОНФІСКАЦІЮ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

GUARANTEES FOR THE PROTECTION OF PROPERTY RIGHTS IN DEALING WITH SPECIAL CONFISCATION IN CRIMINAL PROCEEDINGS

В статті актуалізується питання практичного застосування передбаченого КПК України механізму гарантування захисту права власності, який нерідко виявляється таким, що не відповідає меті втручання, внаслідок чого відбувається непропорційне порушення прав учасників кримінального провадження, зокрема, під час вирішення питання про речові докази, здійснення спеціальної конфіскації. У цьому контексті актуальним залишається питання адаптації конвенційних стандартів захисту права власності на національному рівні, яка покликана забезпечити належний баланс між необхідністю втручання у майнові права особи в межах кримінального провадження та обов'язком держави гарантувати пропорційність і справедливість такого втручання. Метою дослідження є визначення стану дотримання конвенційних гарантій захисту права власності крізь призму національного механізму захисту права власності у кримінальному провадженні та практики ЄСПЛ, зокрема під час вирішення питання про спеціальну конфіскацію та про долю речових доказів.

Зроблено висновок, що нормативні приписи в частині вирішення питання про спеціальну конфіскацію та щодо речових доказів у справі мають відповідати вимогам конкретики, розмежовуючи підстави та порядок застосування спеціальної конфіскації та речових доказів, з визначенням процедури їх застосування, щоб особа могла розумно передбачити, в яких випадках може бути застосована спеціальна конфіскація, в яких вирішується питання про речові докази. Зазначається, що має бути відпрацьована послідовність практики національних судів, що унеможливило б довільне застосування конфіскації («надмірності індивідуального тягара» та «справедливої рівноваги»); сторона обвинувачення зобов'язана у кожній такій справі встановлювати та доводити зв'язок конфіскованого майна з кримінально протиправними діями, у вчиненні якого особа обвинувачується, або доводити обізнаність третьої особи щодо використання її майна в незаконних цілях.

Ключові слова: *процесуальні гарантії, право власності, тягар доведення, правова визначеність, речові докази, пропорційність, справедлива рівновага, надмірний індивідуальний тягар.*

The article discusses the practical use of the mechanism for guaranteeing the protection of the right to property provided for in the CPC of Ukraine, which frequently proves to be inconsistent with the purpose of the interference in a disproportionate violation of the conventional rights of criminal proceedings participants, in particular, when deciding on material evidence and special confiscation. In this context, the issue of adapting conventional standards for the protection of the right to property at the national law remains relevant, which is aimed at ensuring an appropriate balance between the need to interfere with a person's property rights in criminal proceedings and the obligation of the state to guarantee the proportionality and fairness of such interference. The purpose of this study is to identify the state of compliance with conventional guarantees of property rights protection through the national mechanism for protecting property rights in criminal proceedings and the practice of the ECHR, in particular when resolving issues of special confiscation and of material evidence.

It was concluded that normative provisions regarding the special confiscation and material evidence in a criminal case must be specific, differentiating between the grounds and procedure for applying special confiscation and material evidence, with a definition of the procedure for their application, so that a person can reasonably predict in which cases special confiscation may be applied and in which cases the issue of material evidence is decided. It is noted that the practice of national courts should be developed in a consistent manner, preventing the arbitrary application of confiscation (“excessive individual burden” and “fair balance”); the prosecution is responsible for establishing and proving in each

such case the relationship between the confiscated property and the criminal offense with which the person is accused, or proving the person's knowledge of the use of their property for illegal purposes.

Key words: *procedural guarantees, property rights, obligation to prove, legal determination, material evidence, proportionality, fair balance, excessive individual burden.*

Постановка проблеми. Гарантії дотримання конвенційних прав людини є пріоритетом будь-якої сучасної демократичної держави, особливо гостро це питання постає у сфері кримінального провадження. В кримінальному процесі питання обмеження права власності є найбільш чутливим, оскільки діяльність органів досудового розслідування, прокуратури та суду не може бути ефективною за відсутності в національному законодавстві чітко визначених правових інструментів, які забезпечують належне регулювання поведінки учасників кримінального провадження. Практичне застосування передбачених КПК України механізмів гарантування захисту права власності нерідко виявляється таким, що не відповідає меті втручання, внаслідок чого відбувається непропорційне порушення конвенційних прав учасників кримінального провадження, і зокрема, під час вирішення питання про речові докази, здійснення спеціальної конфіскації. Відповідно до статті 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, кожна фізична та юридична особа володіє правом мирно користування своїм майном, а позбавлення власності допускається лише в суспільних інтересах і за умов, визначених законом та узгоджених із загальними принципами міжнародного права [1].

У цьому контексті вже тривалий час актуальним залишається питання адаптації конвенційних стандартів захисту права власності на національному рівні, яка покликана забезпечити належний баланс між необхідністю втручання у майнові права особи в межах кримінального провадження та обов'язком держави гарантувати пропорційність і справедливості такого втручання відповідно до вимог Конвенції та практики ЄСПЛ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти даної проблематики досліджували Ю.П. Аленін, О.О. Бондаренко, В.І. Галаган, І.А. Галась, І.В. Гловюк, Ю.М. Грошевий, О.В. Капліна, В.М. Корельський, В.Т. Малярченко, Ю.М. Мирошніченко, О.Р. Михайленко,

М.М. Михеєнко, П.М. Рабінович, К.В. Степаненко, В.М. Тertiшник, Т.І. Фулей, В.П. Шибіко, О.Г. Яновська та інші. Попри наявність значної кількості наукових праць, авторських публікацій, судової практики, у кримінальній процесуальній діяльності по сьогодні відсутня єдина позиція щодо сутності обмеження майнових прав під час здійснення спеціальної конфіскації та цілей застосування передбачених законом механізмів захисту права власності у випадку його обмеження. Користуючись процесуальною невизначеністю, наразі суб'єкти здійснення кримінального провадження на власний розсуд тлумачать окремі положення закону, що сприяє численним зловживанням з боку органів досудового розслідування та суду і призводить до безпідставного й часто невинновданого втручання у право власності. Судова практика національних судів, Європейського суду з прав людини свідчить про наявність в українському кримінальному процесуальному законодавстві фундаментальних прогалин, які на практиці призводять до свавільного обмеження права власності, захист якого стає вкрай складним з огляду на формалізм передбачених законом процедур.

Метою цього дослідження є визначення стану дотримання конвенційних гарантій захисту права власності крізь призму національного механізму захисту права власності у кримінальному провадженні та судової практики Європейського суду з прав людини, зокрема під час вирішення питання про спеціальну конфіскацію та про долю речових доказів, що забезпечує можливість сформулювати положення та рекомендації з метою підвищення ефективності застосування конвенційних гарантій захисту права власності у кримінальному провадженні при застосуванні спеціальної конфіскації.

Виклад основного матеріалу. Стаття 1 Конвенції гарантує кожній особі право мирно володіти своїм майном. Втім кожна держава вправі вводити в дію такі закони, які вона вважає за необхідне, щоб здійснювати контроль за

користуванням особами майном. І серед інших заходів конфіскація може застосовуватися як стримуючий фактор у протидії організованій злочинності, легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом ін. За умов використання особою власності з метою порушення прав та свобод інших фізичних чи юридичних осіб, державних або суспільних інтересів, або надбання у власність майна в незаконний спосіб, внаслідок вчинення злочину, чинним законодавством передбачений порядок спеціальної конфіскації такого майна.

І в таких випадках втручання держави у право власності має відповідати низці ключових принципів, сформованих у практиці Європейського суду з прав людини. Насамперед йдеться про принцип пропорційності, забезпечення належного балансу між легітимною метою втручання та засобами її досягнення, а також принципом правової визначеності.

Для застосування спеціальної конфіскації у передбачений законом спосіб, в першу чергу, органи досудового розслідування, прокуратура зобов'язані довести факт злочинного походження майна, або використання його для схилення іншої особи до вчинення кримінального правопорушення, або використання його як засобу вчинення кримінального правопорушення. За відсутності належних і допустимих доказів того, що вилучене майно було отримане обвинуваченим у результаті вчинення інкримінованого йому правопорушення, а також якщо відповідне обвинувачення у цій частині не було висунуте, підстави для застосування спеціальної конфіскації відсутні. Цей принцип закріплений в низці рішень ЄСПЛ: у справі *Todorov* та інші проти Болгарії (заява № 50705/11 та інші) ЄСПЛ встановив, що державою не було докладено зусиль для вивчення зв'язку між майном та стверджуваною злочинною діяльністю (порушення ст. 1 Конвенції) [2]; у справі *Ismayilov v. Russia* (заява №30352/03) ЄСПЛ визнав порушення ст. 1, оскільки держава, крім іншого, не довела злочинного походження майна, що підлягало конфіскації (законність вилучених грошей підтверджувалася офіційними документами) [3]; у справі *Grifhorst v. France* (заява №28336/02) ЄСПЛ визнав втручання непропорційним, оскільки держава не довела конкретного зв'язку між майном

і правопорушенням, а отже тягар доведення не дотримано [4]; у справі *Silickienė v. Lithuania* (заява №12953/07) ЄСПЛ також вказав на обов'язковість доведення злочинного походження майна, що має також включати індивідуальну оцінку обізнаності власника майна щодо його використання у злочинних цілях, а конфіскація без оцінки добросовісності власника є порушенням ст. 1 [5]; у справі *Gogitidze and Others v. Georgia* (заява №36862/05) ЄСПЛ визнав втручання допустимим, оскільки існували достовірні докази незаконного походження конфіскованих активів і тягар доведення незаконності було дотримано [6].

Таким чином обов'язок обґрунтувати підстави для застосування спеціальної конфіскації лежить на стороні обвинувачення, яка повинна чітко визначити, яке саме майно підлягає спеціальній конфіскації – грошові кошти, цінності чи інші активи – та довести приналежність цього майна до правопорушення, що ставиться у вину (засоби, знаряддя, отримане внаслідок його вчинення, доходи від протиправної поведінки), та/або довести обізнаність власника майна щодо незаконного його використання іншою особою при вчиненні злочину, і крім іншого сторона обвинувачення має довести, чи вживалися заходи забезпечення кримінального провадження щодо відповідного майна з метою гарантування можливості застосування спеціальної конфіскації у майбутньому.

Застосування спеціальної конфіскації відповідно до ст.ст. 96-1, 96-2 КК України спрямоване на досягнення мети обмеження злочинної активності з використанням вказаного майна або вилучення незаконного набутого особою майна. Це обумовлює визначення «переслідування законної мети» в процесі застосування спеціальної конфіскації. Серед іншого, ЄСПЛ законною метою в контексті вирішення питання про застосування спеціальної конфіскації визначає протидію відмиванню грошей – у загальних інтересах з метою гарантування, що використання відповідного майна не спричинить шкоду громаді (справа *Phillips v. United Kingdom* заява № 41087/98) [7], або загальний інтерес з метою недопущення використання у злочинних цілях, попередження діяльності організованого злочинного угруповування або припинення наркотрафіку (наприклад,

Melandri v. San Marino (заява № 25189/21) [8], Djordjević v. France (заява № 15572/17) [9]).

Принцип правової визначеності займає центральне місце в оцінці ЄСПЛ законності втручання держави у право власності відповідно до статті 1 Першого протоколу. У контексті спеціальної конфіскації Суд вимагає, щоб правові підстави для позбавлення особи майна були достатньо чіткими, передбачуваними та доступними, а сама особа могла об'єктивно передбачити, за яких умов і в якому обсязі її майно може бути конфісковане. ЄСПЛ в низці рішень конкретизує цей принцип: закон має чітко відповідати критеріям «якість закону» – формулювання має бути достатньо зрозумілим, щоб особа могла передбачити можливість конфіскації активів, що суттєво перевищують її законні доходи – чіткі та конкретні критерії незаконності походження майна (Gogitidze and Others v. Georgia [6]); антикорупційне законодавство, що дозволяє конфіскацію без встановлення індивідуального зв'язку між протиправною поведінкою і конкретним майном, є надто широким, що не відповідає вимогам якості закону (Todorov and Others v. Bulgaria [2]); закон має достатньо чітко врегульовувати можливість конфіскації майна третіх осіб, оскільки за відсутності врегульованого порядку втручання стає непередбачуваним (Silickienė v. Lithuania [5]); проста формальна наявність норми, що допускає конфіскацію, є недостатньою, оскільки особа повинна передбачати, за яких умов майно може бути вилучене та конфісковане (Ismayilov v. Russia [3]); при оцінці передбачуваності закону держава має враховувати не лише текст закону, а й практику його застосування, яка формує реальні очікування особи, а непослідовна судова практика призначення спеціальної конфіскації може бути визнана непередбачуваною (Grifhorst v. France [4]).

Аналіз практики ЄСПЛ дозволяє сформулювати декілька вимог щодо правової визначеності у таких справах: для забезпечення законності застосування спеціальної конфіскації норма має бути достатньо конкретною, щоб особа могла розумно передбачити, в яких випадках, щодо якого майна та за якою процедурою може бути застосована конфіскація; послідовність практики національних судів, що унеможливає довільне застосування конфіскації; зв'язок

(приналежність) конфіскованого майна з кримінально протиправними діями та активами.

В національній практиці КСУ в рішенні від 29 червня 2010 року у справі № 1-25/2010 зазначив, що «одним із елементів верховенства права є принцип правової визначеності, у якому стверджується, що обмеження основних прав людини та громадянина і втілення цих обмежень на практиці допустиме лише за умови забезпечення передбачуваності застосування правових норм, встановлених такими обмеженнями. Тобто, обмеження будь-якого права повинне базуватися на критеріях, які дадуть змогу особі відокремлювати правомірну поведінку від протиправної, передбачати юридичні наслідки своєї поведінки» [10]. Натомість кримінально-процесуальні приписи, що розмежовують випадки застосування спеціальної конфіскації та вирішення питання про долю речових доказів не визначають чіткого порядку застосування спеціальної конфіскації, як заходу кримінально-правового характеру, і вирішення питання про долю речових доказів, як кримінально-процесуального заходу. Частина 9 ст. 100 КПК України визначає, що «питання про спеціальну конфіскацію та долю речових доказів і документів, які були надані суду, вирішується судом під час ухвалення судового рішення, яким закінчується кримінальне провадження» [11], а ч. 9 цієї ж частини містить перелік предметів, щодо яких можуть вирішуватися питання як про спеціальну конфіскацію, так і в контексті визначення долі речових доказів, що не сприяє правовій визначеності в цьому питанні: в яких випадках вирішувати питання про спеціальну конфіскацію, а в яких – про долю речових доказів. Свідченням тому є й судова практика.

Верховний Суд у Постанові від 27.09.2021р. у справі № 466/5842/20, зазначив наступне: «ураховуючи те, що у санкції ч. 1 ст. 369 КК передбачено покарання у виді позбавлення волі, а також виходячи з положень ч. 1 ст. 96-1 КК, спеціальна конфіскація до вилучених у засудженого грошових коштів у цьому випадку може бути застосована. Цим виключається альтернативна можливість вирішення питання про вилучення вказаних коштів у власність держави в порядку, визначеному у ст. 100 КПК, щодо вирішення долі речових доказів. Непра-

вмірна вигода є предметом, а не знаряддям вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 369 КК. Тому за наявності для того підстав неправомірна вигода могла бути конфіскована за рішенням суду на підставі п. 5 ч. 9 ст. 100 КПК» [12].

Таким чином, якщо сторона обвинувачення у справі посилається виключно на ст. 100 КПК України, і в клопотанні відсутня вказівка на ст.ст. 96-1, 96-2 КК, тобто – на необхідність застосування положень матеріального закону щодо спеціальної конфіскації, суд може конфіскувати майно як знаряддя вчинення злочину, навіть якщо мали б бути застосовані положення ст.ст. 96-1, 96-2 КК України. Але якщо таке питання (про застосування спеціальної конфіскації за нормами матеріального права) ставиться прокурором тільки в стадії апеляційного оскарження, з посиланням вже на ст.ст. 96-1, 96-2 КК України, при цьому в першій інстанції не була належним чином визначена правова процедура такої конфіскації (а лише посилання на ст. 100 КПК), в межах якої прокурор просив конфіскувати майно в дохід держави, а ст. 100 КПК (як щодо речових доказів) не підлягає застосуванню, апеляційний суд не уповноважений застосувати спеціальну конфіскацію як кримінально-правовий захід, оскільки це вважатиметься погіршенням становища обвинуваченого.

В рішенні від 25 січня 2012 року № 3-рп/2012 КСУ вказав, що «одним із елементів верховенства права є принцип пропорційності, який у сфері соціального захисту означає, зокрема, що заходи, передбачені в нормативно-правових актах, повинні спрямовуватися на досягнення легітимної мети та мають бути співмірними з нею» [13]. Верховний Суд зауважує, що при «застосуванні спеціальної конфіскації суд повинен не лише послатися на наявність для цього формальних підстав, передбачених КК України, але й переконатися, що таке застосування не порушуватиме «справедливу рівновагу між вимогами загального інтересу і з захисту фундаментальних прав осіб», покладаючи на особу «надмірний індивідуальний тягар» [14]. Що відповідає позиції ЄСПЛ, згідно до якої застосування спеціальної конфіскації має переслідувати законну мету засобами, що обґрунтовано пропорційні меті, яка переслідується,

з дотриманням справедливого балансу між вимогами загального інтересу та інтересами зацікавлених осіб: держава застосувала спеціальну конфіскацію за вчинення адміністративного правопорушення, при цьому особа надала докази законності походження майна, як наслідок, конфіскація поклала на заявника «індивідуальний надмірний тягар» (*Ismayilov v. Russia* [3]); третя особа може зазнати надмірного тягара, якщо не доведено її обізнаність про незаконне походження активів від відмивання коштів (*Silickienė v. Lithuania* [5]); надмірність тягара може визначатися через вилучення майна без достатніх правових підстав і без зв'язку зі злочином (особа, якій належало конфісковане майно, мала статус «необвинуваченої» та добросовісного власника) (*Vasilescu v. Romania* (1998 [15]); вимагає існування розумного співвідношення пропорційності між використаними засобами та переслідуваною метою (*Phillips v. the United Kingdom* [7]). Не визнається надмірним тягарем у випадках розгляду справ щодо корупції, відмивання грошей, злочинами, пов'язаними з наркотиками тощо, спеціальна конфіскація, яка застосовується без попереднього кримінального засудження, при цьому тягар доведення законності походження майна, яке вважається незаконно набутих, може бути законно покладений на володільця цього майна (*Gogitidze and Others v. Georgia* [6]); баланс між суспільним інтересом у попередженні злочинів та захистом прав зацікавлених осіб може бути досягнутий при покладанні тягара доказування законності походження майна на власника відповідного майна, за умови, що таке повернення полегшить вчинення злочинів і створить перешкоди в протидії організованій злочинності («*B.K.M. Lojistik Tasimacilik Ticaret Limited Sirketi V. Slovenia*» [16]).

На практиці українські суди неоднозначно підходять до тлумачення «надмірності тягара» та «справедливості рівноваги», що знайшло критичну оцінку в рішеннях ЄСПЛ. У справі «Садоха проти України» (*Sadocha v. Ukraine*) ЄСПЛ зауважив, що держави дійсно мають законний інтерес вживати заходів для виявлення та контролю за переміщенням готівкових грошових коштів через кордони, але для того, щоб втручання вважалося пропорційним, воно має відповідати тяжкості правопорушен-

16. Case of B.K.M. Lojistik Tasimacilik Ticaret Limited Sirketi v. Slovenia (apl. 42079/12) J. 17.01.2017. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22appno%22:\[%2242079/12%22\],%22itemid%22:\[%22001-170387%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22appno%22:[%2242079/12%22],%22itemid%22:[%22001-170387%22]}) (дата звернення: 24.11.2025).

17. Case of Sadocha v. Ukraine (apl. 77508/11). J. 11.07.2019. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-194296%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-194296%22]}) (дата звернення: 24.11.2025).

18. Справа Христов проти України (Заява N 24465/04). Ріш. 19.02.2009. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_443#Text (дата звернення: 24.11.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.10.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 24.11.2025

Дата публікації: 19.12.2025

УДК 343.4

DOI <https://doi.org/10.32782/2408-9257-2025-5-28>

Янішевська К. Д.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін та судочинства
Сумського державного університету
<https://orcid.org/0000-0002-3648-5543>*

Прихожай М. В.,
*здобувачка освіти 3 курсу
Навчально-наукового інституту права
Сумського державного університету
<https://orcid.org/0009-0005-2919-0797>*

ГЕНЕЗА ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА, ПОВ'ЯЗАНОГО З КОНФЛІКТОМ В МІЖНАРОДНОМУ ТА НАЦІОНАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ

THE GENESIS OF LEGAL REGULATION OF THE DEFINITION OF CONFLICT-RELATED SEXUAL VIOLENCE IN INTERNATIONAL AND NATIONAL LEGISLATION

Стаття присвячена проблематиці правового визначення сексуального насильства, що відбувається в умовах збройних конфліктів, зокрема генези його нормативно-правового закріплення. Автори розглядають сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом (СНПК) як форму геноциду, тортур, та інструменту етнічних чисток, що має глибокі історичні корені та зазнає жакливих масштабів у сучасних конфліктах по всьому світу, зокрема у контексті російсько-української війни.

У статті розглядається становлення правового закріплення сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, у міжнародному праві та особливості його впровадження у національне законодавство України. Висвітлюється еволюція правових норм від історичного толерування таких дій до їх сучасної криміналізації та визнання як злочинів проти людяності й воєнних злочинів.

Після Другої світової війни саме діяльність трибуналів заклала підґрунтя для визначення сексуального насильства як злочину проти людяності, однак реальне визнання цього явища відбулося лише наприкінці ХХ століття завдяки розгляду справ у міжнародних трибуналах щодо колишньої Югославії та Руанди. Їхні рішення вперше створили чітку правову кваліфікацію подібних дій, визнавши, що сексуальне насильство може бути елементом геноциду, засобом етнічного очищення або інструментом терору проти цивільного населення. Водночас практика цих судових органів стала орієнтиром для подальшої розробки міжнародних стандартів захисту потерпілих та удосконалення національних механізмів правосуддя.

Окрему увагу приділено сучасним підходам України до реалізації міжнародних стандартів у сфері захисту постраждалих від сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом. Проаналізовано зміст Закону України «Про статус осіб, постраждалих від сексуального насильства, пов'язаного зі збройною агресією Російської Федерації проти України, та невідкладні проміжні репарації», який визначає статус постраждалих, умови отримання допомоги, порядок подання заяв та принципи конфіденційності.

Підсумовано, що, попри наявність об'єктивних труднощів, зумовлених умовами війни, Україна показує переваги та недоліки сучасного гуманітарного права на практиці, демонструє здатність адаптувати міжнародні стандарти, приймати спеціальні закони, запроваджувати репараційні механізми та активно вести публічну політику визнання та реагування на злочини.

Ключові слова: сексуальне насильство, збройний конфлікт, воєнні злочини, міжнародне гуманітарне право, кримінальна відповідальність, репарації, права постраждалих, міжнародні трибунали, Україна, законодавство.

The article is devoted to the issue of the legal definition of sexual violence occurring in armed conflicts, in particular the genesis of its regulatory and legal consolidation. The authors consider conflict-related sexual violence (CRSV) as a form of genocide, torture, and a tool of ethnic cleansing, which has deep historical roots and is occurring on a horrific scale in contemporary conflicts around the world, particularly in the context of the Russian-Ukrainian war.

The article examines the establishment of the legal consolidation of conflict-related sexual violence in international law and the peculiarities of its implementation in the national legislation of Ukraine. It highlights the evolution of legal norms from historical tolerance of such actions to their current criminalization and recognition as crimes against humanity and war crimes.

After World War II, it was the work of the tribunals that laid the foundation for defining sexual violence as a crime against humanity, but real recognition of this phenomenon only came at the end of the 20th century thanks to the consideration of cases in international tribunals concerning the former Yugoslavia and Rwanda. Their decisions created a clear legal classification of such acts for the first time, recognizing that sexual violence can be an element of genocide, a means of ethnic cleansing, or an instrument of terror against the civilian population. At the same time, the practice of these judicial bodies became a benchmark for the further development of international standards for the protection of victims and the improvement of national justice mechanisms.

Particular attention is paid to Ukraine's current approaches to the implementation of international standards in the field of protection of victims of conflict-related sexual violence. The content of the Law of Ukraine "On the Status of Persons Affected by Sexual Violence Related to the Armed Aggression of the Russian Federation against Ukraine and Urgent Interim Reparations" is analyzed, which defines the status of victims, the conditions for receiving assistance, the procedure for submitting applications, and the principles of confidentiality.

It is concluded that, despite the objective difficulties caused by the conditions of war, Ukraine demonstrates the advantages and disadvantages of contemporary humanitarian law in practice, showing its ability to adapt international standards, adopt special laws, introduce reparation mechanisms, and actively pursue a public policy of recognition and response to crimes.

Key words: *sexual violence, armed conflict, war crimes, international humanitarian law, criminal responsibility, reparations, victims' rights, international tribunals, Ukraine, legislation.*

Постановка проблеми. Актуальність обраної тематики зумовлена тим, що сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом, залишається одним із найтяжчих міжнародних злочинів, який водночас є найменш задокументованим і найменш розкритим у судовій практиці. В умовах повномасштабної збройної агресії російської федерації проти України ця проблема набула особливої гостроти, адже випадки сексуального насильства проти цивільного населення, зафіксовані на деокупованих територіях, підтверджують системний характер цих злочинів і необхідність створення ефективних національних та міжнародних механізмів реагування. Питання визнання постраждалих, притягнення винних до відповідальності, а також надання репарацій і гарантій захисту постають не лише як правова, а й як гуманітарна та моральна потреба. Вирішення цих завдань визначає не лише ступінь відповідності України міжнародним зобов'язанням, а й рівень дотримання принципів справедливості та прав людини в умовах воєнного стану.

Стан опрацювання. Проблематика правового визначення сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, представлена в працях українських та зарубіжних науковців, які аналізують її у контексті міжнародного гуманітарного та кримінального права. Зокрема, цю тематику досліджувати такі науковці, як

Kuo P., Sanches do Amaral A.S., Anne-Marie de Brouwer Плахотнюк Н.В., Іржова М.А. та інші. Але незважаючи на наявність розробленої теоретичної та нормативної бази, слід торкнутися історико-правової хронології становлення норм щодо сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, та узагальнення етапів переходу від декларативного засудження до дієвих механізмів відповідальності і захисту постраждалих.

Метою статті є з'ясування еволюції правового визначення сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, у міжнародному праві, простеження ключових етапів його кодифікації та особливостей імплементації міжнародних норм у національне законодавство України.

Виклад основного матеріалу. Сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом (СНПК) – це вид тортур і інструмент геноциду націй. Воно не є випадковим наслідком бойових дій, а свідомо використовується як засіб підкорення, терору й руйнування людської гідності. Такі злочини залишають незворотні психологічні та соціальні травми, що передаються поколіннями, руйнуючи спільноти зсередини.

Протягом століть СНПК залишалося у тіні правового регулювання – від сприйняття як порушення «сімейної честі» до поступового визнання як злочину проти людяності та воєнного злочину. Саме цей тривалий шлях,

що відображає еволюцію міжнародного гуманітарного права – від декларативних моральних норм до дієвих механізмів кримінальної відповідальності, що впроваджуються в Україні, – створює підґрунтя для аналізу сучасних викликів.

У Стародавній Греції такий акт вважався соціально допустимим і повністю відповідав військовим правилам та не включав приниження честі воїнів. Жінки переможеної сторони розглядалися як законна здобич, придатна для заміжжя, служіння у ролі наложниць, для примусової праці, чи як «трофеї» у воєнних таборах. У такому контексті зґвалтування трактувалося як винагорода для переможців і не переслідувалось як злочин [1, с. 4].

Наприкінці 18 століття та протягом 19 століття закони війни повільно змінювалися, тобто війна мала вестися лише проти комбатантів, а не проти цивільних. Однак положення, які, імовірно, мали на меті захистити жінок від сексуального насильства, були нечіткими. Так у договорі про дружбу та торгівлю між Його Величністю Королем Пруссії та Сполученими Штатами Америки (*Treaty of Friendship and Commerce between His Majesty the King of Prussia and the United States of America, 1785*) у статті 23 зазначається: «Всі жінки і діти... загалом всі інші професії, призначені для загального існування та блага людства, мають бути дозволені на їхній відповідній посаді, і вони не можуть бути пригніченими... з боку збройних сил» [2].

Одним з перших кодексів, що забороняли СНПК, також був Кодекс Лібера 1863 року, у статті 44 якого вказано: «Всі випадки розбою, грабунку чи мародерства, навіть після захоплення місцевості силою, усі зґвалтування, поранення, каліцтва або вбивства таких жителів, заборонені під загрозою смертної кари або іншого суворого покарання, яке може здатися відповідно до тяжкості правопорушення [таких, що] солдат, офіцер або рядовий, в діянні вчинення такого насильства та непокоря начальнику, який наказує йому утримуватися від цього, може бути законно вбитий на місці таким начальником» [3].

Брюссельська декларація (1874) у статті 38 також зазначає: «Необхідно поважати сімейну честь і права, життя і майно людей, а також їхні релігійні переконання та практику» [4].

Значним прогресом у формуванні міжнародно-правових стандартів захисту цивільного населення стало прийняття та розширення Женевської конвенції 1864 року, спрямованої на захист поранених і хворих під час війни, а також Гаазьких конвенцій 1899 і 1907 років, які мали на меті гуманізацію ведення воєнних дій та зменшення страждань цивільних. Вони суттєво розвинули кодифікацію законів і звичаїв війни.

IV Гаазька конвенція 1907 року про закони і звичаї війни на суходолі є найважливішою з Гаазьких конвенцій для захисту жінок під час воєнних дій. Стаття XLVI IV Гаазької конвенції 1907 року говорить: «Сімейна честь і права, життя людей мають поважатися» [5]. Таким чином, уявлення про сексуальне насильство під час війни поступово змінилися від «нагороди переможцям» до «злочину проти жінки».

Попри формальне закріплення норм, спрямованих на обмеження насильства щодо цивільного населення, їхня реальна дієвість залишалася вкрай низькою, оскільки впроваджувалась через категорії «сімейної честі» та «моральності», а не через автономні права жінки; це відсувало сексуальне насильство в площину етики, а не чіткої кримінальної відповідальності. Навіть там, де санкції формально існували, як у вищезгаданому Кодексі Лібера із загрозою смертної кари, дієві механізми примусу й підзвітності були слабкими: правозастосування залежало від волі командирів і держав, індивідуальна кримінальна відповідальність була нефіксованою, а міжнародна – фактично відсутньою.

Після закінчення Першої світової війни виникла нова можливість для притягнення до відповідальності за сексуальне насильство у міжнародному кримінальному контексті. Комісія з воєнних злочинів, заснована у 1919 році для дослідження порушень, скоєних Німеччиною та іншими державами, виявила переконливі докази сексуальних злочинів та, відтак, включила зґвалтування та примусову проституцію до переліку порушень законів і звичаїв війни.

Попри це, спроби довести до суду ці злочини виявилися практично неможливими до реалізації, і норма знову лише мала декларативний характер гуманітарної політики, а не слугувала інструментом захисту і відновлення прав [1, с. 5].

Ще один крок до становлення СНПК як злочину був зроблений з появою міжнародних кримінальних трибуналів. Першими кримінальними трибуналами були Нюрнберзький у 1945 році та Токійський з 1946 до 1948 року.

Попри докази сексуального насильства, небажання переслідувати злочини сексуального насильства, вчинені під час війни, не змінилося суттєво. У жодному зі згаданих трибуналів не було справи про СНПК, проте непряма можливість переслідувати такі злочини існувала.

Підпункт (с) статті 6 Статуту Міжнародного військового трибуналу (Нюрнберзького статуту), що визначав злочини проти людяності, міг створити можливість для переслідування злочинів сексуального насильства за категорією «інші нелюдські діяння». Під час судових процесів було представлено докази таких злочинів, і фактично зґвалтування були включені до переліку вчинених діянь, за які підсудних визнано винними у Токію, однак судді у своїх рішеннях фактично ухилилися від окремого розгляду цих злочинів. У рішенні в справі Токію зґвалтування було включене, але лише як частина більших жорстоких дій, вчинених вищими воєначальниками. [6, с. 307]

Змінотворчим можна вважати створення Міжнародного трибуналу щодо колишньої Югославії (МТКЮ). МТКЮ також був першим міжнародним кримінальним трибуналом, який виніс вирок за зґвалтування як форму тортур і за сексуальне поневолення як злочин проти людяності, а також першим міжнародним трибуналом у Європі, який виніс обвинувачувальні вирoki за зґвалтування як злочин проти людяності.

У Резолюції від 17 квітня 1993 року Рада Безпеки знову засудила «всі порушення міжнародного гуманітарного права, включаючи, зокрема, практику «етнічних чисток» і масове, організоване та систематичне затримання та зґвалтування жінок». У звіті Комісії експертів зазначено, що «протягом різних етапів збройних конфліктів у колишній Югославії надходили численні повідомлення про широко поширені та систематичні зґвалтування та інші форми сексуального насильства». Вперше в історії було чітко визнано, що зґвалтування здійснювалися під час збройного конфлікту, і, як таке, чітко положення в Статуті МТКЮ в статті 5(g) як злочин проти людяності. [7]

Міжнародний трибунал щодо колишньої Югославії завершив виконання свого мандату у грудні 2017 року. За час своєї діяльності він визнав винними у вчиненні сексуальних злочинів 32 особи, п'ятеро з яких зізналися у безпосередній участі в актах сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом. Ще четверо були притягнуті до відповідальності за невжиття заходів для запобігання таким злочинам. [8, с. 5]

Важливим етапом у становленні міжнародного правового розуміння сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, стало рішення Міжнародного кримінального трибуналу для Руанди у справі «Прокурор проти Жана-Поля Акеєсу» (ICTR-96-4-T, 1998). У рішенні вперше було офіційно визнано, що зґвалтування та інші форми сексуального насильства можуть становити акти геноциду, якщо вони вчиняються з наміром знищити певну етнічну групу повністю або частково. Тоді суд встановив, що СНПК в Руанді мало систематичний характер і використовувалося як засіб руйнування соціальної структури громади, приниження та фізичного знищення жінок народності тутсі. [9, с. 43]

Цей вирок став ключовим прецедентом у практиці міжнародного кримінального правосуддя. Саме на основі справи Акеєсу сформувалося розуміння того, що сексуальне насильство може бути не лише воєнним злочином чи злочином проти людяності, а й способом реалізації політики геноциду. Досвід Руанди сприяв подальшій кодифікації норм у міжнародному праві, зокрема вплинув на положення Римського статуту 1998 року та «Елементи злочинів» Міжнародного кримінального суду, у яких уперше чітко визначено склади таких злочинів, як зґвалтування, сексуальне рабство, примусова вагітність, стерилізація чи переслідування за ознакою статі.

Практика Міжнародний трибунал для Руанди (МТР) також стала основою для розвитку доказових стандартів у справах про СНПК. Суд визнав, що відсутність згоди у таких випадках може проявлятися не лише через фізичний примус, а й через ситуаційний контекст – страх, терор, безвихідь, соціальний чи психологічний тиск. Це суттєво розширило можливості кваліфікації та розслідування таких злочинів у подальшій практиці міжнародних трибуналів [10, с. 150].

Досвід Руанди також вплинув на подальше формування міжнародних стандартів реагування на СНПК, зокрема у межах резолюцій Ради Безпеки ООН 1820 (2008) та 1888 (2009), які визначили сексуальне насильство загрозою міжнародному миру та безпеці. Рішення МТР стало відправною точкою для розроблення системного підходу до боротьби зі СНПК, заснованого на трьох основних критеріях: визнанні, доступі до правосуддя та репараціях для постраждалих.

Як наслідок попередніх подій, влітку 1998 року було створено Міжнародний кримінальний суд (МКС). Статут МКС був ухвалений під час Конференції уповноважених представників ООН у Римі, де 120 держав проголосували «за», 7 – «проти» та 21 утрималася. Після ратифікації 11 квітня 2002 року загальна кількість держав, які ратифікували Статут, досягла 66, забезпечивши необхідну кількість для набуття чинності. [1, с. 19]

МКС має постійну юрисдикцію щодо геноциду, злочинів проти людяності, військових злочинів і злочину агресії. Розташований у Гаазі (Нідерланди), Суд не замінює національні системи правосуддя, а діє як їх доповнення, втручаючись лише у випадках, коли держави не бажають або не здатні самостійно здійснювати кримінальне переслідування винних осіб. Діяльність МКС ґрунтується на Римському статуті – міжнародному договорі, ухвалені шляхом консенсусу держав-учасниць [11, с. 375].

Згідно зі статтею 5 Римського статуту, до юрисдикції Суду належать «найсерйозніші злочини міжнародного значення», а саме геноцид, злочини проти людяності, військові злочини та злочин агресії. Важливим досягненням стало те, що сексуальне насильство офіційно визнано як один із злочинів проти людяності та військових злочинів, який може кваліфікуватися також як переслідування за ознакою статі. Крім того, злочини сексуального насильства, що супроводжуються тортурами, поневоленням чи іншими нелюдськими діями, розглядаються як самостійні підстави для кримінального переслідування в межах міжнародного правосуддя [12, с. 69].

Подальший розвиток міжнародного підходу до СНПК відбувся завдяки інституціоналізації стандартів Міжнародним кримінальним

судом. Політика Офісу прокурора МКС щодо сексуальних і гендерно-зумовлених злочинів (2014) закріпила принципово нову парадигму – перехід від карального до постраждало-орієнтованого підходу. У документі вперше системно визначено, що розслідування, доказування та судовий розгляд таких злочинів мають ґрунтуватися на врахуванні гендерних відмінностей, соціальних ролей, ступеня травматизації та контексту насильства. Замість зосередження на діях злочинця політика спрямувала фокус на досвід і потреби жертви, закріпивши trauma-informed принципи роботи слідчих, прокурорів та експертів [13].

Водночас цей документ став підґрунтям для формування трьох провідних засад діяльності Суду щодо злочинів сексуального насильства: індивідуально та постраждало-орієнтованого підходу, забезпечення доступу до правосуддя та репарацій. Перший принцип означає визнання унікального досвіду потерпілих, урахування гендерних, вікових і культурних особливостей у процесі розслідування. Другий – гарантує право потерпілих не лише бути свідками, а й брати участь у процесі, що закріплено у статті 68(3) Римського статуту, яка надала можливість безпосереднього висловлення своїх поглядів і занепокоєнь перед Судом. Третій – передбачає комплексне відшкодування шкоди через матеріальні, психологічні та символічні репарації відповідно до статті 75 Статуту, які реалізуються як індивідуально, так і колективно через Trust Fund for Victims.

Еволюція становлення СНПК як злочину чітко прослідковується не лише у принципах роботи, а й у самому визначенні, яке перейшло з образи гідності сім'ї чи порушення суспільного ладу до чітко сформованого переліку дій щодо постраждалих, де постраждалі від СНПК здобувають статус суб'єкта права. Сучасне уявлення про СНПК зараз може бути підсумоване в щорічному звіті Генсека щодо виконання резолюцій 1820 (2008), 1888 (2009), 1960 (2010) і 2106 (2013), де СНПК виступає як «зґвалтування, сексуальне рабство, примусова проституція, вагітність, стерилізація, примусовий шлюб та інші форми насильства подібної тяжкості, пов'язані із конфліктом, у тому числі торгівля людьми для сексуальної експлуатації» [14].

Сучасна модель МКС відображає трансформацію міжнародного правосуддя – від декларативного засудження сексуального насильства до створення сталої системи визнання, участі й відновлення. Саме вона формує підґрунтя для практичних механізмів притягнення винних до відповідальності у справах про СНПК.

Продовження змін політики щодо СНПК однозначно можна спостерігати на прикладі російсько-української війни. У цьому контексті Україна, яка переживає повномасштабну збройну агресію в центрі Європи, стає показовим прикладом практичного продовження цієї історичної еволюції.

У 2024 році Моніторингова місія з прав людини в Україні задокументувала 209 випадків сексуального насильства, пов'язаного зі збройним конфліктом, зокрема зґвалтування, спроби зґвалтування, погрози зґвалтування, кастрацію, каліцтво статевих органів, застосування електрошоку, побиття статевих органів і примусове оголення. Від цих злочинів постраждали 156 чоловіків, 46 жінок, 6 дівчат і 1 хлопець; переважна більшість випадків була вчинена представниками російських збройних сил, правоохоронних органів та пенітенціарної системи [14].

Як наголосила речниця Міністерства закордонних справ України Мар'яна Беца, «значна кількість випадків залишаються неврахованою через відмову РФ допустити спостерігачів ООН, а також нерідко через стигму, страх, репресії». За словами спеціалістки з прав людини, представниці Моніторингової місії ООН Романи Лемішки, зазначені у звіті 209 справ – і це лише ті, які були офіційно задокументовані упродовж 2024 року, тоді як реальна кількість є набагато вищою: станом на травень 2025 року було зафіксовано 484 справи, і ця цифра постійно зростає [15].

Водночас оцінити навіть приблизну кількість постраждалих на тимчасово окупованих територіях наразі є неможливим.

Прикладом продовження міжнародної політики в Україні може бути законопроект, що був зареєстрований 09.10.2023 року за поданням народної депутатки Марини Бардіної «Про статус осіб, постраждалих від сексуального насильства, пов'язаного зі збройною агресією Російської Федерації проти України, та невідкладні проміжні репарації» та прийняти у ціло-

му 20 листопада 2024 року. Цей Закон визначає правовий статус осіб, постраждалих від сексуального насильства, пов'язаного зі збройною агресією Російської Федерації проти України, та членів сімей загиблих (померлих) таких осіб, визначає правові основи надання їм невідкладних проміжних репарацій. У даному законодавчому акті пропонуються заходи, спрямовані на захист прав постраждалих, надання їм репарацій та забезпечення соціальної підтримки. Також визначається правовий статус осіб, які постраждали від сексуального насильства, а також членів їхніх сімей. Це стосується як осіб, які безпосередньо зазнали сексуального насильства під час збройної агресії, так і дітей, народжених унаслідок такого насильства. Крім того, допомога передбачена членам сімей загиблих або померлих постраждалих осіб, включаючи батьків, які не були позбавлені батьківських прав до досягнення постраждалою особою повноліття, подружжя, утриманців та осіб, які проживали з постраждалою особою в одній сім'ї і вели спільне господарство. Ці положення закону спрямовані на охоплення широкого кола осіб, які постраждали безпосередньо або опосередковано [16].

Одним із ключових елементів закону є система невідкладних репарацій, яка включає компенсації, реабілітацію, сатисфакцію та реституцію. Невідкладні компенсації спрямовані на задоволення нагальних потреб постраждалих, а реабілітаційні програми включають медичну, психологічну, соціальну та правову допомогу. Усі ці заходи мають на меті відновлення прав постраждалих осіб та забезпечення їхньої адаптації в суспільстві. Особливу увагу приділено процедурі подання заяв на отримання допомоги.

Під час опису інших змін у державній політиці стосовно СНПК, позитивні зрушення можна також відзначити в Стратегічному плані реалізації повноважень прокуратури у сфері кримінального переслідування за сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом. Метою даного Стратегічного плану є покращення доступу до правосуддя для осіб, які постраждали від сексуального насильства пов'язаного з конфліктом, шляхом вдосконалення процесів розслідування та кримінального переслідування, а також комплексного забезпечення прав та

потреб потерпілих та свідків у відповідності до високих міжнародних стандартів [17].

Стратегічний план також передбачає координацію дій між різними правоохоронними органами й прокуратурою для забезпечення ефективного вирішення питань, пов'язаних із СНПК, зокрема через систематизацію найкращих практик і стандартів дій.

Також, Національним агентством України з питань державної служби було видано наказ «Про затвердження типової загальної короткострокової програми підвищення кваліфікації державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування «Виявлення і реагування на випадки сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, та надання допомоги постраждалим», що також має сприяти чутливості до СНПК та покращення швидкості реагування [18].

Важливо також зазначити про досвід судових процесів, пов'язаних із притягненням російських військовослужбовців до відповідальності за злочини сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом.

Правоохоронні органи України вже здійснили низку розслідувань і передали до суду кілька справ, за якими винесено обвинувальні вироки. Більшість проваджень мають закритий або анонімний характер з міркувань безпеки постраждалих. Водночас прокуратури окремих областей повідомляють про заочні рішення судів щодо російських військових, визнаних винними

у вчиненні актів сексуального насильства під час збройної агресії проти України. Показовим є випадок, коли український суд виніс вирок у справі про зґвалтування громадянки України, розглянувши його у закритому засіданні без присутності потерпілої. Про аналогічні справи періодично інформують правозахисні організації, засоби масової інформації та офіційні сторінки органів прокуратури [19]. Ці справи не лише мають практичне значення для встановлення справедливості, а й символізують поступову трансформацію ставлення до сексуального насильства в умовах війни – від замовчування до офіційного визнання та правового реагування.

Таким чином, еволюція СНПК – від маргіналізованого явища до чітко визначеного злочину міжнародного права – демонструє, наскільки глибоко змінилися підходи до справедливості, захисту жертв та запобігання безкарності. Україна, з огляду на контекст повномасштабної війни, постає не лише як жертва СНПК, а й як держава, яка показує переваги та недоліки сучасного гуманітарного права на практиці, демонструє здатність адаптувати міжнародні стандарти, приймати спеціальні закони, запроваджувати репараційні механізми та активно вести публічну політику визнання та реагування на злочини. Вважаємо, що необхідним є подальший розвиток національної нормативної бази, узгодження її з міжнародними стандартами та забезпечення реального доступу постраждалих до правосуддя.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Brouwer A.-M. *Supranational Criminal Prosecution of Sexual Violence: The ICC and the Practice of the ICTY and the ICTR*. *Intersentia*, 2005. 570 c. URL: <https://research.tilburguniversity.edu/en/publications/supranational-criminal-prosecution-of-sexual-violence-the-icc-and/> (дата звернення: 24.10.2025).
2. Treaty of Friendship and Commerce between His Majesty the King of Prussia and the United States of America : Treaty від 10.09.1785. URL: https://avalon.law.yale.edu/18th_century/prus1785.asp (дата звернення: 24.10.2025). (дата звернення: 24.10.2025).
3. Інструкція для керування діючою армією Сполучених Штатів (Кодекс Лібера) : Інстр. Сполуч. Штати Америки від 24.04.1863. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/liebercode-1863> (дата звернення: 24.10.2025).
4. Брюссельська декларація про закони та звичаї війни (Brussels Declaration on the Laws and Customs of War). 27 серп. 1874 р. *The Laws of Armed Conflicts: A Collection of Conventions, Resolutions, and Other Documents* / ed. by Dietrich Schindler and Jiří Toman. 4th ed. Leiden; Boston: Martinus Nijhoff, 2004. P. 21–28. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/brussels-decl-1874/article-38?activeTab=> (дата звернення: 24.10.2025).
5. IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі : Конвенція Україна від 18.10.1907. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text (дата звернення: 25.10.2025).
6. Kuo P. Prosecuting Crimes of Sexual Violence in an International Tribunal. *Case Western Reserve Journal of International Law*. 2002. Т. 34, № 3. С. 305–321. URL: <https://scholarlycommons.law.case.edu/jil/vol34/iss3/8/> (дата звернення: 25.10.2025).

7. Crimes of Sexual Violence | International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. URL: <https://www.icty.org/en/features/crimes-sexual-violence> (дата звернення: 25.10.2025).
8. Міністерство юстиції України Нац. соціальна сервісна служба України Представництво Фонду народонаселення ООН (UNFPA) в Україні ГО «Ла Страда – Україна». Аналітична довідка. Комплексна допомога постраждалим від СНПК та репарації: Балканський досвід для України. Київ : М-во юстиції України, 2024. 36 с.
9. Sanches do Amaral A. S. Sexual and gender-based crimes in the International Criminal Court : дисертац. дослідж. / ред. José Luis de la Cuesta Arzamend. Сан-Себастьян : Universidad del País Vasco, 2019. 605 с. URL: https://addi.ehu.es/bitstream/handle/10810/50144/TESIS_SANCHES%20DO%20AMARAL_ANA%20SILVIA.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 25.10.2025).
10. Buss D. E. Rethinking 'Rape as a Weapon of War'. *Feminist Legal Studies*. 2009. Т. 17, № 2. С. 145–163. URL: <https://doi.org/10.1007/s10691-009-9118-5> (дата звернення: 25.10.2025).
11. Плахотнюк Н.В., Іржова М.А. Юрисдикція Міжнародного кримінального суду. *Часопис цивільного і кримінального судочинства*. 2020. № 3. С. 374–378.
12. Антонович М. М. Юрисдикція Міжнародного кримінального суду щодо злочину агресії. Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». 2017. Т. 193. С. 67–70.
13. Policy Paper on Sexual and Gender-Based Crimes : аналіт. док. політики від 20.06.2014. URL: https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/iccdocs/otp/Policy_Paper_on_Sexual_and_Gender-Based_Crimes-20_June_2014-ENG.pdf (дата звернення: 25.10.2025).
14. United Nations Secretary-General. Conflict-related sexual violence: Report of the Secretary-General (S/2025/389). Нью-Йорк : United Nations, 2025. 34 с. URL: <https://www.un.org/sexualviolenceinconflict/wp-content/uploads/2025/08/report/report-of-the-secretary-general-on-conflict-related-sexual-violence/SG-Report-2024-FINAL.pdf> (дата звернення: 25.10.2025).
15. У 2024 році ООН задокументувала в Україні 209 випадків сексуального насильства на війні. *ZMINA*. URL: <https://zmina.info/news/u-2024-rocz-i-on-zadokumentuvala-v-ukrayini-209-vypadkiv-seksualnogo-nasyilstva-na-vijni/> (дата звернення: 25.10.2025).
16. Про статус осіб, постраждалих від сексуального насильства, пов'язаного зі збройною агресією Російської Федерації проти України, та невідкладні проміжні репарації : Закон України від 20.11.2024 № 4067-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4067-20#Text> (дата звернення: 25.10.2025).
17. Стратегічний план щодо реалізації повноважень органів прокуратури у сфері кримінального переслідування за вчинення міжнародних злочинів на 2023–2025 роки. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/strategicnii-plan-shhodo-realizaciyi-povnovazen-organiv-prokuraturi-u-sferi-kriminalnogo-peresliduvannya-za-vcinennya-miznarodnix-zlociniv-na-2023-2025-roki>. (дата звернення: 25.10.2025).
18. Про затвердження типової загальної короткострокової програми підвищення кваліфікації державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування «Виявлення і реагування на випадки сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, та надання допомоги постраждалим» : Наказ Національного агентства України з питань державної служби від 14.10.2022 р. № 96-22. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0096859-22#Text> (дата звернення: 25.10.2025).
19. Притягнути російських військовослужбовців до відповідальності за вчинення сексуального насильства можливо. Внесено вирок у справі «ЮрФем: підтримки» – *Jurfem*. *Jurfem*. URL: <https://jurfem.com.ua/vyrok-snpk/> (дата звернення: 25.10.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.10.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 25.11.2025

Дата публікації: 19.12.2025

СУДОУСТРІЙ, ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

УДК 342.7:347.963:341.322.5(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2408-9257-2025-5-29>

Синицин П. М.,

доктор філософії (PhD) в галузі права,
доцент кафедри організації судових, правоохоронних органів та адвокатури
Національного університету «Одеська юридична академія»
<https://orcid.org/0000-0003-1593-2671>

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ІНСТИТУЦІЙНИХ МЕХАНІЗМІВ ЗАХИСТУ ПРАВ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНІЙ ТЕРИТОРІЇ

SEPARATE ASPECTS OF INSTITUTIONAL MECHANISMS FOR THE PROTECTION OF THE RIGHTS OF CITIZENS OF UKRAINE IN THE TEMPORARILY OCCUPIED TERRITORY

Стаття досліджує інституційні механізми захисту прав громадян України, які залишаються на тимчасово окупованих територіях після початку повномасштабного вторгнення Російської Федерації на територію України. Оцінюється вплив змін у національному законодавстві, зокрема прийняття законів, що регулюють правовий режим окупованих територій, а також міжнародних норм, які визначають окупацію та обов'язки держави-окупанта. Проаналізовано основні напрямки державної політики щодо забезпечення прав населення на тимчасово окупованій території України. Автор акцентує увагу на правовому захисті громадян, зокрема на відновленні прав на майно, захисті прав людини в умовах окупації та міжнародному співробітництві для покращення ситуації. Особлива увага приділена питанням паспортизації, примусовому набуттю громадянства Російської Федерації та відновленню майнових прав. Також досліджуються напрямки впливу на механізми забезпечення прав громадян України, такі як надання гуманітарної та соціальної допомоги, захист культурних зв'язків та забезпечення доступу до освіти та медичних послуг.

Зроблено висновок, що для ефективного захисту прав громадян на окупованих територіях необхідно вдосконалювати внутрішнє законодавство та активізувати міжнародну співпрацю.

Ключові слова: внутрішньо переміщена особа, окупація, тимчасово окупована територія, права людини, підконтрольна уряду територія, безплатна правнича допомога.

The article examines the institutional mechanisms for protecting the rights of Ukrainian citizens who remain in the temporarily occupied territories after the beginning of the full-scale invasion of the Russian Federation into Ukraine. It evaluates the impact of changes in national legislation, in particular the adoption of laws regulating the legal regime of occupied territories, as well as international norms that define occupation and the obligations of the occupying state. The main directions of state policy aimed at ensuring the rights of the population in the temporarily occupied territory of Ukraine are analyzed. The author focuses on the legal protection of citizens, especially on the restoration of property rights, the protection of human rights under occupation, and international cooperation aimed at improving the situation. Special attention is given to the issues of passportization, the forced acquisition of citizenship of the Russian Federation, and the restoration of property rights.

The study also explores the directions influencing mechanisms for ensuring the rights of Ukrainian citizens, such as the provision of humanitarian and social assistance, the protection of cultural ties, and ensuring access to education and medical services.

It is concluded that effective protection of citizens' rights in occupied territories requires improving domestic legislation and strengthening international cooperation.

Key words: Internally displaced person (IDP), occupation, temporarily occupied territory, human rights, government-controlled territory, free legal aid.

Постановка проблеми. Питання, пов'язані з правовим становищем та захистом прав громадян України, які залишилися на тимчасово

окупованих територіях, набули особливої актуальності після повномасштабного вторгнення Російської Федерації. Станом на грудень

2025 року майже третина територій України перебуває під окупацією або є зоною активних бойових дій [1]. Значна частина населення була вимушена залишити свої домівки, проте велика кількість осіб залишилася на ТОТ з різних причин, що вимагає від держави чіткої та ефективною системи інституційних механізмів для захисту прав таких громадян, оскільки вони не втрачають правового зв'язку з Україною й потребують забезпечення своїх прав.

5 травня 2022 року набрав чинності Закон України № 2217-ІХ «Про внесення змін до деяких законів України щодо регулювання правового режиму на тимчасово окупованій території України», яким було скасовано попередній закон про особливості державної політики на окремих територіях Донецької та Луганської областей і оновлено підхід держави до управління ТОТ. Таким чином, зазначений законопроект та супутні акти становлять основну правову базу захисту прав громадян на непідконтрольних територіях. Водночас відсутність комплексності цих механізмів підтверджує необхідність наукового аналізу.

Питання статусу громадян України на ТОТ розглядали вчені Катеринчук К., Бортняк К., Ільяшко О. та інші, однак їхні роботи лише частково зачіпають інституційні механізми захисту прав, що зумовлює актуальність подальших досліджень.

Мета дослідження – провести аналіз окремих аспектів правового становища громадян України на ТОТ крізь призму інституційних механізмів їхнього захисту.

До завдань дослідження належить виокремлення проблеми, визначення змісту і функцій державних та міжнародних інституційних механізмів, оцінка їх ефективності і перспектив розвитку.

Виклад основного матеріалу. У ст. 3 Конституції України закріплено, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Таким чином держава взяла на себе зобов'язання вживати всіх можливих заходів для захисту прав людини та її законних інтересів. Цей обов'язок стосується всього населення, яке перебуває на території України та громадян України незалежно від їх місця перебування. Тобто, держава збері-

гає свої зобов'язання і перед громадянами, які опинилися на тимчасово окупованих територіях, попри те, що такі території є непідконтрольними уряду України.

Перелік прав і свобод людини і громадянина, закріплений у Конституції та іншому законодавстві України, є загальновизнаним для будь-якої правової держави. У контексті тимчасово окупованих територій головна проблема – належне забезпечення їх реалізації, створення дійових державних механізмів їх захисту.

Згідно з п. 7 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» тимчасово окупована Російською Федерацією територія України (тимчасово окупована територія) – це частини території України, в межах яких збройні формування Російської Федерації та окупаційна адміністрація Російської Федерації встановили та здійснюють фактичний контроль або в межах яких збройні формування Російської Федерації встановили та здійснюють загальний контроль з метою встановлення окупаційної адміністрації Російської [2].

З точки зору теорії права таку окупацію слід кваліфікувати як окупації у стані війни, адже окупація в усіх випадках здійснюється за участю військової сили, але залежно від періоду та юридичного обґрунтування розрізняють окупацію в стані війни (воєнна, ворожа); післявоєнна окупація (відповідно до умов мирних угод) [3]. Так, Указом Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24.02.2022 «№ 64/2022 був запроваджений воєнний стан на всій території України. Таким чином змінився і статус тієї частини окупованої території держави, яка перебуває під окупацією із 2014 року і тієї території, яка потрапила під окупацію під час повномасштабного вторгнення російської федерації на територію України.

Режим і правові аспекти воєнної окупації визначені спеціальними міжнародними угодами, ухваленими IV Гаазькою конференцією 1907 року, Женевськими конвенціями 1949 року і протоколами до них від 1977 року. За цими міжнародними актами воєнна окупація – це тимчасове зайняття збройними силами однієї держави території іншої держави

з перебранням на себе основних функцій управління. Ця територія вважається окупованою, коли фактична влада на ній перейшла до ворожої армії. Окупаційна сторона мусить поважати права людини, не допускати депортацій і масових ексекцій населення. Вона має право вилучати кошти, скарбницю та інші державні активи окупованої сторони, водночас приватна власність, майно громад, освітніх, наукових, релігійних, мистецьких, благодійних установ має бути недоторканою. Збройний опір у разі окупації не є визначальним чинником. У Женевських конвенціях 1949 року (ст. 2) зазначається: «Конвенція застосовуватиметься також у всіх випадках окупації всієї або частини території Високої Договірної Сторони, навіть якщо ця окупація не зустріне жодного збройного опору».

У контексті національного правового регулювання правовий режим тимчасово окупованої території визначається цілями державної політики на тимчасово окупованій території, які закріплені Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо регулювання правового режиму на тимчасово окупованій території України» від 21 квітня 2022 року. Так, до сюди належать: 1) деокупація тимчасово окупованої території; 2) забезпечення захисту прав, свобод і законних інтересів фізичних та юридичних осіб у передбаченому законом обсязі; 3) забезпечення незалежності, єдності та територіальної цілісності України [4]. Таким чином, забезпечення прав та свобод людини і громадянина на непідконтрольних уряду України територіях є однією із основних цілей державної політики у цій сфері, попри те, що такий обов'язок, згідно із міжнародно-правовими угодами, покладено на державу окупанта. Так, російська федерація відповідно до IV Гаазької конвенції про закони і звичаї війни на суходолі та додатка до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі від 18 жовтня 1907 року, Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року та Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року несе відповідальність за порушення захисту прав цивільного населення.

Показово, що примусове автоматичне набуття громадянства України, які проживають на ТОТ, громадянства рф не визнається, а тому не може бути підставою для втрати громадянства України. Водночас, після повномасштабного вторгнення рф 2022 року держава-агресор застосовує паспортизацію саме як форму тиску та залякування місцевого населення в небачених раніше масштабах. Так, Указом президента рф визначено, що іноземцями будуть вважати тих українських громадян, які проживали на територіях, тимчасово окупованих РФ після 20 лютого 2024 року (Донецька, Луганська, Херсонська та Запорізька області), і заявили про своє бажання зберегти українське громадянство та не принесли присягу громадянина РФ [5]. Практики, спрямовані на примус населення ТОТ до набуття громадянства РФ, ґрунтуються на положеннях російського законодавства. Вони стосуються всіх сфер життя – наприклад, отримання медичної допомоги, яка стає можливою лише за умови отримання громадянства РФ чи посвідки на постійне проживання. Встановлюється вимога отримання паспорта громадянина РФ вперше у 14 років, його наявність є однією з обов'язкових умов для отримання документа, що підтверджує здобуття середньої освіти дитиною. Держава-окупант всупереч норм міжнародного права здійснює тиск на населення тимчасово-окупованих територій та порушує права людини.

Водночас, для населення, що залишилось на тимчасово-окупованих територіях практично неможливо скористатися захистом України. Якщо до повномасштабного вторгнення така можливість була. До початку повномасштабного вторгнення в Україну в лютому 2022 року, громадяни, що проживали на тимчасово окупованих територіях, хоча й мали обмежений доступ до державних послуг, але могли певною мірою користуватися захистом України. Вони мали можливість звертатися до українських органів влади для отримання правової допомоги, а також могли брати участь у певних програмах гуманітарної підтримки, що організовувались як державними установами, так і міжнародними організаціями. Крім того, відносно стабільна ситуація в певних регіонах давала можливість для деяких осіб підтримувати зв'язки з територією, яка підконтрольна

українському уряду, що дозволяло здійснювати комунікацію. На разі держава агресор обмежила на тимчасово окупованих територіях можливість доступу до мережі Інтернет, що обмежило можливість населення, яке там проживає до державних послуг онлайн, зокрема можливості проходження онлайн верифікації пенсіонерами для продовження виплати чи призначення пенсії, що також є порушенням прав громадян України. У таких умовах особливої ваги набуває забезпечення доступу населення тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб до інституту безоплатної правової допомоги як ефективного засобу правового захисту. Система безоплатної правової допомоги України, створена відповідно до Закону України «Про безоплатну правову допомогу», виконує роль компенсаторного механізму, покликаного мінімізувати правові наслідки збройної агресії та окупації. Мешканці ТОТ та ВПО стикаються з широким спектром юридичних проблем: від неможливості підтвердити факти народження чи смерті, встановити особу, відновити документи, до складних спорів щодо пенсійного забезпечення, доступу до соціальних виплат, права власності та реалізації права на свободу пересування. У цих випадках БПД надає можливість отримання юридичних консультацій, представництва в суді, складання процесуальних документів та супроводу у взаємодії з державними органами. Важливо, що система БПД є одним з небагатьох державних інструментів, здатних забезпечити реальний доступ до правосуддя для осіб, які опинилися в умовах тотальних обмежень, зумовлених окупацією й воєнним станом.

При цьому зростає роль міжнародних негуманітарних організацій та міжнародного співробітництва як засобів забезпечення прав громадян, що залишилися на тимчасово окупованих територіях, адже через свій нейтральний статус міжнародні неурядові гуманітарні організації часто можуть отримати доступ до окупованих територій, а держави можуть вплинути на державу агресора в результаті запровадження санкцій та переговорів. Не менш значущою складовою механізму забезпечення доступу до правничої допомоги є діяльність національних і міжнародних неурядових організацій, які відіграють критично важливу роль

у підтримці прав людини в умовах збройного конфлікту. Організації, такі як Українська Гельсінська спілка з прав людини, Центр прав людини ZMINA, Харківська правозахисна група, а також міжнародні структури — Norwegian Refugee Council (NRC), Danish Refugee Council (DRC), International Rescue Committee [7] та інші — надають безоплатне юридичне консультування, вторинну правову допомогу, документування воєнних злочинів, а також допомогу у питаннях, пов'язаних із захистом прав переселенців, відновленням втрачених документів та доступом до міжнародних механізмів захисту. Особливість правничої допомоги від неурядових гуманітарних організацій полягає у гнучкості, незалежності та можливості працювати в регіонах, де державні інституції мають обмежений доступ. Така діяльність формує паралельний інститут доступу до правосуддя, який доповнює державну систему БПД та дозволяє зберегти правовий зв'язок громадян з Україною попри окупацію, інформаційну блокаду та системні порушення прав людини. У підсумку участь неурядових організацій суттєво підсилює національну систему захисту прав постраждалого населення та сприяє формуванню стійкої моделі правової підтримки в умовах тривалої війни.

Основні напрямки взаємодії держави з громадянами, що залишилися на тимчасово-окупованих територіях закріплені законодавчо, сюди віднесено: 1) захист основоположних політичних і громадянських, економічних, соціальних, культурних та інших прав і свобод людини; 2) вжиття заходів для звільнення всіх незаконно затриманих чи утримуваних Російською Федерацією або окупаційною адміністрацією Російської Федерації громадян України, а також іноземців та осіб без громадянства, які на законних підставах перебували на момент їх затримання на території України; 3) сприяння забезпеченню відновлення порушених матеріальних прав; 4) сприяння забезпеченню соціально-економічних, екологічних та культурних потреб, зокрема шляхом реалізації заходів, визначених центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику з питань тимчасово окупованих територій, на виконання відповідних рішень Кабінету Міністрів України;

5) надання правової та гуманітарної допомоги, у тому числі із залученням міжнародної допомоги, зокрема надання медичних та соціальних послуг на контрольованих Україною територіях; 6) сприяння підтриманню культурних зв'язків; 7) забезпечення доступу до закладів освіти та медіа України.

У цьому контексті можна запропонувати класифікацію наведених напрямків взаємодії. Зважаючи на характер впливу на громадян, що залишилися на тимчасово окупованих територіях, можна поділити наведені напрямки взаємодії держави на кілька груп. Це дозволяє більш чітко систематизувати заходи в залежності від того, чи мають вони правовий, гуманітарний, соціально-економічний, культурний чи інший характер.

1. Правовий захист та відновлення прав:

а) Захист основоположних прав і свобод людини. Цей напрямок включає в себе забезпечення правового захисту громадян у сфері політичних, громадянських, економічних, соціальних та культурних прав.

б) Звільнення незаконно затриманих осіб. Напрямок, спрямований на правове вирішення питання звільнення осіб, незаконно затриманих або утримуваних на окупованих територіях.

в) Відновлення матеріальних прав. Включає правову підтримку для відновлення прав на власність та компенсації за порушені майнові права.

2. Гуманітарний вплив та соціальний захист:

2.1. Правова та гуманітарна допомога. Це надання підтримки, що включає правову та гуманітарну допомогу (наприклад, медичні та соціальні послуги) на контрольованих Україною територіях.

2.2. Забезпечення соціально-економічних потреб. Напрямок, що охоплює заходи щодо задоволення соціальних та економічних потреб осіб, які залишаються на тимчасово окупованих територіях, через програми соціального забезпечення та відновлення економічної діяльності.

3. Культурний та інформаційний вплив:

3.1. Підтримка культурних зв'язків. Сприяння збереженню національної ідентичності та культурних зв'язків між громадянами, що залишилися на окупованих територіях, і іншими частинами України.

3.2. Доступ до закладів освіти та медіа. Цей напрямок включає забезпечення доступу до освітніх установ та інформаційних ресурсів для громадян, що перебувають на тимчасово окупованих територіях, через підтримку українських освітніх та медіа-структур.

4. Соціальна інтеграція та відновлення соціальних зв'язків:

4.1. Забезпечення соціальних та культурних потреб. Сприяння задоволенню соціальних, економічних та культурних потреб через державні програми, зокрема, для відновлення порушених соціальних зв'язків і підтримки національної ідентичності.

Таким чином, напрямки взаємодії можна поділити за характером впливу на чотири основні групи: правовий захист, гуманітарний та соціальний захист, культурний та інформаційний вплив, а також соціальна інтеграція. Ця класифікація дозволяє чітко розподілити заходи в залежності від сфери їхнього впливу на громадян та території, що постраждали від окупації.

Найбільш затратним та складним в реалізації на мою думку є відновлення матеріальних прав. Зокрема речових прав на нерухоме майно. 30.12.2024 на підпис Президенту України направлено Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України» щодо компенсації знищеного чи пошкодженого майна, що знаходиться на територіях ведення активних бойових дій або тимчасово окупованих Російською Федерацією [6]. Цей крок є дуже важливим, адже на разі лише ті громадяни, чиє пошкоджене або знищене житло знаходиться на підконтрольній уряду України території можуть отримати компенсацію. Основні зміни, передбачені у законопроекті: спрощення процедури компенсації для ВПО, які не можуть зафіксувати пошкодження свого майна через бойові дії чи окупацію; прирівняння пошкодженого майна до зруйнованого на цих територіях, що

дозволить отримати компенсацію навіть без проведення обстеження; скасування обстеження майна на територіях, де досі тривають бойові дії або окупація, для спрощення процедури. Цей законопроект фактично спрямований на відновлення речових прав громадян чие житло залишилося на тимчасово окупованій території, попри обов'язок збереження таких прав, який покладено на державу-окупанта, що безумовно є позитивним кроком у врегулюванні досліджуваної тематики.

Висновки. Питання правового становища громадян України, які залишилися на тимчасово окупованих територіях, є надзвичайно актуальними в умовах триваючої військової агресії Російської Федерації проти України. Незважаючи на відсутність чіткого та універсального правового регулювання цієї проблеми, держава зобов'язана забезпечувати захист прав і свобод своїх громадян, незалежно від їхнього місця перебування. Зокрема, чинні законодавчі акти, такі як Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо регулювання правового режиму на тимчасово окупованій території України», надають певну правову базу для захисту інтересів осіб, які залишилися на окупованих територіях, хоча й не забезпечують повної гарантії правової стабільності та безпеки.

Згідно з міжнародним правом, держава-окупант несе відповідальність за порушення прав цивільного населення на окупованих територіях, а Україна, як держава, зобов'язана забезпечувати не тільки правовий захист своїх громадян, а й сприяти задоволенню їхніх соціальних, гуманітарних і культурних потреб. Однак, на практиці, населення тимчасово окупованих територій стикається з численними труднощами, пов'язаними з відсутністю доступу до державних послуг, медичних та соціальних гарантій, а також із тиском з боку окупаційної адміністрації щодо примусової паспортизації. Доступ громадян України, які залишилися на тимчасово окупованих територіях до інституційних механізмів захисту їх прав на підконтрольній уряду України є ключовою умовою збереження їх правового зв'язку з державою.

У цьому контексті особливої ваги набуває забезпечення доступу до системи безоплатної

правової допомоги, яка залишається одним із небагатьох дієвих інструментів, здатних гарантувати можливість реалізації прав громадян, що опинилися в умовах окупації та обмеженого доступу до державних інституцій. Поряд із цим важливим елементом підтримки виступає надання юридичної допомоги неурядовими організаціями, які через свою гнучкість та інституційну незалежність можуть охоплювати цільові групи, до яких держава не має безперешкодного доступу.

Нинішні інституційні механізми охоплюють правові, гуманітарні, соціальні та організаційні інструменти. Разом із тим їх ефективність обмежується неможливістю повноцінного доступу держави до ТОТ.

Особливе значення має питання відновлення майнових прав громадян, чие майно було пошкоджено або знищено внаслідок бойових дій чи окупації. Прийняття законопроекту, що спрощує процедуру компенсації для внутрішньо переміщених осіб та осіб, що залишилися на тимчасово окупованих територіях, є важливим кроком у правовому регулюванні цієї проблеми.

У цілому, правовий статус громадян на тимчасово окупованих територіях України потребує подальшого удосконалення нормативно-правової бази, посилення захисту прав людини та забезпечення доступу до державних послуг, а також розширення можливостей для відновлення порушених прав та доступу до публічних послуг. Враховуючи обмеження, з якими стикаються ці громадяни, для їх ефективного захисту необхідно посилити співпрацю з міжнародними організаціями та реалізувати комплексний підхід до відновлення соціально-економічних та культурних зв'язків.

Одним із ключових елементів такого комплексного підходу є розвиток інфраструктури правничої підтримки, що включає як державну систему безоплатної правової допомоги, так і правозахисні програми неурядових організацій. Їх діяльність сприяє підтриманню правової ідентичності громадян України, забезпечує документування порушень прав людини та підсилює здатність держави виконувати свої міжнародно-правові зобов'язання в умовах тривалої окупації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. DeepStateMAP |Мапа війни в Україні. URL:<https://deepstatemap.live/#6/47.3760346/31.1791992>
2. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України від 15.04.2014 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#n425>
3. Купрієнко Д.А., Дем'янюк Ю.А., Діденко О.В. Державна територія і державний кордон : навчальний посібник. Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2014. 256 с.
4. Про внесення змін до деяких законів України щодо регулювання правового режиму на тимчасово окупованій території України : Закон України від 21.04.2022 р. № 2217-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2217-20#Text>
5. Указ президента РФ від 24 квітня 2019 р. № 183 «Про визначення у гуманітарних цілях категорій осіб, які мають право звернутися із заявами про прийняття до громадянства Російської Федерації у спрощеному порядку». URL: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/44190>
6. «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України» : Проект Закону України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43982>
7. Спільна позиція правозахисників щодо Дорожньої карти з верховенства права. URL: <https://zmina.ua/statements/spilna-pozycziya-pravozahysnykiv-shhodo-dorozhnoyi-karty-z-verhovenstva-prava/>
8. «Про безоплатну правничу допомогу» Закон України від 02 червня 2011 р. № 3460-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#Text>

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.10.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 24.11.2025

Дата публікації: 19.12.2025

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Дякур М. Д.

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
ЗА МЕДИЧНІ КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ В АНТИЧНИХ ДЕРЖАВАХ.....3

Мельник Ю. П.

ПРИНЦИП ПРОПОРЦІЙНОСТІ ЯК ЗАСІБ ЛОГІКО-ЮРИДИЧНОГО ОБҐРУНТУВАННЯ
ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ.....8

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

Мінка Т. П.

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ ЩОДО ЇЇ
РЕПРОДУКТИВНИХ ПРАВ: ШЛЯХИ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ ДЛЯ УКРАЇНИ.....15

Якимович Я. В.

СИСТЕМА ПОВНОВАЖЕННЯ СУБ'ЄКТІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ
В СУЧАСНИХ КРАЇНАХ ЄВРОПИ:
ТЕОРЕТИЧНИЙ ТА ПРАВОВИЙ АСПЕКТ21

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

Булат Є. А.

ДО ПИТАННЯ УКЛАДЕННЯ ЛІЦЕНЗІЙНИХ ДОГОВОРІВ
У СФЕРІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ30

Гургач А. Є.

ПРИПИНЕННЯ ПРАВА ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЕЛЬНУ ДІЛЯНКУ:
ТЕОРІЯ, ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ ТА СУДОВА ПРАКТИКА.....35

Деледивка С. Г.

ПРИМУС ДО ВИКОНАННЯ ДОГОВІРНОГО ЗОБОВ'ЯЗАННЯ:
ДОКТРИНА ТА ПРОБЛЕМИ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ.....42

Янішевська К. Д.

ДОМАШНЄ НАСИЛЬСТВО У ШЛЮБІ: ПРОБЛЕМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ПОСТРАЖДАЛИХ ОСІБ.....50

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

Тимошенко О. А.

ДОБРОСОВІСНІСТЬ БОРЖНИКА В СИСТЕМІ КРИТЕРІЇВ ЙОГО ПОВЕДІНКИ У СПРАВАХ
ПРО НЕПЛАТОСПРОМОЖНІСТЬ ФІЗИЧНИХ ОСІБ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....56

АДМІНІСТРАТИВНЕ ТА ФІНАНСОВЕ ПРАВО

Айдарова-Петрушкевич Є. В.

ПРЕДСТАВНИЦТВО ПРОКУРОРОМ ІНТЕРЕСІВ ДЕРЖАВИ В СУДІ
В ОСОБІ ДЕРЖАВНОЇ АУДИТОРСЬКОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ.....62

Арутюнян Е. К.

СИСТЕМА СУБ'ЄКТІВ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ В УКРАЇНІ.....71

Бабіч Р. В.

РОЗМЕЖУВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ ЗАХИСТУ ІНФОРМАЦІЇ
В ІНФОРМАЦІЙНИХ (АВТОМАТИЗОВАНИХ) СИСТЕМАХ.....78

Бортник Н. П., Дубинський О. Ю., Порхун В. М.

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ РЕГУЛЮВАННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ
ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....85

Грабильнікова О. А.

ПРОБЛЕМИ КООРДИНАЦІЇ МІЖ ОРГАНАМИ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ
У СФЕРІ ПАТЕНТУВАННЯ В УКРАЇНІ.....92

Кунєв Ю. Д., Устинова І. П.

ПРАВОВІ АСПЕКТИ ІНСТИТУТУ ПРЕДСТАВНИЦТВА ПРАВ, СВОБОД ТА ІНТЕРЕСІВ ДІТЕЙ
У АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ.....98

Лахова О. В., Патерило І. В.

ПРАВОВІ ТА ПРАКТИЧНІ МЕХАНІЗМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПАТЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ОБ'ЄКТІВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ В КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛЬНИХ РЕЙТИНГІВ ТА СТАТИСТИКИ.....106

Негара Р. В., Даниленко-Негара Ю. С.

ПРИЙНЯТТЯ ДЕРЖАВНИМ СЛУЖБОВЦЕМ РІШЕННЯ, ЩО СУПЕРЕЧИТЬ ЗАКОНУ АБО ВИСНОВКАМ ЩОДО ЗАСТОСУВАННЯ ВІДПОВІДНОЇ НОРМИ ПРАВА, ВИКЛАДЕНИМ У ПОСТАНОВАХ ВЕРХОВНОГО СУДУ, ЩОДО ЯКОГО СУДОМ ВИНЕСЕНО ОКРЕМУ УХВАЛУ ЯК ДИСЦИПЛІНАРНИЙ ПРОСТУПОК: ПРИЧИНИ ТА ПЕРЕДУМОВИ ВСТАНОВЛЕННЯ..... 112

Палиця А. В.

ПРОБЛЕМИ КЛАСИФІКАЦІЇ МИТНИХ ПРОЦЕДУР В ДОКТРИНІ ТА ЗАКОНОДАВСТВІ..... 118

Панасюк М. Г.

НОРМАТИВНО-ПРАВОВА БАЗА ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ У СФЕРІ АЛЬТЕРНАТИВНОЇ / ВІДНОВЛЮВАНОЇ ЕНЕРГЕТИКИ В УКРАЇНІ..... 123

Сіньова Л. М., Грушко Ж. В., Хом'яченко С. І.

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПОЛІТИКИ У ФЕДЕРАТИВНІЙ РЕСПУБЛІЦІ НІМЕЧЧИНА: ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ131

Товкун Л. В., Підгородецька В. В.

ПРАВОВІ ОСОБЛИВОСТІ ЕЛЕКТРОННИХ ГРОШЕЙ: ГАРМОНІЗАЦІЯ З ПРАВОМ ЄС ТА ВПРОВАДЖЕННЯ В ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ.....137

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

Батраченко Т. С., Сухацька І. Ю.

ОСОБИСТА БЕЗПЕКА ПРАЦІВНИКІВ МИТНИЦІ ПІД ЧАС ВИЯВЛЕННЯ ТА ПРИПИНЕННЯ НЕЗАКОННОГО ПЕРЕМІЩЕННЯ ВИБУХОНЕБЕЗПЕЧНИХ ПРЕДМЕТІВ І ВІЙСЬКОВО-ТЕХНІЧНИХ КОМПОНЕНТІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....144

Богомолів Д. С.

СОЦІАЛЬНА ОБУМОВЛЕНІСТЬ КРИМІНАЛІЗАЦІЇ ФІНАНСОВОГО ШАХРАЙСТВА ЯК ЗАГРОЗИ ФІНАНСОВІЙ БЕЗПЕЦІ ДЕРЖАВИ..... 150

Гнатенко М. П.

СИРІЯ: ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ЛЮДЯНОСТІ (ВІД ПРОТЕСТІВ ДО СПРАВЖНЬОЇ ВІЙНИ)..... 156

Малетова О. С., Скоблик М. О.

ПІДСУДНІСТЬ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ: ПОНЯТТЯ, ВИДИ ТА ЗНАЧЕННЯ.....164

Петков В. П.

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІЦІЯ УКРАЇНИ ЯК ОДИН ІЗ СУБ'ЄКТІВ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВООХОРОННОЇ ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ.....170

Якових Є. В.

ГАРАНТІЇ ЗАХИСТУ ПРАВА ВЛАСНОСТІ ПРИ ВИРІШЕННІ ПИТАННЯ ПРО СПЕЦІАЛЬНУ КОНФІСКАЦІЮ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ176

Янішевська К. Д., Прихожай М. В.

ГЕНЕЗА ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА, ПОВ'ЯЗАНОГО З КОНФЛІКТОМ В МІЖНАРОДНОМУ ТА НАЦІОНАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ.....183

СУДОУСТРІЙ, ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

Синицин П. М.

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ІНСТИТУЦІЙНИХ МЕХАНІЗМІВ ЗАХИСТУ ПРАВ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИЙ ТЕРИТОРІЇ.....191

CONTENTS

THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW

Diakur M. D.

HISTORICAL AND LEGAL ANALYSIS OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT
OF LIABILITY FOR MEDICAL CRIMINAL OFFENSES IN ANCIENT STATES.....3

Melnyk Yu. P.

THE PRINCIPLE OF PROPORTIONALITY AS A JUSTIFICATION LOGICAL AND LEGAL TOOL
FOR THE RESTRICTION OF HUMAN AND CIVIL RIGHTS DURING MARTIAL LAW.....8

CONSTITUTIONAL LAW

Minka T. P.

INTERNATIONAL LEGAL REGULATION OF THE PROTECTION OF HUMAN RIGHTS IN THE SPHERE
OF REPRODUCTIVE RIGHTS: PATHWAYS FOR IMPLEMENTATION IN UKRAINE.....15

Yakymovych Ya. V.

THE SYSTEM OF POWERS OF EXECUTIVE AUTHORITIES IN MODERN EUROPEAN COUNTRIES:
THEORETICAL AND LEGAL ASPECTS.....21

CIVIL LAW AND PROCESS

Bulat Ye. A.

TO THE ISSUE OF CONCLUDING LICENSE AGREEMENTS
IN THE FIELD OF INTELLECTUAL PROPERTY30

Hurhach A. Ye.

TERMINATION OF PRIVATE OWNERSHIP OF A LAND PLOT:
THEORY, LEGISLATION OF UKRAINE AND JUDICIAL PRACTICE.....35

Deledyuka S. H.

COMPELLED PERFORMANCE OF CONTRACTUAL OBLIGATIONS: DOCTRINAL APPROACH
AND ENFORCEMENT ISSUES.....42

Yanishevskaya K. D.

DOMESTIC VIOLENCE IN MARRIAGE: ISSUES OF PROTECTING THE RIGHTS OF VICTIMS.....50

COMMERCIAL LAW AND PROCESS

Tymoshenko O. A.

THE DEBTOR'S GOOD FAITH AS A CONDITION FOR CONDUCT
IN INDIVIDUAL INSOLVENCY CASES UNDER MARTIAL LAW.....56

ADMINISTRATIVE AND FINANCIAL LAW

Aidarova-Petrushkevych Ye. V.

REPRESENTATION OF STATE INTERESTS IN COURT BY THE PROSECUTOR ON BEHALF
OF THE STATE AUDIT SERVICE OF UKRAINE.....62

Arutiunian E. K.

SYSTEM OF ENTITIES OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL PROVISION
OF ANTI-CORRUPTION ACTION IN UKRAINE.....71

Babich R. V.

DEFINITION OF ADMINISTRATIVE OFFENCES IN THE FIELD OF INFORMATION PROTECTION
IN INFORMATION (AUTOMATIZED) SYSTEMS.....78

Bortnyk N. P., Dubynskyi O. Yu., Porkhun V. M.

ADMINISTRATIVE AND LEGAL PRINCIPLES OF REGULATING AGRICULTURAL
ENTREPRENEURIAL ACTIVITY.....85

Hrabylnikova O. A.

PROBLEMS OF COORDINATION BETWEEN EXECUTIVE AUTHORITIES
IN THE FIELD OF PATENTING IN UKRAINE.....92

Kuniev Yu. D., Ustynova I. P.

LEGAL ASPECTS OF THE INSTITUTE OF REPRESENTATION OF THE RIGHTS, FREEDOMS
AND INTERESTS OF CHILDREN IN ADMINISTRATIVE JUSTICE.....98

Lakhova O. V., Paterylo I. V.

LEGAL AND PRACTICAL MECHANISMS FOR ENSURING THE PATENTABILITY OF INTELLECTUAL
PROPERTY OBJECTS IN THE CONTEXT OF GLOBAL RANKINGS AND STATISTICS.....106

Nehara R. V., Danylenko-Nehara Yu. S. ADOPTION BY A STATE SERVICE PERSON OF A DECISION THAT CONTRARY TO THE LAW OR CONCLUSIONS CONCERNING THE APPLICATION OF THE RELEVANT NORM OF LAW SET OUT IN THE DECISIONS OF THE SUPREME COURT, REGARDING WHICH THE COURT HAS RENDERED A SEPARATE DECISION AS A DISCIPLINARY OFFENSE: REASONS AND PREREQUISITES FOR IMPLEMENTATION.....	112
Palytsia A. V. PROBLEMS OF CLASSIFICATION OF CUSTOMS PROCEDURES IN DOCTRINE AND LEGISLATION.....	118
Panasiuk M. H. LEGAL AND REGULATORY FRAMEWORK OF PUBLIC ADMINISTRATION IN THE FIELD OF ALTERNATIVE / RENEWABLE ENERGY IN UKRAINE.....	123
Sinova L. M., Hrushko Zh. V., Khomiachenko S. I. ADMINISTRATIVE-LEGAL MECHANISMS FOR THE IMPLEMENTATION OF ENVIRONMENTAL POLICY IN THE FEDERAL REPUBLIC OF GERMANY: LESSONS FOR UKRAINE	131
Tovkun L. V., Pidhorodetska V. V. LEGAL FEATURES OF ELECTRONIC MONEY: HARMONISATION WITH EU LAW AND IMPLEMENTATION INTO UKRAINIAN LEGISLATION.....	137
CRIMINAL LAW AND PROCESS	
Batrachenko T. S., Sukhatska I. Yu. PERSONAL SAFETY OF CUSTOMS OFFICERS DURING THE DETECTION AND PREVENTION OF THE ILLEGAL MOVEMENT OF EXPLOSIVE ITEMS AND MILITARY-TECHNICAL COMPONENTS UNDER MARTIAL LAW.....	144
Bohomolov D. S. SOCIAL JUSTIFICATION OF CRIMINALIZATION OF FINANCIAL FRAUD AS A THREAT TO THE FINANCIAL SECURITY OF THE STATE.....	150
Hnatenko M. P. SYRIA: CRIMES AGAINST HUMANITY (FROM PROTESTS TO REAL WAR).....	156
Maletova O. S., Skoblyk M. O. JURISDICTION IN CRIMINAL PROCEEDINGS: CONCEPT, TYPES, AND SIGNIFICANCE.....	164
Pietkov V. P. THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE AS ONE OF THE SUBJECTS OF THE IMPLEMENTATION OF THE LAW ENFORCEMENT FUNCTION OF THE STATE.....	170
Yakovych Ye. V. GUARANTEES FOR THE PROTECTION OF PROPERTY RIGHTS IN DEALING WITH SPECIAL CONFISCATION IN CRIMINAL PROCEEDINGS.....	176
Yanishevska K. D., Prykhozha M. V. THE GENESIS OF LEGAL REGULATION OF THE DEFINITION OF CONFLICT-RELATED SEXUAL VIOLENCE IN INTERNATIONAL AND NATIONAL LEGISLATION.....	183
JUDICIARY, PROSECUTION AND ADVOCACY	
Synytsyn P. M. SEPARATE ASPECTS OF INSTITUTIONAL MECHANISMS FOR THE PROTECTION OF THE RIGHTS OF CITIZENS OF UKRAINE IN THE TEMPORARILY OCCUPIED TERRITORY.....	191

Наукове видання

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
ВІТЧИЗНЯНОЇ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ**

Науковий збірник

Випуск 5

Коректура – Н.В. Славогородська, Н.С. Ігнатова

Комп'ютерна верстка – С.Ю. Калабухова

Підписано до друку: 19.12.2025.

Формат 60×84/8.

Обл.-вид. арк. 20,13, ум. друк. арк. 23,48.

Папір офсетний. Цифровий друк.

Наклад 300 примірників. Замовлення № 0126/030.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»

65101, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1

Телефони: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

E-mail: mailbox@helvetica.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 7623 від 22.06.2022 р.